

Н. В. Квітковська

ПСИХОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ

умови • причини • особливості виховання
проблемні родини • профілактика та корекція

Навчально-методичний посібник

*Рекомендовано Міністерством освіти та науки України
(лист від 14.11.2009 р. № 1-6/201-17)*

Миколаїв
2010

Автор

Квітковська Н. В., доктор філософії, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної та вікової психології Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського

Рецензенти:

Васильєв Я. І., доктор психологічних наук;
Ситченко А. Л., доктор педагогічних наук;
Якименко С. І., професор, кандидат педагогічних наук;
Кіктенко А. І., кандидат педагогічних наук;
Костенко Л. Д., кандидат психологічних наук.

Квітковська Н. В.

Психологія девіантної поведінки учнів (умови, причини, особливості виховання, проблемні родини, профілактика та корекція). Навчально-методичний посібник — Миколаїв, 2010, 240 с.

ISBN 978—966—2504—X

Навчально-методичний посібник для студентів педвузів, педагогів шкіл і профтехучилищ, дитячих садків, батьків, інспекцій кримінальної міліції, служб у справах неповнолітніх виконкомів, та ін.

У посібнику проаналізовано шлях від незначних відхилень поведінки дитини до злочинності, умови, причини, особливості розвитку, родинного та суспільного виховання.

Вперше представлена методика оперативного встановлення девіантності поведінки учнів, розроблена спеціально для практичних працівників; визначені основні види діяльності і взаємин підлітків; названі головні причини девіацій, їх види; даються рекомендації з профілактики та корекції відхилень поведінки (таких як тютюнокуріння, алкоголізм, наркоманія, дитяча проституція тощо). Пропонуються ефективні форми і методи виховної роботи з девіантними учнями.

Також вперше представлена методика оперативної діагностики виховної неспроможності родини, розроблена діагностична таблиця для практичних працівників і студентів; виокремлені основні види поведінки, інтересів та взаємин проблемних батьків; даються практичні рекомендації педагогам та іншим практичним працівникам з оздоровлення родинного мікроклімату, надання батькам необхідних психолого-педагогічних знань для покращення родинного виховання; пропонуються матеріали з досвіду профілактично-корекційної роботи педколективу ЗОШ та райвиконкому; представлені витяги з основних статей існуючого законодавства України щодо неповнолітніх; рекомендується широкий перелік наукової літератури з проблеми останніх десятиріч вітчизняних та зарубіжних авторів.

ЗМІСТ

Передмова	5
І розділ. Девіантні та делінквентні діти	9
§1. З історії проблеми вивчення відхиленої поведінки дітей і підлітків	9
§2. Типи дітей і підлітків з девіаціями поведінки	13
§3. Можливість виникнення девіацій поведінки дитини у різні вікові періоди її життя	18
§4. Типи темпераментів та їх вплив на поведінку	32
§5. Нервово-психічні порушення у дітей і підлітків, які сприяють розвитку девіацій поведінки	33
§6. Вплив акцентуацій характеру на девіантність поведінки підлітків	38
§7. Шкідливі звички дітей, підлітків, юнаків як прояви девіантної поведінки	41
Тютюнокуріння	42
Алкоголізм	44
Наркоманія і токсикоманія	47
§8. Підліткова агресивність. Дівчата із девіантною поведінкою	50
§9. Статеві відхилення підлітків	56
Проституція як прояв девіантної поведінки	56
Захворювання на ВІЛ / СНІД	63
§10. Інші впливи на поведінку молоді	66
Ігроманія	66

TV-манія	67
Інтернет-манія	68
Телефономанія	68
Потяг до покупок	68
Потяг до солодкого	68
Переїдання	69
Вживання нецензурних висловів	69
§11. Типові причини і умови, які сприяють виникненню девіацій поведінки дітей і підлітків	69
II розділ. Профілактика та корекція девіантної поведінки	81
§1. Методика проведення діагностики рівня девіантної поведінки дитини	81
§2. Профілактика та корекція девіантної поведінки	92
§3. Робота з підлітками, які мають акцентуації характеру	107
§4. Методи профілактично-корекційної роботи з девіантними учнями	117
III розділ. Родина і виховання дітей	126
§1. Сучасна родина та проблеми девіантної поведінки дітей	126
§2 Діагностика соціально-виховної спроможності родини	135
§3 Корекційна робота із соціально-неспроможними до виховання своїх дітей родинами	143
Висновки	146
Додатки	149
Законодавство України про неповнолітніх (витяги)	208
Рекомендована література	236

ПЕРЕДМОВА

Однією з найважливіших проблем сучасної освітньо-виховної системи є зростаючі труднощі у виховній роботі з девіантними дітьми, число яких щороку збільшується. Несхвальна поведінка балуваних у родині дітей чи невимогливість і безконтрольність з боку батьків і педагогів школи переростають у антигромадську поведінку підлітків та юнаків. Щодня ми стикаємось з ними на вулицях, у транспорті, громадських місцях. Грубість у ставленні до всіх дорослих, та й до незнайомих однолітків, недисциплінованість у школі і поза нею, немотивовані прогули, хуліганство, пияцтво, втечі з дому, ранне тютюнокуріння, вживання наркотиків і алкоголю, дитяча проституція і СНІД — в чому їх причина? Як боротись з цим лихом? Як вберегти від нього свою дитину? Чому діти, підлітки, молодь у своїй масі не проявляють цікавості до знань, культури, мистецтва, спорту? Чому вони обирають неправильні життєві шляхи?

Мова йдеться про фізично і психічно здорових дітей і підлітків, яким, можливо, не поталанило на порядних і люблячих батьків, на розумних і душевних педагогів, на хороших людей взагалі.

Широке коло алкоголізованих родин, яке з'явилося в останні роки, веде до деформації генетичних проявів, сприяє збільшенню кількості дітей з пронаркотичною залежністю. Матеріальне зuboжіння населення, велика кількість виховно-неспроможних і неповних родин, у яких відсутні належні умови для виховання дітей: сімей з алкогольною, наркогенною чи криміногенною спрямованістю; пасивність навчально-виховних, соціальних, спортивних, культурних, громадських закладів та державних установ виливається у сплеск тяжких злочинів неповнолітніх.

Моральне невігластво і невихованість вирує у суспільстві. Брутальність поведінки, нецензурщина переважають у спілкуванні багатьох осіб як чоловічої, так і жіночої статі будь-якого віку. Батьки непристойно лаються при дітях і на дітей, які потім несуть «нові слова», почуті від тата чи мами, а може й від дідуса або бабусі, у дитячий садок чи в школу.

У матерів немає часу читати дітям казки, у батьків — водити їх до лісу, парку чи на рибалку. Вони заробляють гроші для утримання родини і на виховання дітей часу не вистачає.

Однак, як свідчить наша історія, легких часів ніколи не було і не буде, а дитинство буває один раз у житті. І що одержить від родини дитина, як буде згадувати перші роки свого життя — з ніжністю чи з гіркотою — повністю залежить від батька і матері.

Батьки зобов'язані створювати необхідні умови для життя і виховання своїх дітей, педагоги — у тісній спілці з батьками продовжувати їх виховання і навчання разом з працівниками медичних, культурно-просвітницьких, спортивних, громадських, державних установ і організацій, які також мають певні обов'язки у вихованні підростаючих поколінь. Епізодично ми спостерігаємо справжні виховні заходи, однак немає їх системності і єдності усіх зацікавлених організацій.

Надлишок вільного часу, невміння його використовувати, відсутність позитивних інтересів та цікавої діяльності поза школою, примітивні потреби, емоційна нестійкість, асоціальне спілкування нерідко приводять до створення підліткових хуліганських злочинних угруповань, кількість яких щороку зростає, а число учасників збільшується і може становити до 100 і більше осіб. Злочини підлітків відрізняються особливою жорстокістю, зухвалістю, зневагою до життя та особистості іншої людини.

Молодь, і особливо підлітки, потребують в першу чергу уваги дорослих, роз'яснення у ненав'язливій формі багатьох моральних понять, соціальних явищ, політичних подій. Одночасно вони потребують від нас розуміння, поваги і просто душевності, відсутньої у багатьох родинах та навчально-виховних закладах. З ними потрібно просто частіше говорити *про все*.

Нерідко при цьому можна спостерігати повну неосвіченість з проблеми виховання дітей з відхиленнями поведінки не лише се-

ред батьків, але й серед професійних педагогів, якими виховна робота сприймається як другорядна, необов'язкова, неважлива.

Багатогранна виховна робота потрібна всім дітям, підліткам, юнакам у кожному віковому періоді. Тому педагогам слід розглядати її як першочергову діяльність, а не як додаток до навчальної.

Діти навчаються відповідно до здібностей і бажань, а вихованими зобов'язані бути ми всі.

Важковиховувані, педагогічно занедбані діти і підлітки виростають в родинях, де батьки пиячать, наркоманяють, ведуть аморальний спосіб життя, не працюють, на виховання дітей у них не вистачає часу. Забуті батьками діти, яких є в Україні не менше 1 млн., бродяжать, співаються, вступають у банди грабіжників і гвалтівників або стають їх жертвами.

Ми не можемо бути байдужими до цих дітей. Ми повинні допомогти їм позбутись шкідливих звичок, призвичаїти до нормального життя, повернути їх суспільству.

Наш посібник створений для тих, хто виховує фізично і психічно здорових дітей, які мають недоліки поведінки — *девіації* (відхилення) або *делінквенції* (протиправні прояви). Ми розглянемо причини їх появи; ознайомимо з діагностикою відхилень їх поведінки та методами профілактики і її корекції.

Особливу увагу пропонуємо звернути на аналіз вікових періодів дитини, причини появи можливих відхилень поведінки дитини у майбутньому, починаючи з *ембріонального періоду*; на біологічні та психологічні особливості поведінки дітей підліткового віку, які нерідко межують з девіаціями.

В додатках представлено кілька методичних розробок для більш детального вивчення дітей та родин, сценарії вечорів, диспутів, свят, які проводились у навчально-виховних закладах Миколаївщини. Витяги з законів України про неповнолітніх та список наукової літератури останніх років з даної проблеми завершують зміст посібника.

Посібник розрахований в першу чергу на студентів педагогічних вузів і факультетів, педагогів навчально-виховних закладів, а також всіх практичних працівників, зацікавлених установ і правоохоронних органів:

- вихователів та методистів дитячих садків;
- вихователів груп подовженого дня, шкіл-інтернатів, дитячих будинків;
- педагогів шкіл: класних керівників, вчителів — предметників, педагогів-організаторів позашкільної і позакласної роботи;
- психологів дитячих садків і загальноосвітніх та спеціальних шкіл;
- педагогів, вихователів і майстрів професійно-технічних училищ;
- педагогів позашкільних закладів, дитячих притулків, центрів реабілітації, клубів, гуртків, кімнат виховної роботи за місцем проживання;
- інспекторів кримінальної міліції у справах неповнолітніх та дільничних інспекторів;
- працівників служб у справах неповнолітніх виконкомів;
- громадських та соціальних організацій для дітей, молоді, сім'ї;
- батьків, які мають дітей з відхиленнями поведінки, і таких, що їх не мають, але дбають, щоб вони не з'явилися.

Висловлюємо вдячність авторам робіт, які використовувались нами.

Сподіваємось, що кожен читач знайде потрібний матеріал для виконання такої нелегкої, але важливої державної справи, як виховання нової Людини, гідного громадянина своєї країни, який дотримується державних законів, моральних правил суспільства, бере участь у суспільно-корисній виробничій праці і громадській роботі, відповідально ставиться до створення родини і виховання дітей.

Посібник не претендує на висвітлення всіх теоретичних та практичних питань з даної проблеми.

I розділ

ДЕВІАНТНІ ТА ДЕЛІНКВЕНТНІ ДІТИ

§1. З історії проблеми вивчення відхиленої поведінки дітей і підлітків

Однією з найголовніших психолого-педагогічних, соціальних, юридичних, медичних та деяких інших проблем сучасності є проблема появи значної кількості дітей, підлітків, молоді з відхиленнями поведінки, які приводять їх до скоєння правопорушень та злочинів. Вона має більш як сторічну історію.

У Російській імперії вперше зацікавились такими дітьми громадські діячі, лікарі, дитячі психологи, педагоги у кінці XIX століття: О. М. Добролюбов, І. М. Сеченов, К. Д. Ушинський, М. І. Пирогов, Г. Я. Трошин, М. Ф. Бунаков, О. М. Острогорський та багато інших відомих вчених і практиків. Саме у 60-80 роки XIX ст. у Росії зароджувалось вчення про дисгармонію розвитку особистості.

Більшість дослідників того часу будь-які відхилення у поведінці дітей розглядали як психічні захворювання, їм ставились діагнози типу «безрозсудність», «уроджена неправильність характеру», «перекручення характеру», «дефективні риси характеру» і т. п. Тому виникли назви «дефективні діти» або «морально-дефективні» (які мають дефекти — вади — моралі і поведінки). Пізніше їх стали називати «важкими дітьми».

Відомий психолог П. П. Блонський у 1930 році друкує статтю «Трудные школьники»; П. Г. Бельський та В. М. М'ясищев — робо-

ту «К вопросу о типах «трудных» детей в массовой школе» (1933); видатний психолог Л. С. Виготський — наукову працю «Диагностика развития и педагогическая клиника трудного детства» (1936 р.), в яких автори вживають термін «важкий».

Вперше назву «важковиховуваний» застосовує російський вчений Д. С. Футер у статті «К постановке проблемы трудновоспитуемого детства» (1929р.) Цей термін закріпився у науковій психолого-педагогічній літературі надовго¹.

У 20–30 роки ХХ ст. у Росії з'являється чимало наукових робіт з проблеми важковихованості В. П. Кашенка, В. І. Куфаєва, П. І. Люблінського, А. Б. Залкінда, М. С. Богуславського, Л. С. Виготського, Е. Лівшиця, О. С. Грибоєдова, П. Ф. Лесгафта, О. М. Грабарова, Н. А. Коновалова та ін.

Всі дослідники проблеми відхилень поведінки дітей і підлітків розкривають їх причини, характеризують окремі риси поведінки, за якими встановлюють типи відхилень (О. М. Грабаров, М. О. Коновалов, В. М. М'ясищев, П. П. Блонський, В. І. Абраменко та ін.). Спостерігається різноманітність підходів до проблеми і різнорозуміння змісту основних понять.

На цей період (1926–1936 рр.) припадає діяльність видатного українського педагога Антона Семеновича Макаренка, який працював у двох трудових колоніях, організованих урядом для боротьби з дитячою безпритульністю для перевиховання малолітніх злочинців. Свій унікальний і ніким не перевершений досвід Антон Семенович описав у літературних та наукових творах «Педагогічна поема», «Прапори на вежах», кіносценаріях та наукових роботах «Методика організації виховного процесу», «Проблеми шкільного радянського виховання», «Лекції з виховання», «Дещо з мого педагогічного досвіду», «Книга для батьків» та ін².

Діяльність педагогів і психологів П. П. Блонського, С. Т. Шацького, В. М. Сороки-Росинського та інших відомих діячів того часу була спрямована на допомогу безпритульним дітям-сиротам, яких

¹ Історія розвитку проблеми ґрунтовно представлена у підручнику О. М. Бандурка, В. О. Тюріної та О. І. Федоренко «Основи психології і педагогіки». — Харків, 2003.

² Макаренко А. С. Твори: у 5 т. — К., 1954.

бродяжило по території Росії, України та інших радянських республік більше 6 млн. Ці діячі були першими вітчизняними соціальними педагогами, що втілювали ідеї соціальної педагогіки як науки, яка народжувалась у нашій країні.

Втім, політичні події припинили цей розвиток більш як на 20 років: вийшла відома постанова ЦК ВКП(б) 1936р. «Про педологічні перекирчування в системі Наркомпросу», яка знищила психологічну науку, дитячу психологію і соціальну педагогіку, які тільки починали набувати сили. Невдовзі Велика Вітчизняна війна, економічна розруха. Знову загибель десятків мільйонів громадян СРСР, сирітство мільйонів дітей.

Лише у 60-ті роки ХХ ст. у РСФСР знову з'являються серйозні наукові праці педагогів, психологів, філософів (І. В. Акінфієва, М. А. Алемаскіна, В. Г. Ананьєва, Є. В. Болдирєва, Г. П. Медведєва, В. М. М'ясникова, Л. І. Божович, Л. І. Дунаєвої, Г. С. Костюка, О. О. Запорожця, К. К. Платонова, Р. Л. Побєрєвської, Л. Г. Сагаатовської, О. Б. Сахарова), в яких дослідники продовжують розробляти проблему відхилень поведінки дітей і підлітків та в яких однаково правомірно продовжують вживатися терміни «педагогічна занедбаність» і «важковихованість» як синоніми. У 70-80 роки в Росії ця тема є однією з провідних, з'являється багато нових авторів і змістовних робіт: Б. Г. Бажєнова, А. С. Белкіна, Л. І. Божович, Л. Славїної, Є. В. Болдирєва, Н. М. Верцинської, О. Д. Гонєєва, Г. П. Давидова, С. Ш. Зиганшина, Ю. І. Зотова, Л. М. Зюбіна, Л. К. Керїмова, Я. Л. Коломинського, І. С. Кона, Е. Г. Костяшкіна, О. І. Кочєтова, О. Є. Личка, Н. Ю. Максимової, Л. І. Малєнкової, М. Т. Молчанова, Е. Ш. Натанзона, І. О. Нєвського, А. Ф. Нікітіна, В. М. Обухова, Т. В. Писарєвої, В. О. Поварніциної, Я. В. Соколова, Д. І. Фєльдштейна, Ф. І. Юрченка та ін.

В Україні проблема важковихованості розвивається також, але не так бурхливо, як у Росії. В. О. Сухомлинський у 60-х роках зацікавився цією темою, побував у кількох спеціальних школах реабілітації, вивчав стан виховної роботи в них, написав кілька наукових статей.

У 70–90-х роках в Україні над проблемою плідно працюють М. Ф. Панченко, М. М. Фїцула, І. М. Бистрицький, В. М. Галузинський, Е. І. Дранїщева, І. С. Дьомїна, Є. К. Задоя, З. Г. Зайцева, Н. В. Кася-

рум, Н.В. Квітковська, Б.С. Кобзар, І.В. Козубовська, В.М. Рязанцева, Є.І. Петухов, Е.П. Погрібняк, Л.М. Проколієнко, П.П. Серєда, В.Г. Слюсаренко, Н.В. Стельмах, В.О. Татенко, Т.М. Титова, В.Ф. Трегубов, Т.М. Титаренко, В.М. Оржеховська та інші.

У своїх роботах вони розглядають особливості розвитку особистості дітей з відхиленнями поведінки, причини відхилень, особливості діяльності та спілкування, питання перевиховання і профілактики. Терміни «педагогічна занедбаність» і «важковиховуваність» продовжують існувати як рівноправні.

Більшість дослідників дають власні визначення явища важковиховуваності, пояснюють та поглиблюють його зміст, поділяють на групи за окремими рисами характеру чи поведінки; відшуковують нові змістові назви: «педагогічна занедбаність», «педагогічно занедбаний», «асоціальна», «протиправна», «антигромадська поведінка» та інші. Дослідник Л.В. Янкїна наводить 150 слів, якими можна схарактеризувати важковиховуваного учня, таких як «недисциплінований», «неслухняний», «бешкетник», «правопорушник» та ін.

Деякі автори роблять спроби поділити важких підлітків на окремі групи (або типи) за головними рисами характеру чи поведінки. Так, один з відомих дослідників початку ХХ ст. лікар-психолог В.П. Кашенко виділяє 15 груп за 15-ма вадами характеру: 1) надмірно виражене бажання руху і діяльності; 2) інтенсивно балакучі; 3) постійне прагнення до насолоди; 4) відсутня визначена мета; 5) нестримані; 6) неухажні; 7) безцільно брехливі; 8) грабіжники; 9) бажання катувати тварин; 10) знущання з оточуючих людей; 11) негативізм; 12) деспотизм; 13) недбалість; 14) замкненість; 15) бродяжництво.

Насправді багато однакових рис можна виявити у кожного важковиховуваного — отже, вони є типовими і саме у своїй єдності дають явище важковиховуваності, яке може мати різні рівні прояву.

Як свідчить досвід, практичним працівникам важливо, щоб типізація не була складною, швидко запам'ятовувалась, не вимагала ідеальних умов, тривалого часу. Громіздські анкети, таблиці, тести, що налічують по кілька десятків або сотень запитань, у практиці не приживаються, як це трапилось і з наведеною типізацією та деякими іншими.

В кінці 80-х років ХХ ст. вчені розпочинають дискусії з приводу термінів. Більшість приходить до висновку, що вони не розкри-

вають сутність явища, ображають дитину, навішують на неї ярлик. Пропонуються інші назви, які звучать більш науково і толерантно:

deviation (лат. — відхилення) — девіантний — девіантна поведінка, яка суперечить прийнятним у суспільстві правилам та моральним нормам;

delinquent (лат. — протиправний, схильний до криміналу) — делінквентний — делінквентна поведінка, яка означає протиправну та злочинну поведінку.

І нові, і старі терміни поки що поруч існують у науці та практиці і допомагають уточнювати зміст понять, які ми розглядаємо.

§2. Типи дітей і підлітків з девіаціями поведінки

Серед дітей і підлітків з відхиленнями поведінки можна виділити кілька груп за негативним впливом на соціум. Пропонуємо розрізнити 2 рівні: *девіантність* та *делінквентність*.

Серед дітей I-го рівня (з девіантною поведінкою) виокремити 2 типи:

- 1) педагогічно занедбані;
- 2) важковиховувані.

Серед дітей II-го рівня (з делінквентною поведінкою) також виокремити 2 типи:

- 1) правопорушники;
- 2) злочинці.

Рівні та типи різняться між собою якістю асоціальної поведінки (спрямовані на окремих осіб чи на суспільства).

Подібний чи близький до наведеного поділ зробили автори: М. М. Фіцула³, О. М. Бандурка, В. О. Тюріна, О. І. Федоренко⁴, В. О. Власова⁵, В. М. Оржеховська⁶ та ін.

³ Фіцула М. М. Педагогічні проблеми перевиховання учнів. — Тернопіль, 1981.

⁴ Бандурка О. М., Тюріна В. О., Федоренко О. І. Основи психології і педагогіки. Підручник. — Харків, 2003.

⁵ Власова О. І. Педагогічна психологія. Підручник. — К., 2005.

⁶ Оржеховська В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. Навч.-метод. посібник. — К., 1996.

Отже, ми пропонуємо розрізняти такі 4 ступені відхиленої, збоченої поведінки дітей та підлітків⁷ (девіантної, продовженням якої є делінквентна поведінка): *педагогічна занедбаність, важко-виховуваність, правопорушення, злочинність*.

Розглянемо детальніше: основні типові риси кожного ступеню.

Педагогічна занедбаність дитини (I ступінь) з'являється як результат загальної моральної, матеріальної і соціальної занедбаності дитини у родині та суспільстві. Це психічно та фізично здорові діти, яких виховують у несприятливих умовах непедагогічними методами.

Батьки байдужі до дитини (можливо, через нерозуміння свого обов'язку перед суспільством; низьку загальну культуру; зайнятість роботою з відрядженнями чи у кілька змін; особистим життям, пов'язаним з пияцтвом, аморальністю, сімейними конфліктами тощо). Вони не турбуються про розвиток, душевний стан, здоров'я, харчування, зовнішній вигляд своєї дитини, яка морально і матеріально покинута найближчими рідними людьми, не одержує тепла, турботи, любові батьків. Дитина відчуває себе винною, зрадженою, непотрібною, стає сумною, безрадісною, недовірливою до всіх дорослих. Нерідко починає хитрувати, красти, вимагати у менших дітей, щоб вижити.

Таку дитину не цікавить навчання в школі. Вона не виконує домашніх завдань через відсутність мотивації до навчання, уваги батьків та відповідних умов вдома. Однолітки не хочуть дружити з малорозвиненою, неохайною, конфліктною дитиною. На знак протесту пропускає уроки, починає курити, порушує дисципліну в школі і поза нею, шкільні правила та деякі моральні норми, свариться з педагогами, заздрить дітям з нормальних родин, де їх люблять і турбуються про них.

Занедбаність у ранньому дитинстві, дошкільному і молодшому шкільному віці, яка триває кілька років, згубно впливає на психіку дитини, робить нервовою, неврівноваженою, некомунікабельною, агресивною.

Тому вона шукає спілкування та діяльності поза школою, набуває шкідливих звичок, негативних рис характеру і поведінки.

⁷ Тут і далі мова йде лише про фізично та психічно здорових неповнолітніх до 18 років

Знаходиться в зоні уваги класного керівника, педагога-організатора та шкільного психолога, які беруть підлітка на облік. Якщо їх зусилля недостатні або непрофесійні, девіантність поведінки учня прогресує.

Важковиховуваність (II ступінь) настає, коли педагогічна занедбаність дітей та підлітків, порушення ними шкільних правил і моральних норм, прийнятих у суспільстві, стають *частими і більш серйозними*, та які чинять опір виховним діям педагогів, батьків, інших дорослих. Вони все частіше пропускають уроки, мають великі прогалини у знаннях, не встигають з кількох або майже з усіх предметів. Не мають позитивних інтересів ні у школі, ні поза нею. Ізоляція у класному колективі приводить їх до пошуку інших колективів. Вони товаришують із старшими юнаками та дорослими, нерідко з асоціальною поведінкою. Продовжують набувати шкідливих звичок, нерідко починають випивати, хуліганять у громадських місцях, тікають з дому, бродяжать, скоюють дрібні крадіжки. Хизуються перед однолітками своєю «дорослістю».

У важковиховуваних підлітків відбувається не лише *порушення моральних уявлень і норм, але й знижується (або втрачається) відповідальність за свої вчинки, формується протиправна поведінка аморальної особистості, яка негативно впливає на оточуючих*. Стійкі конфліктні взаємини з педагогами, батьками, однолітками.

В родині панує нездорова психологічна атмосфера, їх матеріальний стан поганий. Батьки, як і раніше, не працюють, пиячать, не займаються вихованням своїх дітей. Поведінка їх дитини та їх самих неодноразово розглядалась на засіданнях батьківських комітетів класу, школи, педагогічної ради. З ними проводились індивідуальні бесіди, вони відвідувались вдома, втручався трудовий колектив та громадськість за місцем проживання.

До роботи з ними, крім педагогів, залучаються інспектори міліції: дільничний інспектор та інспектор кримінальної міліції у справах неповнолітніх, на обліку у яких знаходяться проблемні батьки і девіантні діти.

Правопорушення (III ступінь). *Правопорушники* — це педагогічно і соціально занедбані, важковиховувані діти і підлітки, поведінка яких не покращується протягом кількох років. Вони *постій-*

но порушують не лише норми моралі, але й адміністративні акти та деякі державні закони, в першу чергу Закон України «Про освіту», часто покидають школу. Вживають тютюн, алкоголь, наркотики, бешкетують у навчальних закладах та громадських місцях, заважають жити, працювати, вчитись значній кількості людей; займаються вимаганням, здирством, грабіжництвом, проституцією, не навчаються і не працюють, створюють масові небезпечні ситуації. Це морально спустошені, з асоціальною делінквентною поведінкою підлітки, у яких формуються риси характеру та поведінки злочинної аморальної особистості. Батьки втратили або майже втратили виховний вплив на своїх дітей. Діти мстяться усім оточуючим за відсутність люблячих батьків, спокійного родинного життя, матеріального достатку, за свою безпритульність і непотрібність.

Підлітки-правопорушники знаходяться на обліку у навчально-виховному закладі, в інспекції кримінальної міліції та у службі виконкому в справах неповнолітніх, які своїм рішенням або через суд можуть направити підлітків — правопорушників на перевиховання до спеціальних навчально — виховних закладів соціальної реабілітації (з 11 до 14 років — у спецшколи, з 14 до 18 років — у спецПТУ), якщо виховні міри не допомагають.

Злочинність (IV ступінь). *Злочинці* — це неповнолітні, які залишили школу, працювати не хочуть, *постійно* порушують норми моралі, адміністративні постанови та державні закони, *постійно* скоюють крадіжки державного майна та майна окремих громадян, наносять тяжкі фізичні і моральні пошкодження іншим, як правило, в асоціальній групі; їх поведінка агресивно-насилницька і матеріально-корислива. Вони займаються здирством, грабіжництвом, шахрайством, демонструють аморальність, хуліганство, розбещеність, статеву розпусту; вживають тютюн, алкоголь, розповсюджують та вживають наркотики і токсини; створюють ситуації ризику у суспільстві; показують негативний приклад відхиленої поведінки дітям і підліткам; беруть участь у бійках, пограбуваннях, вбивствах, звалтуваннях, що примушує державні та правоохоронні органи вилучати їх від суспільства.

При вивченні мотивів порушень слід звертати увагу на суспільну спрямованість, стійкість і активність негативних дій не-

повнолітніх злочинців, вид злочину (адміністративний чи кримінальний); вид аморального вчинку (хуліганство, пияцтво, вживання наркотиків, проституція чи ін.); рівень та масштаб злочину (індивідуальний або груповий); орієнтований на себе чи на інших; скоєний вперше чи рецидив; приналежність до певної соціальної групи.

В останні роки значно «помолодшав» вік правопорушників і злочинців: так, учнями молодших класів — віком до 10 років — скоюється більше 10% правопорушень;

— учнями 11-12 років — 13%;

— учнями 13-14 років — 22%;

— підлітками 15-16 років — понад 45%.⁸

Активізувалась протиправна діяльність девіантних дівчат підліткового віку, які є членами асоціальних угруповань і нарівні з юнаками беруть участь у протиправних вчинках та злочинах. Вони становлять третину серед неповнолітніх правопорушників та злочинців.

Майже всі вони курять, п'ють, вживають наркотики, мають безладні статеві контакти, через що хворіють на ВІЛ/СНІД, венеричні хвороби, стають жертвами насильства дорослих.

Відхилення поведінки дітей і підлітків заважають формуванню соціально-цінної особистості неповнолітнього; завдають суспільству значної матеріальної шкоди, бо лише третина з них після тривалої виховної роботи у спеціальних закладах стає повноцінними членами суспільства. Неповнолітні правопорушники і злочинці, педагогічно та соціально занедбані діти, важковиховувані підлітки з девіаціями поведінки становлять резерв злочинного світу, поповнюють ряди дорослих злочинців-рецидивістів, більшість яких вперше скоїли злочин у підлітковому віці.

Отже, педагогічна занедбаність і важковиховуваність дітей та підлітків, яку не змогло перевиховати суспільство, є факторами ризику соціальної безпеки суспільства, а не лише психолого-педагогічною проблемою.

⁸ За статистичними даними МВС попередніх років.

§3. Можливість виникнення девіацій поведінки дитини у різні вікові періоди її життя

Працюючи з дітьми, у яких спостерігаються відхилення поведінки, перш за все слід виявити: *коли і чому вони з'явилися?*

В останні роки існують незаперечні дані про те, що ембріон людини, знаходячись ще в тілі матері, активно реагує на всі події, що стосуються матері, особливо на агресію, розмови на високих тонах, сварки, лайки, бійки. Він навіть проявляє своє незадоволення рухами тіла та кінцівок.

Ембріон, який одержує їжу і дихає виключно через матір, разом з цим одержує від матері перші дози алкоголю, наркотиків, нікотину, якщо мати вживає їх. З вини матері народжується немовля із певними вадами чи із певною залежністю від цих речовин з вини матері, що може позначитись на подальшому його житті.

Для відповіді на поставлені запитання слушно познайомитись з таблицею вікової періодизації дитячого розвитку, запропоновану вітчизняним вченим Д. Б. Ельконіним (1902–1984), про яку далі йтиме мова. В ній висвітлені такі особливості дитини, як *провідна діяльність* в кожному періоді; на що спрямована її *пізнавальна діяльність*; яка *сфера психіки переважно розвивається*. Особливо цінним у таблиці є *фіксація новоутворень віку* (тобто які нові потреби і риси з'являються у дитини в кожній новий період її життя). Наведемо вікову таблицю Д. Б. Ельконіна:

Дослідник Я. В. Васильєв, співставляючи висновки багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених (З. Фрейда, Л. С. Виготського, Д. Б. Ельконіна, Е. Еріксона, І. С. Кона, К. Леонгарда, А. Є. Личка та ін.), у кожному віковому періоді розвитку дитини, починаючи з немовлячого віку, *виокремив саме ті ситуації і риси, які можуть призвести до девіацій поведінки дитини у подальшому її житті*, зробив цікаві висновки, корисні для практиків, які ми наводимо в кінці кожного періоду.⁹

⁹ *Васильєв Я. В.* Психологічні ситуації розвитку та риси важковиховуваної особистості // В кн. «Батьки й педагоги. Поговоримо про важковиховуваних» / За ред. В. Ф. Байдака. — Миколаїв, 1996.

Таблиця 1

Віковий період	Провідна діяльність	На що спрямована пізнавальна діяльність	Яка сфера психіки переважно розвивається	Новостворення віку
Немовлячий (0 міс.-1 р.)	Безпосереднє емоційне спілкування	На пізнання відношень	Особистісна (потреба мотивації)	Потреба у спілкуванні, емоційні стосунки
Раннє дитинство (1-3 р.)	Предметно-маніпулятивна	На пізнання предмету	Пізнавальний процес	Мова і наочно-дійове мислення
Дошкільний вік (3-7 р.)	Рольова гра	На пізнання відношень	Особистісна	Потреба у суспільно-значимій діяльності
Молодший шкільний вік (7-11 р.)	Навчання	На пізнання основ наук	Інтелектуально-пізнавальна	Довільність, внутрішнє планування дій, самоконтроль, рефлексія
Підлітковий вік (11-15 р.)	Діяльність спілкування в процесі навчання, організованої праці	На пізнання взаємін в різних ситуаціях	Особистісна	Прагнення «дорослості», самоощітка, підкорення нормам колективного життя
Старший шкільний вік (15-17 р.)	Навчально-професійна	На пізнання професії	Пізнавальна	Світогляд, професійні інтереси

Дослідники стверджують, що психічний розвиток дитини відбувається тоді, коли вона *оволодіває провідною діяльністю свого віку; якщо дитина не оволодіває нею — починаються відхилення у її поведінці*, виникають комплекси неповноцінності, неврози та інші труднощі в адаптації до навколишнього середовища. *Відсутність новоутворень веде також до запізнь у розвитку особистості у послідуючих періодах*. Як відомо, всі діти розвиваються неоднаково, можливе відставання або випередження ровесників у розвитку.

Отже, у *немовлячому періоді* ведучою діяльністю є *безпосередній емоційний контакт з матір'ю*, отримання від неї їжі і тепла. Після годування дитина *пожваблюється, всміхається (ефект «захоплення», радості)*. Вже в кінці першого місяця пізнає обличчя матері.

Відсутність безпосереднього спілкування дитини з матір'ю у немовлячому віці, дотиків до її тіла, одержання дотикової і внутрішньої близькості, їжі і теплоти *приводить до емоційної нерозвиненості, незрілості людини у дорослому віці. Ці якості можуть трансформуватись у негативні риси, такі як недовіра, заздрощі, підозра, песимізм, схильність до захворювань, занепокоєння, апатія тощо і виплеснутись у перших девіаціях*.

У зв'язку із більш глибоким ознайомленням з цим дитячим віковим періодом доречно згадати теорію Зігмунда Фрейда, який встановив три компоненти, притаманні кожній особистості: *свідоме — «Я», підсвідоме — «Воно», надсвідоме — «Над-Я» (совість)*. На його думку, головним, провідним є підсвідоме *«Воно»*. Вивчаючи особливості немовлячого розвитку дитини від народження до 1 року, З. Фрейд дійшов висновку, що немовля вже може сприймати навколишній світ, *сприймає його несвідомо*, що й буде далі провідним у житті дитини в цей період, який він називає *оральним*.

Розбіжності між свідомим і підсвідомим (між «Воно» і «Я») ведуть до майбутніх відхилень у поведінці дитини.

Період *раннього дитинства* З. Фрейд називає *анальним*: в цей час дитина привчається до охайності. Розвиваються такі риси, як *скупість — щедрість, впертість — покірливість, акуратність — неакуратність*.

Основним у цьому віці є *знаряддева діяльність (знання призначення предметів і вміння ними користуватись)*, що можливе

лише у співробітництві з дорослими, яке усвідомлюється через власну діяльність. Дитина намагається виділити своє «Я», бореться з батьками та іншими дорослими за свою самостійність («Я сам», «Я сама»), за власну точку зору, що веде до кризи 3-х років.

Розвиток таких рис, як активність, щедрість, акуратність в цей віковий період є показниками нормального розвитку особистості дитини, а скупість, нерішучість, байдужість, неакуратність є прикметами девіантності.

Благополучно пройти цей період можна, лише приймаючи та поважаючи самостійність дитини. Щире спілкування, терплячі пояснення і чекання дорослих допоможуть дитині вийти з кризи.

Дошкільний вік. 3. Фрейд називає *фалічним періодом*: дитина починає помічати статеві розбіжності людей.

Основним видом діяльності є *рольова гра*. У грі розвиваються позитивні емоції, фантазії, мрії: у грі дитина відтворює ситуації, що викликали у неї сильні почуття; засвоює смислові форми діяльності дорослих; осмислює свої фантазії та звільняється від них за допомогою іграшок, малюнків, побудов та інших видів діяльності.

Активність дитини розвивається за рахунок мрій і фантазій. Нереалізовані мрії і фантазії можуть привести до девіантних вчинків через створення вигаданих ігрових ситуацій, в яких хуліганство може бути сприйняте дитиною за хоробрість, нахабство — за сміливість і доброту, а поступливість — за боязкість.

Іноді трапляються трагічні випадки, коли в іграх «у війну» «наші» насправді тяжко ранять дітей — представників «їхніх», протилежної сторони. Дорослим потрібно тактовно контролювати і спрямовувати рольові ігри дошкільнят.

У *молодшого школяра* провідною виступає учбова діяльність. Цей вік 3. Фрейд відносить до *перехідного періоду від фалічної фази до латентної (скритої)*.

Виховання спрямоване на засвоєння *правил поведінки*. Саме в цьому віці виявляється, що не всі діти однаково позитивно ставляться до вимог вчителя, не всі вміють працювати в єдиному ритмі, бути однаково розумними і слухняними, а індивідуальна робота вчителя із учнями неможлива через велику кількість дітей у класі, їх різну підготовку, індивідуальні особливості уваги, пам'яті, мислення, типів темпераменту та ін.

Учень наслідує дорослого своєї статі, виявляє інтерес до культури і цивілізації, переборює свою пасивність, яка може стати на шляху до розвитку; виникають інтелектуальні *новоутворення*. *Неоволодіння основним видом діяльності у цьому періоді — навчання — призведе до втрати інтересу у навчанні і пов'язаними з цим першими девіаціями.*

Щодня вчитель початкових класів проводить разом із своїми учнями не менше 4-5 годин, тому між ними виникають майже сімейні стосунки.

Дитина, яка не побудувала довірливих стосунків у 1-3-ому класах з вчителем — класоводом, у якій до того ще й несприятливі сімейні умови, — епізодично проявляє свої девіації, а в кінці цього періоду можливі і делінквенції через спілкування із старшими друзями або дорослими з асоціальною поведінкою.

Підлітковий вік 3. Фрейд називає *генітальним* через бурхливий статевий розвиток, який впливає на всі інші життєві функції організму дитини та на її поведінку.

Основними ознаками цього періоду, які можуть викликати девіації поведінки, дослідники підкреслюють такі:

— підліток віддаляється від батьків, звільняється від їх опіки, головним стає спілкування з ровесниками, прийняття їх способу життя, мислення, моралі, одночасно «програвання дорослих», копіювання їх поведінки, одягу, звичок (які насправді можуть бути хибними, негативними). Відбуваються пошуки свого місця у колективі (гурті), пошук подруги;

— максималізм суджень, нетерпимість до інших, заперечення авторитету батьків і педагогів, афектні вибухи, намагання будь-яким чином звернути на себе увагу, демонстративна поведінка, підкреслення свого «Я», своєї неповторності і зверхності над іншими, завищена самооцінка, потреба власного авторитету серед однолітків — все це *викликає конфлікти з батьками, педагогами, з усіма дорослими, нерідко і з однокласниками.*

Бурхливому протіканню підліткового періоду сприяє *акселерація* (лат. *acceleratio* — прискорення) — випереджаючий фізичний розвиток у порівнянні з моральним і розумовим — явище, яке з'явилося у всіх країнах на початку ХХ ст. Більш спокійне життя,

краще харчування, житлові і матеріально-економічні умови життя людей сприяли прискореному фізичному розвитку нових поколінь дітей. Їх ріст і вага значно збільшились порівняно з підлітками 50-х–60-х років XIX ст., що викликало безліч соціальних, психолого-педагогічних, медичних, юридичних та інших проблем.

Вченими зроблено чимало припущень щодо появи акселерації: вплив магнітних полів, сонячних бурь, радіації, хімічних сполук, світової урбанізації (збільшення кількості міст і міського населення), гетеро-локальних шлюбів (між людьми з протилежних частин світу) та ін. Однак жодна з теорій не стала домінуючою, хоча кожна з них заслуговує на увагу. Можливо, справжню причину слід шукати у їх єдності.

Саме акселерація через зовнішню схожість підлітка з дорослим (високий зріст, хороший фізичний розвиток, чіткі риси обличчя) дозволяє їм вважати себе і поводитись, як дорослі: курити, відвідувати кафе і бари, пити спиртне, вживати неформальну лексику, гуляти допізна та ін.

Підліток не дозволяє поводитись з собою, як з дитиною, щиро вірить, що він справді дорослий, ревниво оберігає свою свободу. Навіть випадково, за звичкою, сказані батьками слова («Де ти був?») можуть викликати у нього бурхливу роздратованість чи справжній шалений гнів. Відповіді типу «Я вже дорослий, буваю де хочу», «Приходжу додому, коли хочу», «Товаришую, з ким хочу», «Не ваша справа» і т. ін. — стали вже звичними.

Батьки нервують, обурюються, не знають, як краще спілкуватись з дитиною: не звертати уваги, не чіпати чи пару разів добряче «врізати»? У деяких родинах саме останній метод є основним, але результат від нього протилежний: підліток ще більше віддаляється від батьків, не впускає їх у своє життя, майже не розмовляє і не зустрічається з ними, з'являється вдома, коли їх немає або коли вони вже сплять; нерідко починає ненавидіти батьків, вороже до них ставитись.

Нерозуміння підлітка у родині, особливо у неблагополучній, де постійно відбуваються сварки, бійки, пияцтво, наркотизм, аморальність старших членів сім'ї, байдужість батьків до внутрішнього світу підлітка, його інтересів, відсутність турботи про його

здоров'я, харчування, одяг, зовнішність, навчання у школі, поза-шкільні інтереси віддаляють підлітка від батьків. Невдачі у школі, викликані прогалинами у засвоєнні навчального матеріалу (нерідко саме через сімейні негаразди, безвідповідальну поведінку батьків), ведуть до конфліктів з батьками і педагогами, озлоблюють дитину, порушують стосунки з однокласниками.

Як встановили дослідники, відставання дитини в одному періоді розвитку негативно впливає на розвиток у наступні періоди, що актуально і для підліткового віку. *Підвищена чутливість та надмірна збудливість нерідко ведуть підлітка до непродуманих вчинків, девіацій поведінки, а згодом, якщо відхилення стали нормою, — до делінквентної поведінки.*

Однією з ведучих потреб підліткового віку є потреба спілкування з однолітками, бажання проводити з ними дозвілля, пошуки ідеальної дружби. Якщо ці потреби не задовольняються в учнівському колективі, підліток продовжує свої пошуки і знаходить спілкування у дворі чи на сусідній вулиці з новими друзями, які зазвичай мають асоціальну поведінку. Щоб заслужити довіру, підліток переймається їх правилами і набуває негативного досвіду.

Підліток віддаляється від батьків, не впускає їх у світ своїх переживань, відсторонюється від них, нехтує їх вимогами та правилами. Головними стають погляди, вимоги, правила певної групи однолітків, до якої входить підліток.

Відбуваються фізіологічні зміни. У підлітковому віці прискорюється ріст організму дитини, зміцнюється м'язово-скелетна система, зростає фізична сила. Однак серце, судинна і нервова системи, внутрішні органи розвиваються значно повільніше у об'ємі і не встигають постачати потрібної кількості крові до різних ділянок тіла, через що у підлітків часто виникають болі всередині організму: то болить голова, то болі у серці або у шлунку.

Нерівномірний розвиток органів і частин тіла викликає у підлітка не лише болі і швидку втомлюваність: порушується гармонія рухів, з'являється підліткова незграбність. Це стає причиною надлишкової сором'язливості, нерішучості школяра, яку він хоче приховати грубістю та агресивністю, щоб відвернути увагу від своєї непривабливості. Наодинці підліток приділяє надмірну увагу

саме своїй зовнішності: годинами стоїть перед дзеркалом і розглядає себе, порівнює із своїми товаришами. Його бентежить думка: чи не є він найгіршим серед них?

Батьки і вчителі дивуються: ще у минулому році син був ввічливий і слухняний, а зараз розмовляє з батьками грубо або й зовсім мовчить, дорікає, що вони втручаються в його справи, обмежують свободу. Став гірше вчитись і поводити себе у школі. Вчителі скаржаться, що гасає з хлопцями по коридорах і галасує. На зауваження не реагує. Запізнюється на уроки і від нього смердить тютюном. Іноді нічого не робить у класі, сидить тихо з відсутнім поглядом, ніби хворий, жаліється на головні болі.

Деякі підлітки за літні канікули можуть витягнутись на 10-20 см. Вчителі їх не пізнають: прощались навесні з дитиною, а восени зустрілись з юнаком. Звичайно, дитячий організм важко долає такі величезні навантаження. Цей хворобливий стан підліткового періоду, афективні форми поведінки, конфлікти, смислові бар'єри є результатом прискороного фізичного розвитку — явища акселерації.

Якщо у молодшому шкільному віці дитина у своїх взаєминах на перший план ставить батьків, то у підлітковому періоді батьки з їх вимогами і порадами надовго, до кінця підліткового періоду, відступають на другий план. І хоча це нелегко, вони мусять через це пройти, бо вороже ставлення підлітка до батьків, яке вони через своє незнання самі спровокували, може залишитись на все життя. Актуальнішими для підлітків стають поради одноліток, потреба у спілкуванні з ними, потреба дружби, спільного проведення відпочинку, визнання колективних смаків, уподобань, дорослої моди в одязі, косметичі, копіюванні поведінки дорослих, жагучому *бажанні бути або хоча б здаватись дорослими*. Це штовхає їх до дружби із старшими юнаками і дівчатами або із дорослими, тому невдовзі (у 12-13 років), вони починають курити тютюн, пробувати алкоголь, наркотики, заводити безладні статеві контакти, які нерідко закінчуються захворюванням на ВІЛ/СНІД — роблять все те, що їх наближує до світу дорослих.

Підліткам не байдуже, як до них ставляться і що говорять про них інші. Вони стурбовані своїм статусом у учнівському колективі і заради цього йдуть на ризиковані вчинки, аби здобути популяр-

ність серед однолітків. Якщо підліток незадоволений своїм статусом, він починає шукати товаришування поза класом і школою, у вуличних компаніях — цього вимагає потреба до спілкування, свого місця та авторитету у гурті, пошуки справжньої дружби і товаришування.

Однак дитина, що посередньо або погано вчиться, не може мати інтелектуальний пріоритет у класі. Це примушує її викликати інтерес до себе іншими, хоча б негативними вчинками: конфліктністю з педагогами і однокласниками, хуліганськими витівками, бешкетництвом, порушеннями шкільної дисципліни, відвертим курінням, аморальними вчинками.¹⁰

Підлітковий вік характерний також тим, що нервові збудження у дитини превалює над гальмуванням і це позначається на «вибуховій», нестримній поведінці підлітка. Нервові гальмування виробляється лише в кінці періоду, тобто в 14-15 років і пізніше.

В одній із шкіл м. Миколаєва учні 8 класу переходили з другого поверху на 4-ий до кабінету іноземних мов. Двері кабінету ще були замкнені, а учням потрібно було збігати комусь до буфету за пиріжком, комусь до туалету. Тягати свій важкий портфель не хотілось. Нарешті чергові відчинили двері. Хлопці покидали свої сумки де було ближче і побігли у своїх справах. Коли в клас зайшла вчителька (до того ж і класна керівниця), її дуже розлютили учнівські сумки на її столі — яка неповага! Не довго думаючи (чи не думаючи зовсім), вона почала викидати сумки у розчинені двері до коридору, де вже стояли хазяї сумок. Тоді один з них зайшов до класу, взяв учительський портфель і жбурнув його туди ж, куди вчителька викидала їхні сумки. Під захоплені вигуки всього класу хлопці як герої пішли гуляти до річки. Що було потім — можна лише припустити. Ясно лише одне: вчителька сама спровокувала конфлікт через незнання психології підліткового віку.

В учнів 12-15 років з'являється почуття власної гідності, а батьки, як і раніше, називаючи сина Саньком чи Сашком, не розуміють, чому він сердиться і вимагає звати себе Олександром: починається період становлення якісно нових взаємин з дорослими; під-

¹⁰ Психолого-педагогические факторы трудновоспитуемости подростков // Сб. Трудный подросток: причины и следствия / Под ред. В. А. Татенко. — К., 1985.

літки вимагають до себе поваги, рівноправних стосунків, особистої самостійності. Коли дорослі опираються цим вимогам, виникають гострі і довготривалі конфлікти.¹¹

Підлітковий вік називають «важким». Він справді є важким і для батьків, і для педагогів, і для самих дітей, які не можуть пояснити причин своєї непередбачуваної поведінки.

В старшому підлітковому віці формується схильність до самоаналізу, з'являються особливості самосвідомості та вміння самооцінки, яких ще немає у молодшого підлітка. Нерідко виникає незадоволення собою, прагнення розуміння особливостей інших людей, своїх з ними стосунків, мотивів своїх і чужих вчинків, інтерес до іншої людини, зростає самостійність поведінки і суджень. Отже, основними новоутвореннями підліткового віку у моральному плані є становлення самосвідомості, яка проявляється у почутті дорослості, власної гідності, бажанні незалежності і повної свободи, почуттів *емпатії* (співпереживання) та *рефлексії* (самопізнання).

Не всі школярі бурхливо переживають підлітковий період: у тих родин, де існують спокійні, стабільні, довірливі взаємини між всіма членами сім'ї, де батьки з відповідальністю ставляться до виховання дітей, розуміють і поважають особистість дитини, її душевні поривання і бажання — в таких родин діти не так важко переходять до наступного вікового етапу.

На відміну від молодших школярів, *підлітки спроможні не лише на окремі вольові дії, але й на вольову діяльність*: вони ставлять перед собою мету і досягають її. Видатний психолог Л. С. Віготський відмічав, що у підлітка буває не слабкість волі, а слабкість мети, коли немає для чого боротись із власними лінощами. *Поява мети вирішує проблему волі*.

Інтенсивно формуються інтелектуальні, моральні, естетичні та інші *почуття*.

Інтереси підлітка стають цілеспрямованими, активними, глибокими; домінують пізнавальні інтереси і самостійне оволодіння необхідними для майбутнього знаннями.

¹¹ *Заброцький М. М.* Вікова психологія. Навчальний посібник. — К., 1998.

Відбувається розвиток *ідеалів*, які стають взірцем для наслідування, розвиток власної особистості. Підліток хоче знати свої вади, щоб коригувати їх у взаєминах з іншими, він готовий до орієнтації на позитивне в іншій людині, бачить недоліки і критикує інших, але не помічає власних помилок. Самооцінка, як правило, неадекватна: або завищена, або занижена.

Імпульсивна поведінка, максималізм у оцінках, потреба визнання у своєму гурті часто штовхають підлітка на небезпечні і безглузді вчинки: вони пірнають зі скель у неперевірених водоймищах; на спір перепливають бурхливі річки, піднирюють під пароплави тощо. Підліток не може відмовитись від пропозиції «друзів» взяти участь у крадіжці з кіоску чи нападі на перехожих з метою пограбування, бо інакше «друзі» вважатимуть його «слабаком».

Підлітки часто самі не розуміють причин своєї немотивованої поведінки, підвищеної збудливості, вразливості, ранимості, незгодженості психічних процесів, відставання гальмівних процесів, які виникають через статеве дозрівання підлітка. Про це ще в 30-ті роки ХХ ст. писав відомий вітчизняний психолог Л. С. Виготський¹². Саме випереджаюче *статеве дозрівання* викликає безліч педагогічних, психологічних, соціальних, юридичних та інших проблем; воно шокує весь організм підлітка, який не може впоратись самостійно із своїми почуттями та вчинками. Так звана «криза 13 років» призводить до вибуху непокори, зухвальства, важковихованості. В цей період з'являється інтерес до протилежної статі.

В. О. Сухомлинський підкреслював, що у старшому підлітковому віці або ранній юності статевий потяг є закономірним явищем, що підлітки біологічно вже є чоловіками та жінками, і основою цього потягу є статевий інстинкт, хоча про це підлітки ще не знають. Але до закінчення школи вони мають бути психологічно готовими для дорослого життя, сформувані в собі такі властивості, які дадуть змогу реалізувати себе в праці, громадському житті, в майбутній сім'ї.¹³

З цього далеко неповного переліку психічних особливостей підліткового віку, а також рис, які посилюються акцентуаціями, лег-

¹² Виготський Л. С. Проблемы возраста / Собр. соч. — М., 1983.

¹³ Сухомлинський В. О. Народження громадянина. — К., 1982.

ко побачити риси *переддевіантної поведінки*, які періодично проявляються у цілком психічно здорових та вихованих учнів.

Аналіз психофізіологічних вікових періодів дитини, особливо у підлітковому віці ще раз доводить, *що цей важкий перехідний період від дитинства до дорослості таїть у собі багато новоутворень позитивних рис розвитку дитини, які під впливом певних обставин і умов можуть проявитись як негативні, стати причинами або умовами, що приведуть до відхилень поведінки, а саме:*

— потреба спілкування з однолітками — до асоціальної групи «друзів»;

— потреба дорослості — до самовпевненості, копіювання розбещеної поведінки деяких дорослих, егоїзму, грубощів, упертості;

— пошуки ідеалу — до хибних ідеалів і розчарування, депресії;

— мрійливість і фантазерство — до бездіяльності, пасивності, лінощів, відсутності позитивних інтересів;

— невміння організувати своє дозвілля — до апатії, байдужості, лінощів, невпевненості, неорганізованості;

— інтерес до протилежної статі може викликати надто підвищений статевий інтерес, гіперсексуальність, статеві збочення і т. ін.

Найкращим засобом відвернути підлітка від проявів девіації є організоване дозвілля — отже, слід навчити його вмінню корисно заповнювати свій вільний час.

На основі сказаного можна зробити висновок, що підлітковий вік — це вік залежності їх поведінки від фізіологічних, біологічних, психічних, соціальних, родинних та деяких інших процесів чи умов, які сприяють девіаціям або межують з ними.

Одночасно підлітковий період має чимало позитивного. У підлітків багато енергії, ініціативи, прагнення до нового, які можна використати на хороші колективні справи. Вони жадають будь-якої серйозної діяльності. Вони мріють про подвиги і героїство — і справді в деяких видах діяльності випереджають дорослих: у спорті, співах, музиці, поезії, живопису, знанні комп'ютера, грі на музичних інструментах тощо.

Нерідко можна спостерігати визначення професійних намірів, яке супроводжується серйозними зусиллями щодо підготовки себе до певної професії та омріяного майбутнього.

Так, українська поетеса Леся Українка почала друкувати свої вірші в журналах з 7 років, а писати — ще раніше.

Українська дівчинка-сирота, вихованка школи-інтернату Оксана Баюл у 13 років стала чемпіонкою СРСР, Європи та Олімпійських ігор з фігурного катання.

Росіянка Аліна Кабасва у 15-17 років — чемпіонка Росії і Олімпійських ігор з художньої гімнастики, а в 25 років — депутат Державної Думи Російської Федерації.

Росіянин Андрій Нелюбін у 17 років завоював титул Олімпійського чемпіону з велоспорту.

Всесвітньо відомою стала 15-річна мексиканка Консуела Веласкес, пісня якої «Бесаме мучьо» (і слова, і музика написані нею) з 1941 року звучить і досі не вмирає на всіх континентах світу.

Хлопчик Арпан Шарма, який живе в Англії, з 7 до 10 років самостійно навчився розмовляти на 10 мовах: англійській, французькій, німецькій, італійській, суахілі (Африка), китайській, польській, тайській, хінді, діалекті Уганди, але мріє стати хірургом.

Нобелівський лауреат Жорес Алферов (Росія) в 10 років сконструював свій перший радіоприймач.

Мусіна Оля (Росія) з 2-х років вчиться грі на скрипці. В 4 роки виконала дуже складний навіть для дорослих музикантів концерт Вівальді.

Пелагея Ханіна (Росія), дівчинка з Сибіру, співає на сцені народні пісні з 4 років. Їй подобається брати участь в концертах.

Ксенія Верошкіна (Росія) у 12 років вступила до фінансової академії.

Ніка Турбіна (Україна) в 10 років видала збірку віршів «Чорновик». Відомий поет Є. Євтушенко в 90-х роках представляв її за кордоном, де вона дорослій аудиторії читала свої недитячі вірші. Але особисте життя її не склалось, вона рано пішла з життя.

Оксана Горецька (Україна) вперше сіла за фортепіано у 5 років, через рік через її надзвичайні здібності була прийнята до музичної школи. За 2 роки опанувала 8-річний шкільний курс і вступила до музучилища. В загальноосвітній школі вона також навчається у 4-му класі замість 2-го.

Костя Сапун (Україна), 11 років — талановитий художник, малює в різних техніках. Вчиться вже у 7 класі на 12 балів, вільно володіє єв-

ропейськими мовами (англійською, німецькою, французькою). Мріє потрапити до Флоренції — скарбниці світового мистецтва.

Донедавна найгеніальнішою дитиною всіх часів і народів вважався Вольфганг Амадей Моцарт, який у 4 роки не лише виконував музичні п'єси, але й сам їх писав, ще не знаючи грамоти. З самого народження найзатишнішим для нього було місце під батьковим роялем. Прожив життя у славі і визнанні, грав на кращих сценах світу. Шанувальники музики з насолодою слухають його твори й сьогодні.

Однак його досягнення перевершили здібності дітей нашого часу.

Дівчинці Марлі Олмстид одного разу батько-художник дав лист паперу і фарби, щоб вона йому не заважала. Та однорічна дівчинка намалювала не гірше учня художньої школи, а з 2-річного віку її малюнки купують не лише колекціонери, а й найпрестижніші музеї світу.

Можна навести багато інших прикладів, коли підлітки перевершують дорослих своїми зрілими творами. Кількість дітей з надзвичайною обдарованістю, яких називають «діти-індіго», щороку збільшується. Їх також можна назвати дітьми з девіаціями у розвитку. Однак ці відхилення є позитивними і свідчать про безмежність здібностей людини.

Рання юність, за З. Фрейдом, є продовженням *генітального* періоду.

Завершується фізичне і статеве дозрівання особистості, хоча залежність поведінки від фізіологічних процесів ще зберігається.

Перед юнаками і дівчатами постає життєво важлива проблема вибору професії та подальшої діяльності.

В цей час відбувається духовне становлення, формування світогляду, пошуки смислу життя, свого місця в ньому, примірювання до себе професії, зростання рівня свідомого самоконтролю.

Закінчується формування нової якості — *самосвідомості*, виникає інтерес до власної особи, відбувається відкриття для себе власного внутрішнього світу. Зовнішній світ стає існуючим лише як підпорядкований власному «Я».

Найважливішим у розвитку самосвідомості юнацтва є формування *ідентичності, самототожності*. Однак *вибір негативних зразків для наслідування у попередній період (підлітковий) може*

сформувати негативну ідентичність, яка розвивається через уникнення тісних стосунків з іншими; невміння будувати життєві плани, зосередитись на основній діяльності, мобілізувати свої внутрішні ресурси; неосмисленість своїх здібностей, страх дорослості та інших змін (К. Еріксон).

Особливо інтенсивного розвитку набуває почуття приналежності юних до чоловічої чи жіночої статі. Зароджуються почуття вірної дружби з 1-2 юнаками, а не з цілим гуртом, як це було раніше, з'являється перше кохання.

Разом з тим в юнацький період розвивається емоційна чутливість, розуміння почуттів інших людей — *емпатія*. Закріплюється *нервово гальмування*, *афектні вибухи відбуваються рідше, що свідчить про закінчення перехідного до дорослості підліткового періоду і прихід нового стану розвитку особистості*.

У діяльності переважають пошук, творчість, експеримент. Розвиваються потреби і здібності при відсутності готових вмінь і навичок, що викликає розчарування, депресії та девіації.

Необхідність знання психологічних особливостей дітей і підлітків є єдино правильним шляхом до кращого їх розуміння, вибору ефективних методів і засобів їх виховання.

Як свідчать статистичні дані, підлітки і юнаки 15-16 років скоюють більшу кількість правопорушень і злочинів, ніж молодь загалом — понад 45%. Це примушує педагогів, батьків, правоохоронців уважніше придивлятися до психофізіологічних особливостей підліткового віку, глибше вивчати умови їх формування, становлення особистості, мотиви і причини окремих вчинків.

§ 4. Типи темпераментів та їх вплив на поведінку

На поведінку і стосунки людей у суспільстві, родині, колі знайомих і друзів значний вплив має тип темпераменту.

Темперамент (лат. temperamentum — відповідність) — є характеристикою динамічних процесів особистості, ритму психічних станів.

Ще на початку минулого століття видатний російський вчений І. П. Павлов відкрив чотири основних типи темпераментів: холерик, сангвінік, флегматик і меланхолік. Чистий тип зустрічається

рідко. У кожної людини домінує один з них. Всі типи темпераментів характеризуються певними психічними особливостями, через що ми всі є різними і неповторними.

Щоб навчитись прогнозувати поведінку дитини будь-якого типу, прищеплювати їй позитивні якості, педагогам, батькам, працівникам зацікавлених установ необхідно глибоко вивчити особливості всіх типів, знати їх основні риси як позитивні, так і негативні.

Темперамент не характеризує змістовну суть особистості, не визначає її змістові риси. Однак якості темпераменту можуть сприяти або не сприяти формуванню певних рис та особливостей поведінки, в т. ч. девіантної.

Пропонуємо таблицю основних психологічних характеристик кожного типу темпераменту (створену на основі таблиць А. Белова і С. Карпенчук). Позитивні риси позначені знаком «+», негативні — знаком «-». Педагог може використати дану таблицю в процесі діагностичної роботи з дитиною. «Мінуси» підкажуть, над чим потрібно працювати з учнем.

§5. Нервово-психічні порушення у дітей і підлітків, які сприяють розвитку девіацій поведінки

У дитини, яка часто хворіє, пропускає заняття у школі, вчиться гірше своїх можливостей, стає дратівливою, капризною, нестриманою, розвиваються відхилення в її поведінці.

Дитяча нервовість може бути вродженою, яка виникає у плода ще до його народження під впливом несприятливого внутрішньоутробного розвитку (вживання батьками, особливо матір'ю, алкоголю, наркотиків, куріння тютюну, стреси, інфекційні захворювання тощо).

Нервовість набута виникає через недотримання режиму сну і харчування дитини, хвороб, хронічних стресів у родині, неправильного ставлення до дитини (народження дитини, якої батьки не хотіли мати; народження дівчинки, а батько хотів хлопчика чи навпаки.; неприйняття дитини матір'ю з відсутнім почуттям материнства; невірноважене ставлення до дитини; афективна поведінка батьків та ін.). Прагнення батьків до суворої дисципліни,

Таблиця 2

№ п/п	Холерик		Сангвінік		Флегматик		Меланхолік	
1	непосидючий	-	веселий	+	спокійний	+	сором'язливий	+
2	метушливий	-	життєрадісний	+	врівноважений	+	розгублюється в нових обставинах	-
3	нестриманий	-	енергійний	+	холоднокровний	+	важко пристосовується	-
4	прямолінійний	-	діловий	+	стриманий	+	вагається у прийнятті рішень	-
5	гарячкуватий	-	батьорий	+	обережний	+	невпевнений	-
6	ініціативний	+	витривалий	+	поміркований	+	любить самотність	-
7	упертий	-	не втрачає самовладання	+	терплячий	+	схильний «входити в себе»	-
8	працює нерівномірно	-	працездатний	+	працелюбний	+	швидко стомлюється	-
9	ризикований	-	вразливий	+	цілеспрямований	+	хворобливо чутливий	-
10	незлопам'ятний	-	сприйнятливий до схвалення і покарання	+	доводить справу до кінця	+	надзвичайно образливий	-
11	інколи агресивний	-	високі вимоги до себе та ін.	+	не витрачає сил даремно	+	дуже вразливий	-

12	неврівноважений	-	інколи незібраний	-	легко стримується	+	прагне співчуття	-
13	критичний до інших	-	проявляє поспішність у рішеннях	-	не сприймає схвалення і критику	-	малоактивний	-
14	непослідовний	-	підозрливий	-	незлобивий	+	несміливий	-
15	швидко діє	+	повільно пристосовується до інших	-	наполегливий	+	покірливий	-
16	рішучий	+	інколи відволікається від справи	-	постійний у інтересах і почуттях	+	постійно поганий настрої	-
17	різкі зміни настрою	-	не завжди доводить до кінця	-	доводить справу до кінця	+	не вірить у свої сили	-
18	різкі рухи	-	швидко включається у роботу	+	повільно включається у роботу	-	часто пригнічений	-
19	швидко включається у роботу	+	швидко переключається на іншу	+	повільно переключається	-	розгублюється від невдачі	-
20	швидко переключається на іншу	+	гнітиться одноманітністю	-	не любить змін	-	не любить змін	-
21	гнітиться одноманітністю	-	прагне до нового	+	важко пристосовується до нового	-	важко пристосовується	-
22	непостійний	-	непостійний	-	мовчазний	-	плаксивий	-
23	комунікабельний	+	комунікабельний	+	мало комунікабельний	-	скритний	-
24	виразна міміка	+	швидко пристосовується до обставин	+	ніколи не поспішає	-	ніколи не поспішає	-
25	пристрасна мова	+	чітка мова	+	спокійна мова	+	невизраза, тиха мова	-

обмеження самостійності, фізичні покарання викликають у дитини страхи, тривожність, боязкість.

Цей стан дитини буде погіршуватись, якщо до нього додати перевантаження учня навчальним матеріалом, що утруднює здатність засвоїти його; неприязне або байдуже ставлення вчителів до дитини, несприйняття її дитячим колективом.

Розумове перевантаження веде до виникнення *неврозів*, результатами якого є пасивність на уроках, швидка втомлюваність, відмова від розумового напруження, пониження зору і слуху.

Постійні страхи і хвилювання через неуспішність, погані чи необ'єктивні оцінки, грубість, окрики вчителя формують неспокій, сором'язливість, тривожність, що свідчить про наявність у дитини «шкільного неврозу». Від нього страждають діти з відхиленнями у поведінці (некеровані діти, брутальні щодо вчителя і однокласників); діти, які через перевантаження і стреси втрачають інтерес до навчання, не бажають відвідувати школу; діти, які мають емоційні порушення (страх вийти до дошки, голосно відповідати, їх охоплює дрижання, голос тремтить або зникає на деякий час).

У дітей, які виростають у конфліктних родин, де вони постійно одержують стреси, психічні травми, фізичні покарання, зневажливе або байдуже ставлення до себе з боку батьків, як правило, виникають нервово-психічні порушення: *неврози, неврастенія, тривожні стани, страхи*, які є першими ознаками психічних захворювань. Їх проявами можуть бути підвищена збудливість, агресивність, запальність в одних випадках або плаксивість, в'ялість, швидка втомлюваність — в інших.

Постійне напруження, тривога, невпевненість, страх покарання та родинних конфліктів п'ятих батьків посилюють захворювання, негативно впливають на їх розвиток і викликають відхилення поведінки.

Перші ознаки невротичних відхилень можуть проявлятися вже на першому році життя дитини:

— з 1-2 місяців можна спостерігати затримку рухового та мовного розвитку або, навпаки, гіперактивність, підвищену збудливість, невміння зосередитись;

— у 2-3 роки — небажання говорити, можливі заїкання та енурез;

— у 5 років — труднощі у навчанні, недостатність уваги і координації рухів (висовування язика при письмі, лічбі, малюванні, заїкання, довгі паузи при читанні чи ін.);

— у 12-14 років до хворобливих станів дитини додаються прояви статевого дозрівання, які значно погіршують її самопочуття.

Батькам і педагогам рекомендується уважно ставитись до цих проявів, своєчасно звертатись до лікаря, скоригувати несприятливі особистісні особливості хворої дитини, щоб перешкодити появі негативних рис характеру або девіацій поведінки у подальшому.

Психотравмуючими ситуаціями для учня може бути:

— перехід в іншу школу: нові вчителі, до яких треба пристосуватись і звикати; втрата старих друзів та відсутність нових викликають у учня негативні переживання, іноді боязкість і небажання йти до школи;

— переучування лівші писати правою рукою. Переучувати його непотрібно, якщо це йому важко дається. Нехай пише, як йому зручніше;

— небажання дошкільнят і молодших школярів спати вдень. Діти з невропатією мають підвищену емоційну чутливість, вони схильні до порушення сну. Невропатичні діти дуже збудливі, на них діє будь-який шум, голосні розмови, яскраве світло, присутність багатьох людей. Їм не слід бути цілий день у дитсадку. Якщо дитина не хоче спати вдень, її треба умовити просто спокійно полежати. Згодом вона привчиться спати;

— у дитини з невропатією, як правило, поганий апетит. Вона завжди залишається останньою у їдальні за столом, тому що в неї виникають спазми і погана активність травних соків. Дитину не треба підганяти, умовляти чи осуджувати, інакше вона відмовиться від їжі взагалі. Її треба дати можливість їсти повільно і спокійно.

Поширеним видом нервово-психічних порушень є неврози — *неврастенія, істеричний невроз, невроз нав'язливих станів* — психічні захворювання, які супроводжуються істеричними розладами; змінюється поведінка дитини; порушується її емоційна сфера; виникають дисфункції внутрішніх органів.

Основними причинами цих захворювань є хронічні психотравми: конфлікти у родині, перевантаження навчальними завданнями, спадкова схильність.

Для *неврастенії* характерні агресивність, проблеми сну, швидка втомлюваність, незосередженість уваги, плаксивість тощо.

Неврастенія проявляється у страху (що прийде п'яний батько, що вчитель викличе відповідати і дитина не справиться, що не виконає контрольну роботу чи ін.).

Про *істеричні неврози* свідчать вередливість, різкі зміни настрою, істеричні напади (дитина щось вимагає, а батьки не хочуть виконати цю вимогу, то вона падає додолу, кричить, б'є руками і ногами, доки не задовольниться її бажання). Такі напади можуть траплятись до 20 разів на день, тому не слід їм потурати, бо це призведе до поглиблення хвороби, погіршення поведінки і характеру дитини.

Невротична нав'язливість проявляється у нав'язливих страхах (боязні темряви, замкненого простору, казкових героїв, тварин, нападу, небезпеки, самотності, висоти, глибини, смерті та ін.). Вони є результатом тривалих переживань, напруження, тривожності.

Нерідко невротичні реакції проявляються у болях голови, серця, шлунку, блюванні, порушенні ковтання і дихання, небажанні розмовляти.

Тривожність розвивається у дитини внаслідок внутрішнього конфлікту, який може бути викликаний протиріччями між вимогами батьків та вимогами педагогів школи (неадекватними, завищеними або заниженими вимогами).¹⁴

§6. Вплив акцентуацій характеру на девіантність поведінки підлітків

Відомий німецький вчений К. Леонгард¹⁵ та вітчизняний лікар-психіатр О. Є. Личко¹⁶ у 60-70-х роках ХХст. довели, що підлітковий вік є критичним для прояву психопатій, спровокованих явищем *акцентуації характеру* (посиленням окремих рис характеру при стійкості чи послабленні інших).

¹⁴ Коцур Н. І., Гармаш Л. С. Психогігієна. Підручник. — Чернівці, 2006.

¹⁵ Леонгард К. Акцентуированные личности: Пер. с нем. — К., 1981.

¹⁶ Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. — Л., 1977.

Акцентуації можуть бути явними і прихованими. Оформляються та проявляються у підлітковому віці. З роками акцентуації можуть згладжуватись та проявлятись лише в складних психологічних ситуаціях. Формуванню акцентуацій сприяють порушення родинних зв'язків, відсутність турботи, спілкування, контролю батьків, бездоглядність дитини в сім'ї.

Акцентуації сприяють розвитку неврозів, психозів, афектів, патологій, девіацій поведінки, порушень норм моралі і законів.

Дослідниками К. Леонгардом та О. С. Личко була вивчена природа цього явища, виділено кілька типів акцентуацій, розкрито їх зміст:

1) гіпертимний тип — завжди добрий настрій, жадова діяльності, яка не доводиться до кінця, підвищена балакучість, постійне прагнення до спілкування і лідерства у групі;

2) циклоїдний — схильність до різних змін настрою;

3) лабільний — крайня мінливість настроїв, здатність на відвертість, глибокі почуття, прихильність, симпатію;

4) астенічний — тривожність, нерішучість, швидка втомлюваність, роздратованість, схильність до депресії;

5) сенситивний (боязкий) — комплекс неповноцінності, вразливість, тривожність;

6) психостенічний — надзвичайна серйозність, відповідальність, зосередженість на гірших проявах життя, схильність до депресій, недостатня активність;

7) шизоїдний — замкненість, неконтактність, емоційна холодність, відсутність співчуття;

8) епілептоїдний — імпульсивність психіки, нетерпимість, конфліктність;

9) істероїдний — фантазерство, брехливість, бажання привернути до себе увагу, авантюризм, незадоволена потреба у визнанні, честолюбство;

10) нестійкий — слабкість волі, нестійкість емоцій, легко піддається впливу оточуючих, постійні пошуки нових компаній і вражень, легко встановлює поверхові контакти;

11) конформний — позбавлений ініціативи, відчуває надлишкову підлеглість, легко може бути втягнений до групових правопорушень.

Вчені О. С. Прутченков та О. А. Сіялов¹⁷, працюючи над проблемою акцентуацій у 90-х роках ХХ ст., наблизили її до шкільної практики (чого не було у роботах їх попередників, які в основному розробляли медичні аспекти). Вони довели, що лише 27,6% школярів підліткового віку не мали акцентуацій, а 72,4% страждали від них. Серед акцентуєваних учнів виявлено таку кількість типів:

гіпертимів	— 37%
сензитивів	— 21,1%
психастеноїдів	— 19,7%
істероїдів	— 5%
шизоїдів	— 5%
астеніків	— 2,3%
гіпотимів	— 2,3%
параноїків	— 2,3%
епілептоїдів	— 2%
конформного типу	— 2%
циклоїдів	— 1,3%

Ці вчені виділяють 13 типів акцентуацій, і розглядають їх з таких позицій:

- які в них домінуючі риси характеру;
- знайти позитивні риси характеру;
- виокремити негативні риси характеру;
- відшукати «слабку ланку» (найуразливіші місця характеру);
- відмітити особливості спілкування та дружби;
- виявити ставлення до навчання і праці.

Такий аналіз зближує медицину з психологією і педагогікою, робить проблему зрозумілішою практичним працівникам, педагогам, психологам, батькам.

Акцентуації проявляються вибірково, вражаючи особистість залежно від ставлення до певних психогенних впливів, таких як тяжкі страждання, надмірні нервово-психічні навантаження тощо.

Акцентуації рідко бувають чистого типу, переважають змішані форми.

¹⁷ Прутченков А. С., Сіялов А. А. Эй ты, параноик!!! (О психотипах личности, о диагностике акцентуации характера детей и педагогической помощи им). — М., 1994.

Автори детально характеризують кожен тип, називають позитивні, негативні і домінуючі особливості дитини, вказують на головні недоліки, особливості спілкування, ставлення до навчання і праці. Ці знання значно полегшують спілкування з вихованцем, розуміння його психіки, можливість прогнозування його подальшої поведінки вихователями.

1. Замкненість акцентуйованого підлітка може перерости у почуття неповноцінності, привести дитину до девіацій поведінки і самоізоляції від оточуючих людей: батьків та інших членів родини, педагогів, однокласників, в той час як у підлітків з нормальним розвитком виражається стійкий інтерес до навчання, до позашкільних та позакласних занять; які вміють заповнити своє дозвілля корисними заняттями; які навчилися регулювати свої емоції та поведінку вольовими зусиллями.

2. Тому необхідно знайомити педагогів шкіл та інших практичних працівників із цією проблемою конкретно (шляхом лекцій, семінарів, практичних занять, тренінгів чи ін.).

3. Акцентуації характеру заважають нормальному розвитку особистості учня, тому корекційна робота з акцентуйованими школярами є важливою і необхідною.

4. Одержані дослідниками дані допоможуть надати практичним працівникам знання, необхідні для правильного встановлення психотипу учня, вивести його з рубіжної зони, яка знаходиться між нормою і патологією.

5. Дослідники рекомендують займатись корекцією акцентуацій індивідуально з кожним учнем.

§7. Шкідливі звички дітей, підлітків, юнаків як прояви девіантної поведінки

Щороку зростає число різних девіантних проявів серед дітей, підлітків та юнаків, таких як тютюнокуріння, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, проституція та ін., тісно пов'язаних з правопорушеннями та злочинами. Це примушує суспільство вишукувати нові форми, методи, технології, спрямовані на усунення умов, що негативно впливають на поведінку молоді.

Тютюнокуріння

На жаль, за тисячі років свого існування людство накопичило чимало поганих звичок, до яких залучаються діти і молодь. Куріння тютюну — найбільш поширена, легкодоступна шкідлива звичка, з якої починається шлях до інших.

Найчастіше діти і підлітки переймаються цією звичкою від батьків або старших братів і сестер чи товаришів, які курять.

Результати наших досліджень свідчать про те, що куріння тютюну серед школярів 13 років становить 47%, а до закінчення школи курять 75% юнаків і дівчат. Особливо розповсюджене куріння саме серед дівчат — більше 57%. В профтехучилищах цифри ще більші: курить хлопців — 95%, курить дівчат — майже 100%.

У колі однолітків важко відмовитись від куріння, щоб не виглядати «слабаком», боягузом чи поганим другом, який нехтує товариством, хоча це хибне товаришування і несправжні «друзі».

Однак підлітковий вік з його бурхливим і суперечливим протіканням, малим життєвим досвідом не дає можливості неповнолітнім зрозуміти це. Вони вважають, особливо дівчатка, дуже привабливим так впевнено, красивими рухами тримати між пальців з яскравими нігтями сигарету (точнісінько як на екрані ТВ!). Або сміливо закурити на перерві за будинком школи чи училища у гурті хлопців! Адже так хочеться у 11-14 років здаватись дорослими і незалежними!

Поступово епізодичне куріння стає потребою для зняття психічної напруги, з якою важко покінчити, навіть застосовуючи чималі вольові зусилля.

Тютюн — це наркотик. Багатьом здається, що він (вона) курить, поки сам(а) хоче. А як не захоче — то відразу й покине. Але насправді це зовсім не так. Навіть дорослі солідні чоловіки не завжди знаходять в собі стільки сили, щоб перемогти шкідливу звичку, залежність від неї.

Підліток починає курити спочатку «за компанію», чи з цікавості, або щоб довести свою «дорослість» одноліткам; одержати більш високий статус у їх очах; щоб компенсувати свою пасивність у житті колективу, одержати впевненість у собі; щоб звернути на себе увагу певної дівчини (чи юнака); щоб щось «довести предкам»; або коли просто занадто багато вільного часу і не знаєш, чим його заповнити.

Тютюнокуріння наносить величезну шкоду ростучому організму дитини чи підлітка:

— тютюнові токсини вбивають статеві клітини, розвивається імпотенція у юнаків, особливо швидко у тих, хто почав курити у ранньому віці;

— дівчата, які мріють про «шалене кохання» і «принца на білому коні», повинні знати, що куріння викликає злоякісні пухлини у статевих органах, негативно впливає на майбутню вагітність, пологи і здоров'я дитини;

— куріння викликає хриплий голос, чорні зуби, неприємний запах з рота, бліде, жовтувате «нікотинове» обличчя;

— нікотин — наркотик, що міститься у тютюні — відкладається навіть у кістках, викликає хвороби легенів, астму, рак горла, туберкульоз та ін. Щоб очистити організм від нікотину, потрібно не курити не менше 2-х років. 85% курців хотіли б кинути цю шкідливу звичку, але вдається це лише 10-15% з них. Той, хто курить тютюн, може легко перейти до куріння сигарет з наркотиком і стати наркоманом.

Особливо протипоказаний нікотин школярам, тому що він послаблює увагу, пам'ять, заважає мислити, виконувати уроки, слухати пояснення вчителя, не дає можливості зосередитись, веде до відхилень поведінки.

Дівчинка Оля ніколи не курила. Але курили тютюн її батько і мама. Розкладали сигарети будь де. Попіл і недокурки можна було бачити і на кухні, і в залі, і в спальні.

Коли Оля вчилась у 7 класі, то помітила, що курять майже всі хлопці і багато дівчат. Тоді і вона вирішила спробувати також. Взавши зі столу батьківські сигарети, закурила. Спочатку задихнулась від диму, закашлялась. У горлі було неприємно і гірко — вона сигарету викинула. Але назавтра закурила знову. Тепер все пішло краще, навіть весело. Так Оля стала курити, і тепер однокласники — і хлопці, і дівчата, та навіть старшокласники — почали запрошувати її до свого гурту, стали помічати її, про що вона завжди мріяла та ніяк не могла придумати, чим привернути їх увагу.

Однак через деякий час з'явились болі під час дихання. Пишне волосся стало висипатись, нігті — ламатись. У Олі лікарі знайшли важку хворобу легенів і горла.

Значна негативна роль у прилученні дітей, підлітків, юнаків і дівчат до куріння тютюну належить сучасній рекламі та засобам ЗМІ.

Громадяни більшості цивілізованих країн світу зрозуміли шкідливість тютюнокуріння. Вони приймають закони про заборону курити на роботі, в громадських місцях, знаючи, що 80% нікотинового диму «споживають» ті, що не курять, але знаходяться поруч. Отже, слід потурбуватись якщо не про себе, то про тих безвинних людей, що оточують курців, зрозуміти, що куріння — ваша неприємна і шкідлива для здоров'я інших звичка.

Нерідко тютюнокуріння є першою сходинкою, після якої з'являється інтерес до алкоголю і наркотиків.

Алкоголізм

Він становить одну з найсерйозніших соціальних, педагогічних, медичних та юридичних проблем.

Алкоголізм — велике горе для родини, де алкоголіком є батько або мати, чи діти, чи інші члени сім'ї.

Молоді юнаки і дівчата, підлітки, які вперше п'ють вино або горілку, йдучи на дискотеку чи на молодіжну вечірку, не думають про поганий кінець свого життя. Вони впевнені, що їх чекає щастя. Та легковажне ставлення до шкідливих звичок, впевненість, що за кілька разів нічого страшного не станеться, руйнує щасливе майбутнє.

Спочатку алкоголь підвищує настрій, хочеться веселитись, сміятись, співати, танцювати, пити ще і ще. Потім втрачаєш контроль над своєю поведінкою, назавтра нічого не пам'ятаєш, болить голова, тіло немов побите. Погане самопочуття покращується, якщо випити ще — тобто похмелитись. А далі йде таким чином без кінця: випивка — похмілля 10-25 років, якщо витримає печінка, а життя пройде у тумані спиртного.

Підліткам здається, що пияцтво відволікає від існуючих проблем: варто випити, як стає весело і проблема зникла. Але протве-

резившись, розуміє, що вона залишилась. *Початкова стадія називається пияцтвом*, яке тісно пов'язане з девіаціями поведінки через втрату самоконтролю.

Періодичне вживання спиртного перетворюється у постійну потребу, хронічне захворювання — алкоголізм.

У дорослих перехід від пияцтва до алкоголізму займає 5-10 років, а у підлітків він з'являється в 3-4 рази швидше, що пояснюється анатомо-фізіологічними особливостями підростаючого організму.

Хлопчик Альоша вмер у 8 років від алкоголізму. Його батьки не працювали, пили, приводили щодня нових друзів. На маленького хлопчика ніхто не звертав уваги, навіть мама і тато. Як він вижив — невідомо. Але скільки він себе пам'ятав, він завжди шукав щось поїсти. Коли гості розходились, а батьки лягали спати, він вилазив зі свого сховища і поїдав та випивав все, що знаходилось на столі. У 2-3 роки він пізнав смак вина і горілки, у 4 роки навчився курити, щоб не хотілось їсти.

Коли прийшла пора йти до школи, виявилось, що він хворий, має погану пам'ять, неуважний, тремтять руки, організм виснажений, інтерес до навчання відсутній. У 8 років він помер.

Швидко звикання до спиртного, прийняття великих доз, прагнення повного сп'яніння, систематичне вживання алкоголю веде до девіантної і делінквентної поведінки. Більшість злочинів (70-80%), 76% хуліганських дій, 57% розбоїв, 61% згвалтувань, 22% крадіжок скоюються у нетверезому стані, у 40% випадків саме з метою здобути спиртне або гроші на нього.¹⁸ Алкоголь є також основним засобом втягнення неповнолітніх у антигромадську і злочинну діяльність.

У багатьох цілком благополучних родинах існують стійкі традиції, які сприяють формуванню інтересу до спиртного. Алкоголізації дітей і підлітків сприяє алкогольне оточення з питущих найближчих родичів. Неблагополучні родини, де *всі конфлікти вирішуються вживанням спиртного, постійно хмільні батьки створюють в уяві дитини думку про алкоголь як обов'язковий супутник*

¹⁸ Дані попередніх років.

дружніх зустрічей та родинних свят, засіб самоствердження, символ дорослого життя. Потяг до алкоголю у підлітка часто починається у родині, потім переростає у звичку і приводить до алкогольної залежності.

Наслідками алкоголізму є передчасне залишення школярами навчання, зниження продуктивності праці у дорослих, збільшення травматизму, розрив сімейних та інших соціальних зв'язків із суспільством. Щоб зробити висновки про негативний вплив алкоголізму, рекомендуємо познайомитись з таблицею 3.

Таблиця 3

Причини і наслідки алкоголізму

Віковий період	Причини	Наслідки
Раннє дитинство	П'яне зачаття Вживання алкоголю протягом перших 3-х місяців вагітності Вживання алкоголю в період годівлі грудьми	Епілепсія, слабоумство Аномалії фізичного розвитку Аномалії психічного розвитку
Дошкільний і молодший шкільний вік (3-9 років)	Педагогічна неграмотність батьків Сімейні алкогольні традиції	Алкогольне отруєння організму Формування інтересу до спиртного
Підлітковий і юнацький вік (9-18 років)	Неблагополуччя сім'ї Самоствердження Позитивна реклама в засобах масової інформації Незайнятість вільного часу Відсутність знань про наслідки алкоголізму Психологічні особливості особистості Відхід від проблем	Формування потягу до алкоголю Формування звички до вживання спиртних напоїв Здійснення протиправних дій у стані алкогольного сп'яніння Необдуманість здійснення протиправних дій у стані алкогольного сп'яніння Використання алкоголю як допінгу, що усуває психологічні проблеми Алкогольна залежність

На етапі психічної і фізичної залежності з'являється трижовний або агресивний настрій, тремтіння рук, прискорене серцебиття; формуються такі риси особистості, як дратівливість, злостивість, брутальність. Сповільнюється інтелектуальний розвиток. Діти алкоголиків нерідко погано вчать, тому що в них є деякі дефекти уваги, пам'яті або мислення, передані питущими батьками; через невдачі у навчанні багато з них кидають школу, залишають дім і родину, бродяжать, вчиняють хуліганські дії у стані сп'яніння, а закінчують злочинами та арештом.

Особливо важкі наслідки спричиняє вживання алкоголю дітьми в період зачаття, вагітності та годування немовляти грудним молоком. Вживання спиртного призводить до аномалій фізичного і психічного розвитку не тільки плоду, а й народженої дитини: народження розумово недорозвинених дітей, дітей з каліцтвом (відсутністю рук чи ніг, зрощенням пальців, неправильною формою голови, «заячою» губою чи з іншими дефектами).

Через свою пристрасть до «зеленого змія» алкоголик за кілька років залишається без родини, родичів і друзів, а ті «друзі», що його оточують, з якими він п'є — такі ж, як і він, нещасні невдахи, безвільні, опущені люди, у яких нема майбутнього.

Пияцтво та алкоголізм дітей і підлітків є формами девіантної поведінки, які при певних умовах сприяють таким соціальним відхиленням, як скоєння аморальних та хуліганських вчинків, а також правопорушень, злочинів.

Наркоманія і токсикоманія

Наркотики — це хімічні речовини рослинного або синтетичного походження, здатні викликати зміни психічного стану людини. Такий же вплив на людину мають токсичні речовини (токсини).

Наркотичні і токсичні речовини на деякий час створюють піднесений настрій, впевненість, спокій, інші приємні почуття, але ненадовго. Систематичне їх вживання призводить до залежності — тобто потреби вживати їх постійно у все більшій кількості для досягнення бажаного стану.

Наркоманія і токсикоманія — це захворювання, викликані залежністю від наркотичних або токсичних речовин.

Після постійного їх вживання організм людини не може нормально функціонувати без звичного наркотику, який став складовою частиною обмінних процесів організму — так з'являється фізична залежність.

Психічна залежність проявляється в тому, що людина за допомогою наркотику домагається внутрішньої рівноваги, стану спокою і задоволення.

Причинами вживання наркотиків є такі ж, як і при тютюнокурінні чи вживанні алкоголю: власна цікавість, настирливі поради «друзів», бажання визнання у товаристві чи довести свою «дорослість», позбавитись від внутрішньої напруги, конфліктність у родині, невміння долати життєві труднощі, невдачі у коханні та ін.

Наркоманія — це наслідок руйнування соціальної сфери життя і діяльності населення, нестабільності у суспільстві, глибокого соціального розшарування, масової убогості, безробіття, безпритульності, проституції, падіння моральних принципів суспільства і розпаду особистості.

Славко ріс у забезпеченій інтелігентній родині: батько — полковник у відставці, мати — вчителька. Та тепла і уваги у родині не було: батько пиячив, мати цікавилась лише нарядами та молодими коханцями.

Славко був тихий, слухняний, інтелектуально пасивний. Боявся батькових п'яних скандалів, про які знали всі сусіди, і материних владних вимог. Наука ніяк не йшла в голову.

В їх родині кожен жив сам по собі. Батько тверезим був рідко, мати лише лаяла, коли була не на курортах. Років у 13 хлопці навчили його курити, потім в сигарету додали якоїсь речовини — стало легко і весело. Так він став наркоманом. Тікав з дому, бродяжив, 3 роки відсидів за продаж наркотиків.

У світі зафіксовано більше 500 наркотичних засобів, всі вони мають медичний характер, та при постійному вживанні у великих дозах наносять організму людини непоправної шкоди: це анальгетики, стимулянти, депресанти, галюциногени, інгаланти, психоделіки.

Наркотичні речовини призначаються і застосовуються під суворим медичним контролем. Їх виробництво та реалізація приватними особами заборонені і караються законом.

Різновидом наркоманії є токсикоманія — введення в організм людини хімічних речовин, не призначених для внутрішнього застосування (пари бензину, засоби побутової хімії чи ін.) замість наркотиків. В основному, їх вживають діти і молодші підлітки, які не розуміють наслідків отруєння свого організму: на них чекають інвалідність, розумова неповноцінність, загибель.

Найбільший мотив вживання цих речовин — цікавість, бажання спілкуватись, групова залежність.

Тривалий прийом наркотичних і токсичних речовин викликає виснаження організму, а припинення — непрацездатність. Зниження настрою, втома, підвищена сонливість, млявість, суїцидні наміри — результат їх вживання.

Поведінка дітей, які вживають алкоголь, наркотики, токсини різко змінюються: вони уникають участі у сімейних справах, розмов з дорослими наодинці, стають нещирими і замкненими, часто не бувають вдома, ночують у якихось «друзів», втрачають інтерес до навчання чи іншої діяльності.

Особливо різко змінюється поведінка наркоманів: «стухлі» очі, апатія, яка чергується з раптовою активністю, різка зміна настроїв, втрата інтересу до своєї зовнішності.

Змінюється характер дитини, яка стає хитрою, брехливою, лицемірною, агресивною, роздратованою, вимагає грошей, з дому викрадає цінні речі.

За кілька тижнів або місяців змінюється зовнішній вигляд цих дітей: бліді руки, почервоніння навколо очей і кровоносних судин під ніздрями, порізи, розширені зіниці, опіки від сигарет, сліди уколів на судинах.

Найбільш схильними до вживання наркотичних та інших речовин дослідники (О.М. Бандурка, В.О. Тюріна, О.І. Федоренко¹⁹, В.Г. Степанов²⁰) вважають такі типи підліткових груп:

— *територіальні девіантні групи*, що формуються з підлітків за місцем проживання. Вони вживають в основному тютюн, алкоголь, дешеві наркотики;

¹⁹ Бандурка О. М. та ін. Там само.

²⁰ Степанов В. Г. Психологія трудного подростка. — М., 1998.

— *делінквентні злочинні нечисленні групи з чіткою регламентацією, вольовим лідером, суворою дисципліною. Вживають сильні наркотики.*

Існують і інші молодіжні групи, поведінку яких можна назвати девіантною або делінквентною. Вони також при спілкуванні колективно вживають шкідливі речовини як один з головних атрибутів свого угруповання: *«п'янки», «хіпі», «металісти», «мажорри», «п'юпери», «р'окери», «фанати», «диско», «фітнес», «територіальні лідери».*

Всі вони порушують деякі правила моралі, адміністративні акти, їх поведінка є девіантною. Особливо страшними наслідками цього шкідливого, нездорового способу життя, девіацій поведінки, який обирає значна кількість молоді, є:

— *незадоволеність життям, бродяжництво, невлаштованість, самогубства, кримінальні зв'язки;*

— *ріст злочинності серед дітей, підлітків та молоді;*

— *збільшення кількості осіб з девіантною і делінквентною поведінкою, які вживають тютюн, алкоголь та наркотики. Найбільш значний їх ріст серед дівчат;*

— *швидка збільшуваність захворювань на ВІЛ/СНІД, особливо серед алкоголіків та наркоманів через безладність і безконтрольність статевих контактів.*

— *Найстрашнішим лихом є деградація особистості молодих людей та знищення генофонду нації.*

§8. Підліткова агресивність.

Дівчата із девіантною поведінкою

Соціологи стверджують, що у сучасному суспільстві значно поширилися агресивні прояви, починаючи від побутових і закінчуючи кримінальними.

Що являє собою агресія? Словники називають це явище свідомим бажанням нанести фізичну або психічну шкоду, збиток, страждання іншій людині, нерідко близькій. На жаль, ця риса характеру притаманна багатьом людям, яку вони демонструють у відповідних ситуаціях.

Агресія — це вид антигромадської поведінки підлітків. Її причинами є невдачі, конфлікти, бажання самоствердитись серед товаришів.²¹

Дівчинка Ліда жила удвох із бабусею. Мама і тата не пам'ятає, бо вони вмерли від алкоголю, коли їй було 2 роки. Старенька бабуся жаліла сироту, утримувала її на свою маленьку пенсію, але в дитбудинок не здавала. Жили у темній приватній кімнатці, ніяких розкошів не знали.

І у дитсадку, і у школі Ліда завжди заздрила щасливим дівчаткам, їх гарненьким платтячкам і бантикам, яких турботливі тато і мама водили за ручку або возили на машині, дарували нові наряди, іграшки і цукерки.

Ліда щодня дивилась на себе у дзеркало і щодня сподівалась побачити щось несподівано гарне. Та час йшов, а у дзеркалі виднілась коротко стрижена голова з неслухняним волоссям, негарне, землістого кольору обличчя із маленькими злими очима, нерівні мишачі зубки, жилава шия. Ніхто з нею не дружив, крім хлопців-однолітків, які збирались щовечора у парку, курили, розказували бандитські історії, вихвалялись своїми «талантами», мірялись силою, іноді випивали. Ліду поважали за силу (перемагала майже всіх хлопців), за сміливість у витівках.

Одного разу у 7-ому класі всі ці «маміні доці» їй так допекли під час шкільного вечора на честь 8 березня, що Ліда придумала, як їм помститись: вона викликала яку-небудь щасливу красуню, модницю і відмінницю, ніби — то на побачення, приходила вдягнутою хлопцем, добряче била дівчину і з синцями та порваною сукнею відпускала додому. Так вона побила більше 30 дівчат, поки її затримали та відправили на перевиховання до дівочого спецПТУ реабілітації.

Повернулась Ліда у 18 років з немовлям на руках, яке росила як матір-одиначка. Її влаштували на роботу на швейну фабрику, у гуртожитку дали окрему кімнату. Дівчина повернулась зовсім іншою людиною і була хорошою матір'ю для своєї доньки. Її злість і ревності до «благополучних» дівчат минули: вона зрозуміла, що прихильність і повагу до себе заслуговують не злістю і фізичною силою, а добрим ставленням до інших людей, хорошими справами, чесністю та ширістю.

²¹ *Крысько В. Г.* Словарь-справочник. — Минск, 2001.

Агресивність спостерігається у родинному вихованні: ніщо не заважає батькам накричати на дитину, стусоннути, дати ляпаса не лише вдома, а й у громадських місцях, на вулиці, привселюдно.

У деяких родин такі взаємини є нормою: нікому не спадає на думку, що дитина — не річ, не власність, її ніхто не має права бити, принижувати, знущатись. У Конвенції ООН «Про права дитини» від 20 листопада 1989 року, яку підтримали всі держави світу, в т. ч. Україна, проголошено її правовий захист, охорону і піклування. Та в буденному житті буває зовсім інше.

5 грудня 2008 року журналіст Вадим Колесніков у передачі «Наші» про покинутих батьками дітей показав у центрі Києва, на Хрещатику, таку сценку: «мама» (актриса) «била» згорнутою у трубку газетою неслухняного «сина» (хлопчика 7-8 років) на Хрещатику, протягом 20 хвилин. Десятки людей проходили повз них і лише один чоловік заступився за хлопчика.

Байдужість до інших людей, до їх життя, стосунків, поведінки веде до масових порушень норм моралі і державних законів. Байдужість, агресія, безкарність сприяють падінню моралі суспільства, збільшенню кількості аморальних вчинків, правопорушень, злочинів як серед дорослих, так і серед дітей, підлітків, юнаків.

Хлопчики змалку відрізняються тим, що грають у війну, партизанів, розбійників — в ігри, де можна проявити свою кмітливість, сміливість, фізичну силу. Особливості психічного розвитку хлопчиків, окремі риси їх нервової системи у підлітковому віці (статеве дозрівання, акселерація та ін.) нерідко викликають агресивні прояви, грубість, копіювання поведінки дорослих, які закріплюються у характері та поведінці при неправильному вихованні.

Дівчатка, як правило, обирають більш спокійні ігри. Поведінка дівчат почала швидко змінюватись протягом ХХ століття: боротьба за рівні права, надання рівної освіти, суспільно-виробнича праця, громадська діяльність змінили поведінку жінок. Тепер вони прагнуть перемагати чоловіків у всьому: в освіті, праці, спорті; оволодівають чоловічими професіями (шофер, будівельник, космонавт); чоловічими видами спорту (футбол, штанга, боротьба); вдягаються у чоловіче вбрання (брюки, жилет, краватка, капелюх, сорочка);

копіюють поведінку і звички чоловіків (курять, вживають спиртне, наркотики, нецензурні вислови); ведуть «розкутий» спосіб життя, так само часто міняють чоловіків, як і чоловіки жінок; займаються бізнесом, не поспішають із заміжжям та народженням дітей.

Діти заважають жінці при прийомі на роботу: роботодавцям не подобається, що діти часто хворіють і мати буде часто на лікарняному, її рідко призначають керівником, з цих же причин її першу, ніж чоловіка, звільняють з роботи; керівник нерідко ставить її в такі умови, що вона змушена бути його коханкою; заробітна плата жінок нижча, ніж у чоловіків та ін.

Наведемо деякі статистичні дані: в органах влади працює всього 18% жінок; серед депутатів Верховної Ради їх лише 8%; у 2008 р. зарплата жінок по Миколаївській області в середньому становила 76% зарплати чоловіків.

Такий стан спостерігається в усіх державах світу.

В Україні чоловік може будь-коли покинути дружину без засобів до існування з кількома дітьми. Відомо, що лише 10% батьків платять на дітей аліменти, та й то всілякими хитрощами намагаються знизити суму до смішного рівня. Вони не задумуються, що все це залишає чорні сліди на дитячих душах.

Більшість дівчаток виховуються на мріях про казкового Принца на білому коні. Та вступивши до дорослого життя, розчаровуються від невдач, озлоблюються, починають мститись. Їх обурює непристосованість до життя, невміння і небажання чоловіка (омріяного Принца) брати участь у домашніх турботах, вихованні дітей, поступитись заради родини деякими звичками. Багато чоловіків схильні до пияцтва та застосування фізичної сили. Саме через це в деяких регіонах розпадаються до 60%–70% шлюбів, у сімейних сварках гине кілька тисяч жінок щорічно. Одинокі матері виховують хлопчиків, які переймають від жінок (мами, бабусі, виховательки дитячого садка, вчительки у школі) жіночі риси характеру, втрачають самостійність, цілеспрямованість, активність, відповідальність, стають капризними, плаксивими, нерішучими — так непомітно відбувається *фемінізація* (прищеплення жіночих рис) особистості хлопчика при відсутності чоловічого прикладу у родині.

Одружившись, такий хлопець не розуміє своєї ролі у родині, чого чекає від нього дружина, яка, можливо, також росла у неповній сім'ї з одним батьком, без матері, і виховала у собі чоловічі риси характеру та поведінки, тобто одержала *маскулінне* (чоловіче) виховання — прищеплення чоловічих рис характеру, таких як різкість, упертість, грубість, втрата м'якості, ніжності, терплячості, дипломатичності та ін. Тому вона навряд чи зможе у майбутньому стати берегинею своєї сім'ї.

Підлітковий вік дівчаток з його протиріччями, незрозумілими новими почуттями, бурхливим статевим дозріванням так само, як і хлопчиків, нерідко приводить до нерозумних вчинків. Статеве дозрівання починається і завершується у дівчаток на 1-2 роки раніше, ніж у хлопчиків (у дівчаток — близько 12-16 років, у хлопчиків — близько — 14-18 років). Ранні статеві стосунки приводять до хвороб та серйозних проблем.

Дівчата, які відчули на собі фізичне або психічне насилля, відсутність родини чи когось із батьків, наявність вітчима або мачухи, сексуальні домагання дорослих, раннє залучення до спиртного, матеріальну незабезпеченість, душевну самотність, відсутність прагнення до освіти та розвитку своїх здібностей, труднощі у стосунках з однолітками, — схильні до девіантної поведінки і агресії.

Вихованням дівчат як берегинь сімейного щастя, як майбутніх матерів в останні роки все менше опікується суспільство. Навіть курс «Етика сімейного життя», який прищеплював юнакам і дівчатам старших класів певні поняття про культуру родинних стосунків, давно вилучено з програми середньої школи. Натомість все більше дівчат курять тютюн, вживають алкоголь і наркотики, вступають у безладні статеві контакти, займаються проституцією, хворіють на ВІЛ/ СНІД, народжують хворих позашлюбних дітей, від безнадії і страху вбивають або кидають їх, беруть участь у правопорушеннях і злочинах разом з хлопцями, де їх кількість щороку зростає і становить вже більше третини.

Дівчата швидше, ніж хлопці, звикають до алкоголю чи наркотику, їх організм скоріше руйнується, лікування не завжди буває успішним.

Байдужість і агресивність існують у багатьох родинах, особливо у тих, де батьки п'ють або вживають наркотики. Нерідко на цьому ґрунті скоюються тяжкі злочини: чоловік вбиває дружину і дітей, дружина — чоловіка, син — батька чи навпаки. Бійки, лайки, нецензурні вислови, грубість, жорстокість, ворожі взаємини між членами родини передаються дітям. Цей родинний «досвід» вони переносять у дитсадок, у двір чи школу. Таким чином вони переймаються «дорослою» поведінкою.

Останнім часом частішими стали повідомлення про злочинну поведінку, нехтування законами і мораллю — випадки зґвалтування дітей вже не лише маньяками, а рідним батьком або вітчимом.

У одній родині було 3 дітей. Спочатку батько зґвалтував старшу доньку, 12 років; трохи згодом молодшу, 10 років. Не тільки мати знала про це, але й все село. Та лише коли батько почав чіплятись до 7-річного сина, матері стало жаль дитину і вона написала на чоловіка заяву до міліції.

Жахливі приклади агресивної поведінки деяких членів нашого суспільства можна продовжувати далі.

Віра П.; 19 років студентка університету, народила у туалеті дитину і викинула її у вікно з 5-го поверху. Дитина залишилась живою лише дякуючи тому, що було багато снігу.

Сама Віра з порядної родини, виховувалась у достатку, та душевної близькості ні з батьком, ні матір'ю не було. Довідавшись про вагітність її хлопець десь зник. Віра розгубилась і не знала що робити, що скажуть батьки, подруги, знайомі? Стид і страх розголосу, власний егоїзм, моральна незрілість штовхнули її на тяжкий злочин, тоді як мож-на було залишити дитину у роддомі за письмовою заявою.

Непоодинокі випадки, коли молоді дівчата, не готові до народження і виховання дітей, залишають новонароджених немовлят на смітниках, топлять у туалетах, душать подушками, продають на органи, залишають у лісі чи на вокзалі. У цьому винні також і чоловіки, які покинули подруг напризволяще. За останні 3 роки більше 2 тис неповнолітніх матерів убили своїх дітей. Щороку самотні малолітні матері здають у будинки дитини більше 200 позашлюб-

них, непотрібних їм дітей, та прийде час, коли вони розкажуться у своїй злочинній та аморальній поведінці.

В Україні знаходиться на обліку 300 тис. жінок-алкоголічок. У всіх були родини, були діти, а тепер це матері, яких позбавили батьківських прав, які прирекли своїх дітей на страждання і самотність.

Часто молоді жінки, будучи вагітними, продовжують курити, пити, вживати наркотики, не звертають увагу на попередження лікарів та рідних, а коли народжується дитина з якимись вадами організму — відмовляються від неї, прирікаючи на нещасну долю. Їм недоступні доброта, милосердя, співчуття, почуття вини та обов'язку.

Всім, хто працює з девіантними дівчатками, відомо, що вони важче піддаються виховним впливам, ніж хлопчики; робота з їх перевиховання триває значно довше і не завжди є успішною.

У перевихованні неповнолітніх дівчаток неодмінно потрібно враховувати вплив середовища, в якому вони знаходяться; одночасно змінювати і дитину, і середовище, тобто вести профілактичну роботу як з дитиною, так з родиною.

§9. Статеві відхилення підлітків

Проституція як прояв девіантної поведінки

У підлітковому та молодіжному середовищі кінця ХХ — початку ХХІ ст. панує атмосфера сексуальної вседозволеності, яка привела до появи таких страшних аморальних понять, як «спільні дівчата», «діти дискотек», «дівчата (хлопчики) за викликом», до дитячої проституції, яку слід розглядати як гостру соціальну проблему та як форму девіантної поведінки.

*Дитяча проституція (лат. *prostitutio* — збезчечення) означає статевий зв'язок за плату — є різновидом статевої деморалізації дітей і підлітків, що не досягли статевої зрілості, вступають у неконтрольовані, безладні статеві контакти, які приводять їх до тяжких захворювань.*

Діти не усвідомлюють своїх дій, особливо їх результати. Основними мотивами їх занять проституцією можуть бути цікавість,

прагнення «дорослості» і самоствердження, відсутність прагнення до освіти, труднощі у стосунках з однокласниками, відсутність родини або уваги і тепла в родині.

Дитяча проституція розповсюджена у великих містах на вокзалах, у під'їздах, підвалах, на горищах, в салонах автомобілів.

При цьому дорослі злочинці нерідко зобов'язують дитину пити з клієнтом або опоювати його для подальшого пограбування.

З дітьми часто розраховуються не грошима, як з дорослими повіями, а речами, косметикою, сигаретами, спиртним, їжею, цукерками тощо.

У випадку відмови дітей та підлітків залякують і шантажують обнародуванням їх «занять» перед однолітками та батьками. Вони займаються проституцією періодично, бо їх затримують і направляють у прийомними-розподільники неповнолітніх міліції, дитячі притулки, лікарні на кілька місяців або повертають у родини, і починається все спочатку. Деякі дівчата затримуються з венеричними хворобами по 5-7 разів на рік.

Наталю взяли на виховання з дитбудинку у 3-річному віці, коли її батьків — алкоголіків позбавили батьківських прав. Прийомні батьки любили дівчинку, турбувались про неї.

В 14 років Наталя була фізично і біологічно розвиненою, їй можна було дати на вигляд 17-18 років. Вона любила наряди і прикраси, вчилась посередньо. Коли їй було 12 років, у родину став часто заглядати їх дорослий племінник, 20 років. Наталія почала зникати на кілька днів. Потім з'являлась мовчазна і невесела. Мовчки вислуховувала нотації батьків, йшла до школи. Уроків не вчила. Одержувала погані оцінки з усіх предметів. Потім знову зникала і знову з'являлась. Ніхто не знав, де і з ким була дівчина. Лише невідомо звідки з'являлись у неї дорогі речі, прикраси, косметика.

Батьки і педагоги вели з нею душевні бесіди, вчителі відвідували її вдома, проводили індивідуальні заняття, але все було марно. Подруг у Наталі не було, ні з ким вона не товаришувала. Батьків стала ненавидіти, тому що вони забороняли десь тинятись по кілька днів. Поведінка її була вкрита таємницею. Ніхто нічого не знав, поки одного разу прийшов міліціонер і розповів, що Наталю затримали у притоні, в стані наркотичного сп'яніння, разом з племінником, який згвалтував дівчину, зробив наркоманкою, а тепер водить по притонах, продає за дозу.

Після курсу лікування від венеричної хвороби і наркоманії дівчину за проханням батьків перевели на навчання до вечірньої школи, робили все, щоб вона закінчила хоча б 8 класів і змінила своє життя. Але всі зусилля були марними, Наталю ще кілька разів міліція затримувала у притонах, а потім її відправили на перевиховання до жіночого спецПТУ реабілітації, а племінника — за ґрати.

Проституція поширена серед дівчат 12-13 років, про що свідчить число їх звернень з приводу абортів, венеричних хвороб, лікування від ВІЛ/СНІД (до 2 тисяч на рік).

Особливістю заняття проституцією є те, що воно залежить від інших соціальних відхилень, таких як алкоголізм, наркоманія, аморальність, адміністративні правопорушення, злочини, соціальний паразитизм.

Наслідками дитячої проституції є підірване здоров'я тисяч дітей, обтяжене психічними травмами, побоями, абортами, пияцтвом, наркоманією, венеричними хворобами, СНІДом, поповнення рядів кримінального світу, сексуальна комерція, продаж дітей за кордон для сексуальних послуг, самогубства.

Найголовнішою причиною передчасної появи дитячої сексуальності є неблагополучна родина, де дитина могла спостерігати або відчувати на собі насильство з боку дорослих членів родини; раннє залучення до вживання спиртних напоїв та наркотиків; матеріальні нестатки родини; низький культурний і освітній рівень батьків; неповна родина з її матеріальними та психологічними труднощами; наявність серед членів родини раніше засуджених; недостатня інформованість дітей і підлітків про статеві стосунки, контрацепцію, венеричні захворювання, наслідки ранніх статевих контактів. Не останню роль грають звабліві, гарно вдягнені (або роздягнені) юнаки і дівчата з модних глянцевих гламурних прививних журналів (так звана порнографія) та телепередач.

Нерідко до проституції залучаються учні і випускники шкіл-інтернатів для сиріт, у яких нема родичів, які могли б їх морально і матеріально підтримати. В них немає ні роботи, ні житла. Закон про надання житла дітям-сиротам по закінченню обов'язкового навчання, як правило, не виконується і випускник опиняється на вулиці без засобів до життя. Тоді знаходиться «добрий дядько», який

пригощає дитину цукерками чи смачним обідом, забирає дівчинку (чи хлопчика) до себе, годує, вдягає, гвалтує, а через деякий час на дитині заробляє, здаючи її клієнтам для платних сексуальних послуг, або просто виганяє на вулицю, де дитина продовжує паразитичне, аморальне і небезпечне життя.

У випадках, коли у випускниці (випускника) школи або ПТУ є і житло, і малооплачувана робота, але грошей на прожиток невистачає, це також спонукає деякого з них шукати додатковий заробіток, що веде до хибних знайомств із дорослими чоловіками, які платять дітям копійки за свої статеві «втіхи», знущаються над неповнолітніми, заражають страшними хворобами, нерідко вбивають.

В останні роки на фоні загального падіння моралі у суспільстві стали частими повідомлення про зґвалтування дітей рідним батьком, братом, дідом або вітчимом (до 90% випадків). Злочинці не задумуються над тим, що вони ламають психіку дітей, їх майбутнє життя, та притягти їх до відповідальності правоохоронним органам вдається рідко, бо діти бояться говорити, матір не вірить і звинувачує дитину, або все знає і заперечує перед правоохоронцями.

Заняття проституцією тісно пов'язане з індустрією розваг, легалізовано в таких видах бізнесу, як масажні салони, ігрові заклади, приватні фірми інтимних послуг, модний бізнес, топ-моделі, фото-моделі.

Молоддю обох статей торгують — продають в інші країни. Так, у м. Миколаєві в кінці 2008 року була розкрита злочинна група, яка знаходила красивих дівчат 13-16 років і обманним шляхом продавала їх у публічні будинки Туреччини по 5 тис. доларів за кожну. Відбувся суд і 32 злочинці сіли за ґрати. Подібний судовий процес стався у 2010р. За ґрати потратило 95 чол.

Постійним супутником цих дітей є страх: страх свого злочинного середовища, в якому вони живуть; страх бути пограбованими, побитими чи вбитими; страх за своє майбутнє. Дорослі привчають їх курити, пити, вживати наркотики. Багато з них гине, стає жертвами злочину, спивається, закінчує життя самогубством, але жалітись на своїх мучителів бояться.

Середня тривалість «діяльності» повій — 5-7 років. До 25-28 років вони стають інвалідами або вмирають.

Серед сучасних повій дослідники²² виділяють такі категорії:

— *школярки-малолітки* — з 8 років їх примушують найближчі родичі (батько, дід, дядько, брат) вступити у статевий зв'язок, а потім вони самі за мінімальну ціну в антисанітарних умовах (вокзальних туалетах, підвалах чи ін.) розпоряджаються своїм тілом і життям; разові — обслуговують клієнтів за викликом;

— *разові* — обслуговують клієнтів за викликом;

— *автомобільні* (трасові) — шукають клієнтів на автошляху, часто змінюють партнерів (по кілька осіб на добу), часто лікуються від венеричних захворювань;

— *дальнобійщиці* — в основному неповнолітні дівчата, які їздять з водіями вантажних автомашин далекого прямування, обслуговуючи їх у дорозі;

— *вокзальні* — віддаються за флакон одеколону чи пляшку горілки, їх часто грабують бомжі, вони постійно хворіють; з вокзалів їх забирають у венеричний диспансер, а потім — у дитячий приютник;

— *сімейні* — молоді, зовні порядні родини, які готові в будь-який час виїхати на замовлення;

— *елітні, валютні «путани»* — надають послуги багатим клієнтам за високу плату у валюті;

— *дівчата і хлопці «за викликом», для «супроводу»* — надають послуги багатим клієнтам.

Відомо, що кожні 10 років під впливом акселерації (випереджаючого фізичного розвитку) статеве дозрівання прискорюється на 4 місяці. У хлопчиків воно починається у 10-12 років, у дівчаток у 8-10 років і закінчується раніше ніж у юнаків. Одночасно з біолого-фізіологічними змінами відбуваються і психічні. Підвищується збудливість, нерівноваженість поведінки підлітка, які проявляються у розв'язності або скутості, задержуватості або стидливості тощо.

Підліток не може подолати своїх імпульсивних сексуальних почуттів, якщо він має відставання у моральному розвитку. Статеві потреби у підлітковому віці тільки починають зароджуватись, а пе-

²² Бандурка О. М. та ін. Там само.

редчасні статеві зв'язки є відхиленням від норми, що має серйозні негативні наслідки: вони заторможують розумову діяльність, заважають навчанню, розвитку самосвідомості, формуванню відповідальності за наслідки своєї сексуальної поведінки.

Особливо тяжко передчасні статеві зв'язки відбиваються на подальшій долі дівчаток: передчасна вагітність до настання статевої зрілості, аборти, які можуть привести до безплідності у зрілому віці, неможливості створення повноцінної сім'ї, венеричних хвороб, ВІЛ/СНІД, неможливості нормального фізичного і духовного розвитку підлітка.

Статеві девіації — це порушення нормального статевого розвитку особистості, які проявляються у передчасному та занадто інтенсивному розвитку дитячого організму, негативних статевих проявах, які не відповідають моральним суспільним нормам.

Спостерігаються такі види девіантних статевих потягів:

гомосексуалізм — статеві зв'язки осіб чоловічої статі;

лесбійська любов — статеві зв'язки осіб жіночої статі;

педофілія — статевий потяг до дітей;

садизм — одержання статевого задоволення від спричинення партнеру фізичного болю;

мазохізм — одержання статевого задоволення від спричинення партнером фізичного болю;

візіонізм (вуайеризм або скопофілія) — підглядання за іншими і одержання задоволення;

ексгібіціонізм — демонстрація своїх геніталій;

фетишизм — задоволення від будь-якого предмету, який належить кумиру;

нарцисизм — задоволення власною особою;

фроттеризм — торкання своїми статевими органами іншої людини.

Відхиленням у розвитку статевої сфери є *мастурбація* (онанізм) — штучне збудження власних геніталій, яким займається у 14-15 років 80% хлопчиків і 20% дівчаток.

Мастурбація не є хворобою, як вважалось раніше, а погана звичка, викликана несподівано побаченням у минулому, яке справило сильне враження і бажання повторити ці дії самому.

Вона може бути викликана неохайністю, свербінням статевих органів та деякими іншими причинами.

Шкідливість мастурбації заключається у надмірному захопленні нею, що виснажує сили підлітка, затримує його розумовий розвиток, відволікає від навчання, спорту, творчості, спілкування з товаришами, розвиває комплекс вини, звужує коло інтересів, веде до неврозів, психічних захворювань, самотності.

Ненормальні статеві потяги — *перверзії* — найчастіше виникають у підлітків з повільним протіканням нервових процесів, інертною психічною діяльністю.

Статеві девіації згубно впливають на дітей і підлітків, яким довелось бути об'єктами чи суб'єктами сексуальних відхилень, викликають бажання вчинити такі ж дії, виробляють стійкий поведінковий негативний стереотип.²³

Деморалізація в сексуальній сфері як форма девіантної поведінки тісно пов'язана із злочинністю, тому що ця молодь сама є і жертвою, і учасником злочину. У неї спостерігаються неправильно сформовані моральні потреби, виробляється звичка до спиртного і наркотиків, аморального та злочинного способу життя.

Відсутність системи статевого виховання в родинях та навчально-виховних закладах, різке зниження моральності всіх верств суспільства, нерозробленість державного законодавства відносно проституції, особливо дитячої, сприяють падінню престижу інституту сім'ї і материнства у сучасному суспільстві.

Щоб стримувати подібні ганебні явища, необхідне більш активне втручання суспільства: зміна державних законів, доробка програм щодо дітей і підлітків, яких дорослі злочинці втягли у проституцію, посилення відповідальності та вимогливості до батьків і відповідних осіб за умови проживання та виховання потерпілих дітей; ефективні механізми захисту дітей від будь-яких форм сексуальних домагань у родинях чи навчально-виховних закладах.

²³ *Титова Т. М.* Половые девиации у подростков. В сб. Ранняя профилактика отклоняющегося поведения учащихся / Под ред. А. В. Татенко — К., 1989.

Захворювання на ВІЛ / СНІД

Це захворювання тісно пов'язане із вживанням девіантними підлітками алкоголю, наркотиків, токсинів та безладними статевими контактами у стані сп'яніння.

Захворювання з'явилося вже давно — кілька десятиліть тому, однак більшість людей і сьогодні мало що знає про його ознаки, причини і наслідки.

Отже, ВІЛ — вірус імунodefіциту людини. ВІЛ-інфекція — це інфекційне захворювання, викликане вірусом ВІЛ. Він вражає клітини організму людини, які борються з інфекціями, тобто клітини імунної системи.

СНІД — синдром набутого імунodefіциту — кінцева стадія ВІЛ-інфекції.

ВІЛ-інфікована людина до розвитку СНІД веде повноцінний спосіб життя і може навіть не знати про наявність ВІЛ в її організмі. Проте вона є носієм ВІЛ-інфекції, яку може передавати іншим людям.

Своєчасне виявлення ВІЛ та правильне лікування дозволяють на багато років віддалити розвинення СНІД.

Вперше про СНІД у світі стало відомо в 1981 році, коли був зареєстрований перший хворий. Епідемія охопила майже всі країни, а її наслідки виявилися дуже тяжкими: ситуація в світі свідчить, що це захворювання знижує середню тривалість життя, збільшує попит на медичні послуги, загострює проблеми бідності та соціальної нерівності.

В Україні вперше позитивний випадок ВІЛ був зареєстрований у 1987 році. Спочатку інфікованими були іноземці, а з 1995 року епідемія почала набувати загрозливого характеру.

Несприятливі умови в родинях, зниження рівня моральності у суспільстві, недоліки державного законодавства, слабка робота медичних, правоохоронних та інших органів сприяють проституції, поширенню венеричних захворювань та СНІДу.

За даними ВООЗ щоденно в світі інфікується майже 16 тис. осіб. В Україні офіційно зареєстровано 60319 осіб, з них 5857 дітей (9,7%), неофіційно налічується 400-600 тис. ВІЛ-інфікованих. У 2005 році в Україні померло від СНІД 3334 особи, в т. ч. 110 дітей.

У Миколаївській області було зареєстровано 4138 хворих, що на 100 тис. населення становить 374 особи (найбільше після Одеської області). Щомісяця виявляється в середньому 60 випадків інфікування.²⁴

ВІЛ-інфікованою вважається людина, у крові якої виявлено антитіла до ВІЛ.

Кожен громадянин України може здати аналіз крові на ВІЛ добровільно, без будь-якого примусу, анонімно, не вказуючи паспортні (або метричні) дані, місце проживання, навчання чи роботи, безкоштовно в центрах СНІД і кабінетах довіри.

Як можна інфікуватися на ВІЛ?

- Через кров, коли кров хворого потрапляє до крові здорової людини (при спільному використанні і поганій стерилізації бритв для гоління, голок, шприців, лез, манікюрних приладів, при переливанні крові, татуванні, проколюванні вух чи ін.);

- статевим шляхом при незахищених статевих контактах;

- через «вологі» поцілунки, коли на губах чи в ротовій порожнині є тріщини;

- від інфікованої матері передається дитині під час вагітності, пологів та при грудному вигодуванні.

ВІЛ не передається:

- через продукти харчування, питну воду, повітря;

- через укуси тварин і кровососних комах;

- при спільному купанні в ріках, морях, басейнах;

- через посуд, іграшки, дверні ручки, білизну, одяг та ін. побутові предмети;

- через рукостискання, обійми;

- при спільному користуванні туалетом, ванною, душем, милом;

- через «легкі» поцілунки.

На жаль, є чимало випадків, коли від хворих дітей рідні батьки відмовляються ще в пологовому будинку. У такому разі їх утримання і піклування бере на себе держава. Діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, виховуються в дитячих будинках сімейного типу, інтернатних закладах, прийомних родин або всиновлюються.

²⁴ Статистика 2005 року.

Так, на кінець 2002 року в інтернатних закладах України виховувалось 336 ВІЛ-інфікованих дітей, знаходилося у лікарнях 87 осіб, були всиновлені 68 дітей (з них 48 — громадянами України).

На Миколаївщині зросла мережа прийомних родин. Найголовнішим для нормального розвитку кожної дитини є можливість спілкуватись з мамою і татом, братиками та сестричками, бабусею і дідушем, отримувати від них знаки позитивної уваги та сприйняття.

ВІЛ-інфіковані діти особливо чутливі до цього, бо вони позбавлені сімейного, а іноді й просто людського спілкування. Багато людей жахаються їх, бояться інфікуватись; не знаючи причин та особливостей хвороби, не дозволяють своїм дітям гратись і навіть розмовляти з ВІЛ-інфікованими.

Нерідко хворі діти вдома не мають елементарних умов для існування. В Україні четверо з п'ятьох дітей не мають окремої кімнати, а кожна 5-та хвора дитина не має навіть окремого ліжка.

Деякі медичні працівники і педагоги вважають за потрібне ізолювати хворих дітей від інших.

При будь-якому важкому чи невиліковному захворюванні дитини батьки, як правило, відчують постійне психологічне навантаження.

ВІЛ-інфекція відрізняється від інших захворювань тим, що супроводжується негативним ставленням суспільства до хворого і його родини.

Отже, людям, які виховують хвору дитину, як і самій дитині, потрібна психологічна підтримка і допомога (психологічне консультування, індивідуальна, сімейна чи групова психотерапія). Їм потрібне доброзичливе ставлення, співчуття і милосердя. Недостатня обізнаність викликає немотивований страх, прояви дискримінації і нетолерантності до хворих, що впливає на якість їх життя.

За законами України інформація про захворювання на ВІЛ/СНІД становить лікарську таємницю.

Передача такої інформації дозволяється лише хворому, а також законному його представнику, установі охорони здоров'я, органам прокуратури, слідства, дізнання і суду. Розголошення інформації медичним працівником, педагогом або іншою посадовою особою кримінально карається.

Однак на практиці нерідкі випадки, коли вимога таємниці порушується, розголошується різними шляхами, через що в дитячому садку чи школі інші діти стороняться хворої дитини, з нею ніхто не грається, не розмовляє, вона — ізгой.

Є випадки, коли хвору дитину навіть медики відмовляються лікувати або прийняти в дитсадок чи школу; вимагають забрати з дитячої установи після отримання інформації про її захворювання; ізолюють хвору дитину від інших дітей, неухважно ставляться до неї або не помічають зовсім.

Українське суспільство характеризується досить низьким рівнем толерантності до людей, хворих на ВІЛ/СНІД.

Більша частина населення відчуває страх і дискомфорт при побутових контактах з ВІЛ-інфікованими громадянами.

Рівень поінформованості батьків з питань догляду та виховання хворих дітей є вкрай недостатнім.

Навчально-виховні установи не готові виховувати та навчати дітей з ВІЛ-інфекцією.

Отже, нашому суспільству потрібно вирішити багато організаційних, медичних, педагогічних, соціальних та інших питань, але *головне — навчитись бути милосердними до тих, хто потрапив у біду. Виховувати та навчати цих дітей, як і всіх інших. Розуміти, що у більшості випадків вони невинні у своєму захворюванні.*

§10. Інші впливи на поведінку молоді

Ігроманія

Як відомо, гра є необхідним видом діяльності дитини, який сприяє її розвитку. У ранньому дитинстві (1-3 р.), в якому ведучою діяльністю дитини предметно-маніпулятивна, пізнання спрямоване на вивчення предмету та маніпуляції з ним; у дошкільний період (3-6 р.) провідною діяльністю є рольова гра, в якій дитина уявляє себе певним персонажем і добросовісно виконує свою роль: ігри в школу, дочки-матері, у партизан, червоношкірих, лікаря, шофера, космонавта тощо. Молодшого школяра захоплюють інтелектуальні та особливо — рухливі ігри.

Дитина стає підлітком, але продовжує грати. Тепер ігри стають іншими: це ігри в карти, ножик, шахи, шахмати, доміно, лото, комп'ютерні ігри тощо, і тепер уже на гроші, сигарети, пиво, спиртне.

Дорослі теж люблять грати. Немало відомих людей були азартними гравцями. Для дорослих існують ігорні будинки, казино, більярдні. Останнім часом з'явилися кегельбани, зали ігрових автоматів та відеоігор, які відбирають гроші у довірливих та залежних людей.

Нерідко захоплення азартними іграми досягає рівня пристрасті, коли підліток не може ні про що інше думати, весь вільний час, по 6-10 годин щодня, витрачає на гру, втрачає інтерес до навчання. Йому потрібні гроші, щоб часто, щодня чи кілька разів на день грати, грати, грати... Коли грошей нема, підлітком оволодіває бажання терміново будь-яким способом здобути їх: він може виносити речі з дому, вкрасти у знайомих, родичів, сусідів, він готовий вчинити злочин.

Схильність до азартних ігор найчастіше виникає у дітей і підлітків, яким доводилось мало грати у ранньому віці, а також у тих, хто *не може самоствердитись у навчальній чи громадській діяльності, художній самодіяльності, спорті, мистецтві та ін.*

Головна небезпека пристрасті до ігор заключається в тому, що часта, постійна гра не сприяє розвитку особистості, а навпаки, деформує її, веде до відхилень поведінки, втрати інтересу до навчання, до спілкування з товаришами, до своєї родини.

Пристрасть до азартних ігор приводить до виснаження нервової системи, психічних хвороб, вимагає значних коштів.

Щоб відвернути школярів від азартних ігор, потрібно їм протиставити інші ігри, позитивні: розвивальні, розумові, інтелектуальні, естетичні, рухливі, спортивні тощо.

Батькам і педагогам слід навчати дітей цікавим і корисним іграм, в усі буденні справи і навчання вносити елементи гри, дух змагання, вводити дітей і підлітків в світ науки, спорту, мистецтва.

* * *

TV-манія вражає сучасну людину з раннього дитинства: вона росте, грається, їсть, спить під звучання домашнього TV, цілком поділяючи бажання мами чи бабусі передивитись всі серіали. Дитина настільки звикає дивитись TV, що відмовляється їсти чи збира-

тись до школи без TV. За кілька років учень стає залежним від TV, не може вчити уроки без TV, як не може і з TV. Нічого не пам'ятає з прочитаного, стає роздратованим, неспокійним. У дитини порушується сон, з'являються часті головні болі, вона втрачає вагу.

* * *

Подібні симптоми має Інтернет-манія. Інтернет — це витвір людського генія, неперевершене джерело інформації, пошуку нових друзів. В той же час він оволодіває волею людини, відбирає у неї здоров'я, заставляючи сидіти перед екраном до 10 і більше годин, відсторонює від безпосереднього спілкування з однолітками, робить людину одинаком, або знайомить з нечесними людьми та злочинцями.

* * *

Телефономанія — таке збочення поведінки, коли людина заміняє особисте спілкування телефонним. Особливо ця психічна залежність набула загрозливих форм з появою мобільного сотового зв'язку. Тепер кожен першокласник вимагає від батьків придбати для нього «мобілку», яка має як переваги (особливо у спілкуванні та контролі батьків за дітьми), так і вищезгадані недоліки психічної залежності.

* * *

Потяг до покупок або звичка щодня годинами ходити по магазинах — найбільше притаманна дівчатам та жінкам. Дехто з них впевнений, що саме так слід боротись з депресією, підвищувати настрій. Та насправді все не так: через марно втрачений час, невивчені уроки, одержані погані оцінки, викинуті гроші ще більше погіршується настрій.

* * *

Багато людей, особливо дітей і жінок, мають потяг до солодкого.

Регулярне вживання цукерок, солодких газованих напоїв, білого хліба, макаронних, мучних та інших виробів у великих кількостях — прямий шлях до діабету. Вважається, що поганий настрій можна підвищити солодощами, однак завжди треба мати міру, тому що солодощі збільшують вагу, викликають захворювання обміну речовин, створюють психологічний дискомфорт. Товстунів драж-

нять ровесники, виникають конфлікти, ворожі взаємини, самотність у класі чи групі.

* * *

Те ж саме можна сказати і про негативні наслідки переїдання — коли людина споживає продуктів більше, ніж їй потрібно, і в основному висококалорійних. В результаті маємо до 30% дітей з надлишковою вагою, що веде до серйозних захворювань організму, до конфліктів зі школярами-однолітками.

* * *

Вживання нецензурних висловів стало епідемією — зараз їх вживає не лише молодь, а і діти, і жінки, і старі люди. Культура мови залежить, в першу чергу, від родини, від спілкування батьків, умов виховання дітей у родині. Якщо в родині батьки вживають нецензурні вислови, то і діти будуть їх вживати, навіть не розуміючи їх змісту. Підлітки їх вживають для доказу своєї «дорослості», і тут не допоможуть жодні заборони педагогів — лише особистий приклад батьків та інших дорослих.

Всі вищезгадані збочення вважаються відхиленнями поведінки, від яких дитина самостійно не може відмовитись. Вони свідчать про девіації поведінки, можуть стати початком більш серйозних проступків, нерідко вимагають витрат значних коштів, яких у дітей нема. Тоді вони йдуть на скоєння краж, пограбувань, розбійницьких нападів, здирства — тобто на злочинну поведінку, делінквенції.

§11. Типові причини і умови, які сприяють виникненню девіацій поведінки дітей і підлітків

Дослідники кінця XIX — початку XX століття вивчали окремі риси характеру і особливості поведінки кожної девіантної дитини, порівнюючи дані, відшукуючи причини у окремих проявах психіки. Сучасна наука розглядає девіації поведінки *всебічно*. З різних позицій одночасно аналізуються:

— *біологічні* впливи — спадкові, уроджені, ембріональні, набуті під час пологів, індивідуальні риси і вади особистості, порушення розумового розвитку, нервової системи, фізіології організму;

— *психологічні* впливи — підвищена збудливість (гіперактивність) нервової системи, неадекватність, роздратованість, нерозвиненість волі, акцентуації окремих рис характеру;

— *педагогічні* впливи — неправильний підхід педагогів і батьків, однакові програми, підручники, вимоги, не розраховані на різні рівні засвоєння, поведінка окремих педагогів, непривітність, роздратованість яких передається дітям і приводить їх до девіацій поведінки;

— *суспільні* впливи — вплив негативних суспільних явищ, неправильних методів виховання в родині, школі, позашкільних та інших закладах, низький рівень культури і моралі у суспільстві і т. п.

Встановлюючи причини девіацій, в першу чергу необхідно визначити, що саме слід вважати відхиленням поведінки дитини. Словники пояснюють, що відхилення (девіації) — *це така поведінка, яка не відповідає нормам, прийнятим у суспільстві або у колективі, членом якого є дитина*.²⁵

Вивчення девіантної поведінки багатьох вихованців шкіл-інтернатів, загальноосвітніх шкіл, шкіл соціальної реабілітації, прийомників-розподільників, дитячих будинків, знайомство з науковою літературою дають можливість виявити типові причини, які сприяють девіантності та делінквентності неповнолітніх.

Першим виховним колективом майже для всіх дітей є родина. Вчені одностайні у думці, що *першопрчиною девіацій поведінки дитини є негативний родинний вплив*:

— нездорова спадковість;

— неправильна поведінка батьків, особливо матері, під час вагітності;

— аморальність батьків, нездоровий спосіб життя, небажання працювати, вживання алкоголю, наркотиків і т. ін;

— лайки, бійки, брутальна агресивна поведінка батьків не лише вдома, але й у громадських місцях;

²⁵ Краткий психологический словарь/Сост. Л.А.Карпенко. — М., 1985.

— важка психологічна атмосфера у родині, ворожі взаємини між членами сім'ї;

— байдужість до дітей у родині, відсутність тепла і турботи, коли батьки не займаються вихованням, фізичним та психічним здоров'ям своїх дітей; не турбуються про їх освіту, лікування, харчування, одяг тощо;

— застосування фізичних покарань, агресія, насилля у родині, через що діти бояться своїх батьків, тікають з дому. У старшому підлітковому та юнацькому віці вони вступають у боротьбу за свою гідність або честь матері, інших слабких членів родини.

Все це порушує спокій сім'ї, стосунки надовго погіршуються. Діти відчують себе покинутими і зрадженими батьками. Зневіряються у всіх дорослих, нікому не довіряють, стають злими, жорстокими, агресивними. У школі вони вже самі б'ють слабших.

Існує інша категорія батьків, які занадто опікають дитину, заважають розвитку її активності, самостійності, роблять її ледачою, капризною, егоїстичною. Така дитина не може спілкуватись з однолітками, претендує на свою винятковість і зверхність у колективі (дитсадку, школі).

Починаються конфлікти, які посилюються відсутністю єдності вимог до дитини у сім'ї та школі, з'являються девіації поведінки у дітей.

Ще у 70–80-ті роки дослідники виявили, що батьки витрачають на виховання дітей не більше 20 хвилин на добу, не проводять з ними вільний час, не читають казок малютам, не відвідують закладів культури, не відпочивають разом, не знають внутрішнього світу своїх дітей, їх інтересів, мрій, бажань, не розмовляють з ними на моральні чи інтимні теми.

Ніщо не змінилось на краще і досі. Тому діти цураються своїх батьків, довіряються першим-ліпшим чужим людям, які проявляють до них хоч найменшу увагу.

Деякі батьки, займаючись заробітками для утримання родини, виїжджають із своєї місцевості або за кордон на кілька років, а покинуті старим бабусям та дідусям діти нерідко стають злочинцями, бандитами і повіями. Підлітки, у яких є лише два кольори — білий і чорний — не розуміють, як вести себе, за ким іти, хто правий, а хто ні.

Вони збиваються у групи, щоб відчувати себе впевненіше, копіюють поведінку одне одного, гуртом виробляють свої правила і звички, які штовхають їх до «самостійних» вчинків, а насправді які є відхиленнями поведінки, порушенням правил та моральних норм суспільства і державних законів.

- Сучасна школа не може ефективно вирішувати проблеми навчально-виховного процесу, не враховуючи наявності значної кількості школярів з девіаціями поведінки, які порушують дисципліну під час занять, не хочуть вчитись самі і не дають опанувати матеріалом іншим учням, заважають педагогам творчо працювати.

- При багаторазовому повторенні відхилення поведінки підлітка перетворюється у звичну, якщо дорослі не реагують — відхилення поведінки стає нормою та веде до більш серйозних правопорушень, нерідко і злочинів.

- Особливо помітно відхилення поведінки (девіації) проявляються у підлітковому віці. Статистика свідчить, що підлітки 14–17 років у злочинному світі становлять більше 25%, тобто кожний 4-ий злочинець — підліток. 80% дорослих, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, вперше скоїли злочин саме у підлітковому віці (що зумовлено у значній мірі також і біолого-фізіологічними особливостями цього віку).

- Втім, злочинність неповнолітніх за останні 10–15 років значно «помолодшала». Якщо раніше діти-правопорушники дошкільного і молодшого шкільного віку становили поодинокі випадки, то в останні роки 6–8-річні діти, що брали участь у злочині — вже не рідкість.

Група студентів дошкільного факультету Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського на педагогічній практиці у 2006–2008 роках, вивчаючи поведінку вихованців дитячих садків м. Миколаєва, спостерігала відхилення поведінки дітей дошкільного віку, починаючи з молодших груп. Були виявлені вихованці з відхиленнями поведінки в усіх вікових групах.

Подібні результати були одержані і в інших дошкільних закладах міста.

З даних дослідіу можна зробити такі висновки:

— діти 3,5-5-х років, які після народження виховувались вдома, вже прийшли до дитсадка з відхиленнями поведінки, тобто вони набули їх у родині;

— цілеспрямована виховна корекційна робота з цими дітьми на протязі кількох місяців швидко дала позитивні результати, які так само швидко погіршились, коли ця робота послабилась. *Тобто перевиховання найефективніше на ранній стадії девіантності, а позитивні результати слід закріпити.*

Отже, виникає необхідність надавати психолого-педагогічні знання молодим батькам, навчати їх правильно виховувати своїх дітей від самого народження.

- Особливо гостро проблема девіантності знову постала в період проголошення Незалежності Української держави, підсилена складним політичним та економічним станом країни, соціальними протиріччями у суспільстві, повним крахом колишніх ідеалів та відсутністю нових, що викликало відхилення поведінки значної кількості дітей, підлітків, юнаків.

- В останні роки кількість таких дітей і підлітків значно збільшилась, особливо в промислових містах, де практично більшість дітей мають відхилення поведінки. Їх число щороку зростає. Найгіршим є те, що *епізодичні дитячі пустощі і бейкетництво дошкільників через байдужість дорослих перетворюються у неохвальну поведінку молодших школярів; морально-негативні прояви, хуліганство, образи, лайки — у девіантну поведінку підлітків; згодом вони приводять до протиправних дій — порушень окремих статей законів чи адміністративних актів, дрібних крадіжок, нанесення тілесних ушкоджень, а потім і більш значних злочинів старших учнів, тобто до делінквентної кримінальної поведінки.*

Нерідко у багатьох сьогоднішніх ситуаціях важко розібратись навіть дорослим, досвідченим людям. Тому стає зрозумілішою поведінка сучасної молоді, особливо підліткового віку: адже вони розгублені, пригнічені, не розуміють, що відбувається (непоодинокі випадки, коли вчорашні бандити займають керівні посади; відомих людей вбивають серед білого дня і неможливо знайти вбивць; деякі державні діячі обіцяють народу всякі блага, а насправді розкрадають народну власність та ін.).

- *Л. С. Виготський вважав головною причиною важковихованості, відхилень поведінки саме фізіологічні новостворення підліткового віку, пов'язані з неузгодженістю анатомо-фізіологічного розвитку та психічних процесів, моральним розвитком особистості.*

Перш за все це *акселерація*, яка викликає хворобливий стан організму підлітка через випереджаючий фізичний ріст тіла і внутрішніх органів у довжину порівняно з об'ємом (серце не встигає доставляти кров у всі органи: кровonosні судини витягнулись у довжину, але ще не встигли зрости у об'ємі); підвищена збудливість, несформованість гальмівно-нервової системи, *акцентуації характеру* та особливо *статево дозрівання*, яке потрясає дитячий організм, провокують підлітка на нерозумну і незрозумілу йому самому поведінку. Спостерігається прагнення дорослості, незалежності, загострені почуття гідності, своєї неповторності, юнацький максималізм, намагання заявити про себе, виділитись серед натовпу будь-якими, навіть негативними, вчинками та ін.

- Девіантності поведінки дітей і підлітків можуть сприяти *недоліки, помилки чи упуцнення в навчально-виховній діяльності* дитячих садків, шкіл, профтехучилищ, коледжів, ліцеїв, позашкільних установ, такі як *неорганізована позаурочна робота*, відсутність гуртків, цікавих справ, незайнятість учнів після уроків, невміння чи небажання організувати дозвіл школярів, враховуючи їх інтереси, пасивність учнівського активу.

- Девіантності сприяють також *недоліки у роботі окремих педагогів*, такі як формалізм окремих вчителів, презирливе ставлення до учнів, приниження їх гідності (принизливі зауваження перед товаришами типу: «Я знала, що ти не зможеш відповісти», «Що ти можеш розумного сказати?», «Від тебе не можна чекати нічого хорошого» і т. ін.); формальне, бездушне виконання деякої частини педагогів своїх професійних обов'язків (провів урок — і швидше додому); відсутність позакласної роботи, нетактовність, грубість у взаєминах, невміння враховувати інтереси учнів в організації дозвілля; незнання педагогами особливостей підліткового віку і психологічних особливостей занедбаних дітей, їх характеру, рис поведінки; незнання причин девіантності, а тому недоцільний вибір засобів педагогічного впливу; слабка, безсистемна і формальна морально-правова робота в школах та профтехучилищах, її відсутність у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, хоча від самого народження життя кожного з нас супроводжують державні закони, які ми погано знаємо.

- Нерідко молоді батьки не готові до народження і виховання дітей. Дитячий плач їх дратує, вони не вміють або не хочуть по-турбуватись, щоб заспокоїти дитину, а тому вже навіть до новонароджених застосовують фізичну силу. Звичайно, ці батьки будуть жорстокі з дитиною і надалі, впродовж всього дитинства її чекають знущання і фізичні покарання за найменшу провину.

Одного разу з дитячої лікарні міста надійшов дзвінок. Лікар повідомляв, що до медичного закладу доставлено хлопчика 4-х років з численними слідами опіків та побоїв по всьому тілу. Виявилось, що родина хлопчика всього 1,5 місяці як прибула із іншого регіону для працевлаштування у приміське господарство.

На свої 4 роки Толя був недостатньо розвинений інтелектуально, важко добирав слова, але вдалось зрозуміти, що мама часто ним незадоволена, називає його упертим і за це б'є його розпеченою залізною коцергою по ногах та спині. Хлопчик справді не міг швидко ходити, тягнув ноги. Видно було, що в нього пошкоджені спина і попереки.

Медпрацівники було шоковані: як рідна матір могла так знущатись над малою дитиною? Терміново склалась комісія із працівників охорони здоров'я, соціальної допомоги, прокуратури, міліції, служби у справах неповнолітніх виконкому, яка виїхала за місцем проживання родини. Там знаходилась ще 1,5-річна виснажена і мовчазна дівчинка. Батько порався на городі, не звертаючи на неї жодної уваги, мати невідомо куди зникла. Вирішили на слідуючий день зранку забрати дітей до лікарні, а до батьків прийняти певні санкції. Та на слідуючий день стало відомо, що вночі з лікарні батько викрав сина. Родина спішно спакувала речі і зникла у невідомому напрямку.

Таких родин, де до дітей ставляться жорстоко, байдуже, нетерпимо, є чимало.

Зазнавши подібну жорстокість від найрідніших у світі людей, дитина не зможе продовжувати любити своїх батьків, можливо, у неї навіть виникне бажання робити назло, мститись не тільки батькам, а й байдужим свідкам її страждань.

- Існує інший вид стосунків у родині, коли відсутні вимогливість і контроль, нема єдності вимог серед всіх її членів: батько забороняє пізно приходити додому, мати дозволяє; батьки обмежують у грошах, а бабуся нишком дає і т. ін. Вседозволеність та надмірна опіка також заважають розвитку дитини, набуттю навичок спілкування та поведінки.

Є чимало родин, які ведуть нездоровий або аморальний спосіб життя, які забули про свій громадянський обов'язок перед суспільством і державою, недостатньо займаються вихованням своїх дітей.

Коли діти з девіаціями поведінки і морального розвитку особистості приходять у дитячий колектив (дитсадок, школу), починаються конфлікти, які посилюються відсутністю єдності вимог до дитини у сім'ї, дитсадку, школі.

Діти з девіаціями важко адаптуються у колективі, проявляють помітну неслухняність, яка стала звичною рисою їх поведінки.

І жорстокість батьків, і всездозволеність та байдужість приводять до девіацій.

• *Велике значення для виховання правильної поведінки, прищеплення позитивних звичок, навичок, смаків має організація вільного часу дітей і підлітків.* Про це влучно говорить у народній мудрості: «Той, хто володіє вільним часом молоді — той володіє її думками».

Часто підлітки не вміють самостійно заповнити цікавими справами свій вільний час. На жаль, цьому їх не навчають ні вдома, ні в школі. Якщо учень не любить читати книги, не займається в гуртках, не одержує жодних розвивальних завдань — звичайно, він нудьгує від бездіяльності, хотів би чимось цікавим зайнятись, та не знає чим.

Турботливі батьки, які розуміють значення раннього розвитку здібностей дитини, одержання різнобічних знань, вміння спілкуватися ведуть своїх дітей у платні гуртки, незважаючи на високі ціни. Вони усвідомлюють, що інакше дитина знайде собі якесь кепське заняття і невідомо яких «друзів». Вони знаходять час, щоб допомогти своїм дітям знайти своє місце у житті, стати цікавою людиною з різнобічними інтересами, знаннями та вміннями.

Видатний український педагог і психолог К. Д. Ушинський справедливо стверджував, що від надлишку вільного часу у людини псується голова, серце і моральність (тобто у неї з'являються погані думки, звички і вчинки). Не всі педагоги розуміють це, чекають якихось спонсорів з подарунками, великими грошми та обладнанням, коли можна без всякого зайвого клопоту в позаурочний час і вихідні (за графіком) в порожніх шкільних приміщеннях проводити заняття гуртків, секцій, клубів, дискотеки, зустрічі, змагання і т. ін., було б бажання.

Саме з нераціональним проведенням дозвілля, участю у неформальних об'єднаннях з негативною орієнтацією у вуличних

компаніях пов'язане вживання тютюну, алкоголю, наркотиків, токсинів, скоєння тяжких і жорстоких злочинів неповнолітніми.

Наведемо пекучі рядки з листа колишнього восьмикласника однієї з миколаївських шкіл, а нині — ув'язненого колонії для неповнолітніх:

«Шлях до колонії починався зовсім непомітно. Просто в мене було забагато вільного часу. Матір з ранку до ночі на роботі, а я з друзями безцільно швендяв вулицями міста. Якось через відкрите віконце автомобіля викрали дорогий магнітофон, барсетку з грішми та мобільником. «Відмітили» таку удачу і вже в нетверезому стані влізли в кіоск, де взяли кілька блоків сигарет. Злодіями себе не відчували, все здавалося грою. Після цього були інші кіоски та автомобілі. Почуття вини і розкаяння не було.

Одного разу додому прийшли двоє міліціонерів, показали моє фото, зроблене методом фоторобота, та порадили зізнатись. Це була найстрашніша мить: адже мама нічого не підозрювала. Краще вмерти, ніж пережити ці хвилини ще раз. В міліції ми з товаришем підписали якісь папери і нас відпустили додому. Страх і стид швидко минули, ми заспокоїлись і знов почали мріяти про «красиве життя». Так ми знову «взяли» кіоск. Але на цей раз міліція вже нас не жаліла, і ось уже 1,5 року я знаходжусь у колонії. Часто думаю, чому нас відпустила міліція того разу? Адже ми вже були злодіями? От і вся історія, вірніше, перша її частина. Якби я заздалегідь знав про другу: слідчий ізолятор, сором на суді у присутності батьків, однокласників, вчителів. Матраци на нарах — тонкі, як простирадло, а простирадло — як рушник. Важкі чоботи на ногах і майже завжди — бігом, бігом, бігом. Хочеш чи ні — разом з усіма ідеш у курильню, у баню, до їдальні чи туалету.

Навкруги нашого теперішнього «санаторію» висока огорожа з колючою проволокою. По кутах — дозорні вишки, сторожові собаки. Зустріч із рідними при хорошій поведінці — 1 раз у 2 місяці 2 години в загальній кімнаті.

Хочу сказати всім пацанам: переслідувань, пострілів, як у кіно, не буде. Нас, «малоліток», затримують просто і неромантично. Стосунки між підлітками в колонії жорстокі та суворі, і ніякої романтики. Так що не захоплюйтеся занадто «козаками-розбійниками», поки є час. Схаменіться, хлопці!»

Як видно з листа, прозріння хоч і з запізненням, але прийшло. Можна сподіватись на хороший кінець цієї сумної історії.

- У багатьох школах спостерігається бездіяльність шкільного самоврядування, слабка організація учнівських колективів, одноманітність виховних заходів, нерозуміння інтересів школярів. Учнівські комітети не стали провідниками нових ідей і цікавих корисних справ. Після уроків двері більшості навчальних закладів міцно зачинені. Про позакласну роботу з учнями згадується лише перед державними святами (1–2 рази на рік).

- Помітна відсутність *системи роботи* з педагогічно занедбаними та важковиховуваними учнями у навчально-виховних закладах, недостатність уваги до розвитку духовності, морально-етичних якостей (чуйності, доброти, взаємодопомоги); байдужість деяких вчителів до подальшої долі цих учнів. Їх не турбує, що більшість з них не мають спільних інтересів з однокласниками, дружать зі старшими підлітками чи дорослими, що в багатьох випадках є загрозливим показником для подальшого розвитку дітей з нестійкою поведінкою і низьким моральним розвитком.

Важковиховуваність та злочинність щороку зростають, з'явилися не лише класи, а школи важковиховуваних. У колоніях України знаходиться в ув'язненні більше 100 тис. неповнолітніх, майже всі вони раніше знаходилися на обліку спочатку в школі як важковиховувані, а потім у міліції — за скоєння правопорушень і злочинів. Систематична робота з морального виховання поряд із правовиховним, роз'яснення норм моралі та законів *на ранньому етапі важковиховуваності з ними не проводилась систематично.*

- Значна частина педагогів, особливо молодих, не має *спеціальних професійних знань*, а тому не готова до роботи з девіантними учнями та виховно-неспроможними родинами.

- Не всі педагоги розуміють, що успіх у вихованні і навчанні учнів може прийти лише через *співдружність школи з батьками*. Вони рідко зустрічаються з родинами, не залучають батьків до проведення шкільних заходів, не надають їм необхідних психолого-педагогічних знань, не звертаються за допомогою до громадських організацій і трудових колективів, де працюють батьки.

- *Слабкі зв'язки* навчально-виховних установ та організацій, в яких навчаються підлітки, з інспекціями кримінальної міліції у справах неповнолітніх і відповідними службами виконкомів, що негативно впливає на профілактичну попереджувальну роботу

і перевиховання тих, хто знаходиться на обліку як схильні до правопорушень (або вже скоїли їх).

- Особливу групу з високим рівнем девіантності становлять неповнолітні, які закінчили навчання, не вступили до вищого чи середнього спеціального навчального закладу і не влаштувались на роботу. Батьки почуваються винними у їх невдачах, не нагадують про пошуки інших шляхів влаштування свого життя, жаліючи дочку чи сина, а «дитятко» тим часом від неробства починає цікавитись алкоголем, наркотиками, знаходить відповідних «друзів»; паразитичний спосіб життя затягується на кілька років, а іноді — назавжди, до кінця життя.

Дещо подібне спостерігається після повернення призовників з військової служби, коли молоді, сильні юнаки, не маючи професії, хочуть на легкій роботі терміново багато заробляти, ця нетерплячість приводить їх до бандитизму та алкоголізму.

- Девіантності сприяють деякі *місцеві умови і труднощі*. Так, у перші роки Незалежності через економічний спад було закрито понад 30 тис. дитячих садків і біля 2 тис. підліткових позашкільних закладів і майже всі кімнати школяра ЖЕКів за місцем проживання. Натомість відкрились платні гуртки і секції, фітнес-клуби, які відвідує менше 20% дітей. А 80% школярів не навчається в жодних гуртках і не має змоги розвивати свої здібності через високу вартість цих занять (від 100 грн. і більше на місяць). Підліткам і молоді нікуди піти, бо усе коштує дорого, нічим зайнятись, щоб цікаво та корисно провести свій вільний час. Художньою літературою вони не цікавляться, крім детективів, нічого не читають і не дивляться. Порівняно з радянськими часами інтерес до читання зменшився у 20 разів, відвідування установ культури і спорту — у 10 разів. Отже, постає *проблема організації дозвілля дітей, яка не вирішується державними органами й установами* (освіти, культури, спорту, громадськими організаціями і товариствами та ін) багато років і яка *прямо пов'язана з дитячою бездоглядністю і злочинністю*.

Багато років тому американська дівчинка Саманта Сміт написала листа урядові СРСР про те, що вона боїться атомної війни й просить уряд Радянського Союзу не розпочинати її. Звичайно, дівчинку запросили приїхати, показали все, що було найкращого для дітей у країні (а воно-таки було), і вона щасливою і заспокоєною повернулася додому. Населення ж СРСР ще дуже довго не розуміло (через відсутність правдивої інформації), що живе в тоталітарній країні; що часті повідо-

млення у пресі про випробування атомної зброї, показ військових парадів в Радянському Союзі пригнічують психіку людей в усьому світі, особливо дітей, викликають у них страхи та неврози.

- Слід відмітити досить значну пасивність у виховній роботі з девіантними підлітками та виховно-неспроможними родинами спеціальних комісій і служб по роботі з молоддю і родинами, спортивних товариств, закладів культури, охорони здоров'я та ін. Їх зусилля у цих справах ніяк не перетинаються. Їх мета — не масове охоплення молоді, не здоров'я нації, а високий результат одиниць, вирощення чемпіонів, як це було і раніше, в радянський період.

- Величезна кількість розлучень у родинах, поява значного числа неповних родин, питущих батьків, перехід маси жінок-матерів на виробництво, відчуженість дітей від родин, роз'єднання поколінь є важливими причинами погіршення родинного виховання, збільшення кількості девіантних дітей.

- Стан економіки в країні, моральна атмосфера суспільства, послаблення уваги держави до роботи з молоддю, її виховання і навчання ведуть до переорієнтації на інші цінності (з моральних на матеріальні). Діти хоча й не цікавляться політикою, але дивляться телепередачі, чують розмови дорослих. Все це формує у них власні оцінки окремих подій у країні, викликає почуття нерозуміння, невпевненості, страху, гніву тощо, під впливом яких формується їх особистість, накладається відбиток на їх характер та поведінку.

- Незрівнянний вплив на виховання молоді мають засоби масової інформації, особливо телебачення. Та цікаві передачі виховного або наукового характеру бувають дуже рідко, зате як пити, лягати, битись, калічити, вбивати людей можна дивитись щодня. Нерідко саме так підлітки пояснюють свої неправомірні вчинки. «Я бачив це по телевізору і вирішив спробувати сам».

Усі канали TV з ранку і до ночі перенасичені сценами насилля, вбивств, жорстокості, які дивляться наші діти замість мультиків, казок, подорожей по країнах, розповідей про рослинний та тваринний світ.

Ми проаналізували основні типові причини відхилень поведінки дітей, підлітків, молодших юнаків, щоб студенти педвузів, молоді педагоги та працівники зацікавлених організацій могли правильно та всебічно аналізувати причини девіантності вихованців у своїй практичній діяльності.

II розділ

ПРОФІЛАКТИКА ТА КОРЕКЦІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

§1. Методика проведення діагностики рівня девіантної поведінки дитини

З раннього дитинства серед одноліток виділяються діти з надзвичайною активністю, непосидючі «живчики». Вони ні хвилини не сидять, весь час кудись біжать, на своєму шляху все хапають, ламають, б'ють. Така гіперактивність може бути наслідком різних причин:

— неправильної поведінки батьків, особливо матері, перед зачаттям і в період вагітності;

— типу темпераменту, успадкованого від близьких родичів (скоріше за все, холеричний);

— неправильного виховання дитини з перших днів її життя (відсутність режиму, неправильне годування, байдужість до дитини, всюдозволеність, невимогливість, фізичні покарання тощо).

Надмірна дитяча жвавість, бешкетництво швидко можуть перерости у несхвальну, а потім — у девіантну поведінку.

Батьки, педагоги, психологи зазвичай звертають увагу на поведінку таких дітей, як правило, лише в підлітковому віці — тобто тоді, коли риси темпераменту стали рисами характеру та звичної поведінки, і тепер лікувати чи виправляти їх значно складніше.

Втім, переважна більшість дітей народжується фізично та психічно здоровими. Девіації з'являються і закріплюються тоді, коли одночасно кілька причин діють на незрілу і нестійку психіку дитини при відсутності турботи та піклування батьків, нервових порушеннях психіки дитини.

Вміння правильно і своєчасно поставити діагноз наявності девіацій у поведінці дитини має велике значення для успішної роботи з подальшої корекції її поведінки.

Для правильного встановлення діагнозу необхідно:

— детально ознайомитись з особовою справою учня, звертаючи особливу увагу на медичні довідки, характеристику родинного мікроклімату, взаємини учня з однолітками і педагогами, його інтереси у школі та поза школою;

— спілкуватись з учителями, які знають дитину і її сім'ю;

— вивчити статус учня у класі і ставлення до нього однокурсників;

— визначити коло його товаришування, позитивність інтересів поза школою;

— провести бесіди з самим учнем та його батьками, відвідати родину вдома.

Після такої підготовчої роботи можна приступити до діагностики рівня відхилень поведінки учня за розробленою нами таблицею 4. Вона проста у використанні, має високий ступінь вірогідності. При її створенні ми виходили з потреб практичних працівників (педагогів, інспекторів міліції, працівників служб у справах неповнолітніх, суддів), яким доводиться в певних обставинах (на засіданнях педагогічної ради школи або судовому розгляді) в найкоротший час діагностувати девіантність та її рівень для правильного і об'єктивного прийняття рішення. Тому питань у таблиці повинно бути небагато, але вони мусять розкривати основні риси особистості і поведінки дитини. З цією метою зліва у таблиці виокремлено 13 основних видів діяльності та ставлення до них самої дитини, а також особливості її інтересів, захоплень, спілкування.

Проаналізуємо їх:

1. *Навчальна діяльність і ставлення до неї.* Це один з провідних видів діяльності дитини протягом всіх вікових періодів (і в дит-

садку, і у школі, ПТУ чи іншому навчальному закладі. Доведено, що саме неоволодіння основним видом діяльності приводить учня до девіацій поведінки. Якщо дитина встигає у навчанні — поруч, у колонці справа, ставимо знак «+», не встигає — «-»).

Часто учень має позитивне ставлення до навчання, але через цілу низку причин не може його реалізувати (з-за пропусків занять через хворобу, часті переїзди родини на інше місце проживання, постійні сварки і бійки п'яних батьків, відсутність умов для навчання у родині чи ін.).

2. *Дисципліна у навчально-виховному закладі та поза ним, у дитсадку, школі, ПТУ, вдома, в громадських місцях та ін.* Знову справа ставимо оцінку «+» або «-».

Примітка: 1 екземпляр таблиці розрахований на діагностику 1 дитини.

3. *Захоплення та інтереси.* Якщо учень у вільний від уроків час має певні позитивні інтереси, корисну для його розвитку діяльність (відвідує спортивну секцію, гурток художньої самодіяльності, технічної творчості, зображувального мистецтва тощо) — справа ставимо оцінку «+», якщо подібні інтереси відсутні — «-». Так само оцінюємо всі 13 основних видів діяльності і взаємин учня.

4. *Трудова діяльність та ставлення до неї* — ця вимога дає можливість оцінити бажання дитини трудитись: допомога батькам вдома, самостійне самообслуговування, виконання трудових завдань вихователя (вчителя), участь у колективній праці у групі, класі, школі.

5. *Громадська активність* — це участь учня у виконанні обов'язків у шкільному класі, групі ПТУ, дитячому садку (чергування, робота сантрійки, редколегії, самоврядування і т. ін.).

6. *Ставлення до себе* (самооцінка) рідко буває відповідним: при завищеній самооцінці — учень нав'язує свою думку іншим, намагається бути лідером, нерідко з допомогою фізичної сили; при заниженій — учень стає несміливим, боязким, безініціативним, замкненим, йому здається, що він гірший за всіх і ні на що розумне нездатний, тому і веде себе відповідно до цієї думки.

7. *Ставлення до правових і моральних норм, їх дотримання.* У дітей це ставлення виражається відповідно до поведінки бать-

Таблиця 4

Діагностика рівня девіанції поведінки дитини

Основні види діяльності та відношень	Оцінювання знаком + або -	Рівні			
		девіантність		делінквентність	
		початковий — пед. занедбаність	середній — важковиковуваність	високі — скоєння правопорушень	найвищий — скоєння злочинів
		ступені			
		I	II	III	IV
	+; -				
1. Навчальна діяльність і відношення до неї	+ -	встигає не встигає			
2. Дисципліна у навчально-виховному закладі та поза ним	+ -	задовільна незадовільна			
3. Захоплення та інтереси у вільний час, організація дозвілля	+ -	позитивні негативні			
4. Трудова діяльність та ставлення до неї, участь у домашній праці	+ -	позитивна негативна			
5. Громадська активність (виконання доручень у дитсадку, школі, ПТУ)	+ -	позитивна негативна			

6. Ставлення до себе, самооцінка (відповідне; завищене, занижене — невідповідне)	відповідне невідповідне	+	-						
7. Ставлення до правових і моральних норм, їх дотримання	свідоме несвідоме	+	-						
8. Ставлення до моральних та матеріальних цінностей (пріоритет морал. — відповідне, матеріальних — невідповідне)	відповідне невідповідне	+	-						
9. Спілкування в неформальних групах (з соціальною або соціальною спрямованістю)	позитивне негативне	+	-						
10. Взаємини з однолітками	позитивні негативні	+	-						
11. Взаємини з педагогами	позитивні негативні	+	-						
12. Взаємини з батьками	позитивні негативні	+	-						
13. Ставлення до свого майбутнього	позитивне негативне	+	-						
Всього негативних показників				4-6	7-9	10-11	12-13		
Стійкість проявів				епізодична	часта	майже постійна	постійна		
Спрямованість особистості (корисна суспільству чи ні)	соціальна асоціальна								
Хто виконує корекційну роботу з дитиною				батьки, педаг., психол	батьки, педаг., психол інсп. міліції/	педагоги спецзакладу реабілітації			

ків: якщо у родині частими «гостями» є міліція через хуліганство і постійні сварки нетверезих членів родини (найчастіше батька), то і діти роблять певні висновки щодо дотримання норм поведінки, права і моралі, ведуть себе зухвало і агресивно.

8. *Ставлення до матеріальних цінностей* у багатьох родинах збочене на користь матеріальних цінностей. Тут поважають лише гроші та інші атрибути багатства: власний будинок, велика квартира у центрі, іномарка, рахунок у банку, вілла на Мальдівах тощо. Відсутня повага до розуму, честі, працьовитості людини; нема потреби чогось досягати, бо можна просто купити. Тому діти з матеріально добре забезпечених родин нерідко сподіваються на силу батькових грошей і зазвичай виростають байдужими, лінивими, брехливими, зверхніми до інших неробами, схильними лише до розваг, алкоголю і наркотиків. Діти з малозабезпечених родин заздрять багатству однокласників і намагаються будь-яким шляхом домогтись його.

9. *Спілкування в неформальних групах* (із соціальною або асоціальною спрямованістю).

Спілкування — одна з головних потреб підлітка. Від нього іноді залежить вся подальша поведінка і доля учня. Відсутність товаришів у класі або у школі — дуже тривожний сигнал, тому що підліток може нормально рости та розвиватись лише в соціумі. Якщо учень некоммунікбельний, батьки і педагоги повинні допомогти йому подолати свій недолік, поки він не знайшов собі «друзів» з підворотні (з асоціальною спрямованістю інтересів і поведінки).

10. *Взаємини з однолітками* не завжди бувають позитивними. Негативні взаємини виштовхують підлітка на пошуки друзів поза класом і поза школою із зовсім неучбовими інтересами. Батьки та педагоги мусять бути зацікавленими утримувати учнів у школі, серед однолітків, для одержання освіти і позитивного спілкування.

Підлітка, якого виключили зі школи, потім важко повернути до навчання — так він поповнює ряди тих, хто не вчиться і не працює, і рано чи пізно скоює правопорушення.

Досить частими є випадки, коли педагоги сприяють тому, щоб неслухняний, недисциплінований учень сам забрав документи. Зрозуміло, що він уже всім у школі набрид. Разом з тим, куди він піде? Найімовірніше, його «підхоплять» асоціальні елементи: навчать

пити, вживати наркотики, вчиняти крадіжки, грабежі та інші злочини. Отже, педагог не має права шукати легких шляхів, не позбавлятися важких учнів, а навпаки, прикладати зусилля, щоб затримувати їх серед ровесників. Від вчителя у великій мірі залежить моральний стан і майбутнє всього суспільства.

11. *Взаємини з педагогами* при поганій успішності і порушеннях дисципліни не можуть бути хорошими. Спочатку у школяра негаразди з одним навчальним предметом, конфлікт з одним вчителем, потім — з двома, пізніше — майже з усіма. Так учень поступово втрачає інтерес до навчання і бачить єдиний вихід лише в тому, щоб покинути школу. Та відповідальні педагоги мусять перешкоджати цьому.

12. *Взаємини з батьками* у підлітка псується відразу, як тільки вони погіршуються з вчителями: погані оцінки, погана дисципліна, виклики на педради до школи, неприємні розмови із своїми батьками, батьківським комітетом і т.д. і т.п. А коли вже вдома з'являється міліція — взаємини з батьками зовсім кепські. Можливі втечі з дому, бродяжництво.

13. *Ставлення до свого майбутнього*. Девіантні діти рідко мріють про майбутнє, не завжди знають, ким хочуть бути, на якого героя бути схожими. Можна сказати, що вони живуть в екстремальних обставинах і їм ніколи мріяти про майбутнє: погані оцінки, за які вдома лають і б'ють; п'яні батьки, від яких нема куди дітись; нічого їсти і вдягати, нема хороших друзів або родичів, ні до кого притулитись. Тут не до мрій про майбутнє.

Тепер рахуємо кількість негативних оцінок. На таблиці *справа* знаходиться перелік ступенів девіацій та делінквенцій, внизу сторінки — *назви стійкості негативних проявів (епізодична, часта, майже постійна, постійна)*, які ми встановили. Підрахуємо загальну кількість негативних оцінок, що дозволить зробити висновок: соціальну або асоціальну спрямованість має дана особистість.

Дуже важливо *своєчасно* встановити девіантність, а не *передчасно*, не приклеїти ярлик школяреві. Тому потрібно уважно вивчити поведінку дитини: можливо, це просто *несхвальна поведінка гіперактивної дитини*. Вона ще не є девіантною через маленький вік дитини і недостатній моральний та розумовий розвиток. Прояви

бешкетництва, дитячих пустощів зустрічаються досить часто. Таку поведінку можна назвати *переддевіантною*.

За чотирма негативними оцінками вже можна встановити наявність девіацій.

З допомогою діагностичної таблиці за кількістю негативних оцінок визначаємо ступінь девіантності:

I — початковий ступінь девіантності — педагогічна занедбаність, 4-6 «мінусів» (або негативних оцінок) за таблицею 4.

У дитини можливі незначні відхилення психічного та морального розвитку, які виникають в результаті відсутності позитивного емоційно-психологічного клімату в родині. Байдужість батьків до дитини, її успіхів або неуспіхів у школі веде до втрати дитиною інтересу до навчання, негативізму, незлісних порушень дисципліни, швидко минаючих конфліктів. Ці недоліки ще не затвердились у поведінці та характері дитини, мають *слабкий ступінь стійкості*, проявляються *епізодично* як протест проти ставлення дорослих, в першу чергу батьків, до себе. В останньому рядку таблиці до кожного ступеню записано, хто має працювати з учнем. Вихователь, класовод чи класний керівник працює з дитиною та її батьками, веде журнал спостережень за поведінкою, навчанням і розвитком дитини.

II — середній ступінь девіантності — важковиховуваність, 7-9 «мінусів».

Помітне відставання у школі спочатку з 1-2 предметів, які потребують постійних зусиль учня. Найчастіше це математика і мови. Через 1-2 роки цей список поповнюється. Наступає відразу до навчання, педагогів, до школи взагалі, пов'язані з цим станом *часті порушення* шкільної дисципліни. Прогули уроків приводять до втрати зв'язків з однокласниками і появи нових «друзів», нерідко з асоціальною поведінкою. Ігнорування шкільних правил, норм моральної поведінки, громадських обов'язків, спільної праці та проведення дозвілля з однокласниками ведуть до втрати зв'язків із школою, порушення взаємин з школярами та педагогами.

Класний керівник ставить на облік учня з девіаціями поведінки, працює з ним та його батьками. В цій роботі беруть участь інші вчителі — предметники, педагог-організатор позашкільної та позакласної роботи, шкільний психолог, бібліотекар, шкільна медсестра

чи лікар. Хороші результати дає вдале призначення учневі шефа — наставника.

У випадках, коли спільні зусилля педагогів з батьками не дають позитивних результатів, школа звертається за допомогою до інспектора кримінальної міліції у справах неповнолітніх, який ставить підлітка на свій облік і веде з ним та його родиною попереджувально-виховну роботу спільно з педколективом школи.

На цьому ступені можливе направлення учня до спецзакладу соціальної реабілітації: до спецшколи або до спецПТУ.

III — високий ступінь девіантності — скоєння правопорушень.

Характеризується наявністю майже всіх негативних показників — 10-11. На цій стадії у підлітків спостерігаються *негативні характеристики поведінки, які мають майже постійні прояви*. Перевихованням підлітка займаються педагоги і працівники школи, як і на II ступені, а також інспектор кримінальної міліції та працівник служби у справах неповнолітніх виконкому. Протиправна поведінка учня неодноразово розглядається на засіданнях педагогічної ради школи, батьківських комітетів класу і школи. З ним та його батьками постійно проводяться бесіди, його часто відвідують вдома, але позитивних змін у поведінці підлітка не відбулось. Нерідко кидає навчання. Педагогами школи та інспектором міліції готуються матеріали для судового засідання з метою направлення підлітка на перевиховання та продовження навчання до спеціальної школи або до спеціального профтехучилища соціальної реабілітації. Та якщо підліток так і не піддається перевихованню у спецшколі — з 14 років його переводять до спецПТУ (відповідно до Закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» від 24 січня 1995р. — див. додатки).

IV — найвищий ступінь девіантності — скоєння злочинів (12-13 «мінусів»). Він мало відрізняється від попереднього ступеню. Скоєння правопорушень і злочинів стало *постійним*. Найчастіше підліток на цьому ступені є членом злочинного угруповання. Самовільно покинув школу, не працевлаштувався і не визначився, як жити далі. Кримінальні звички переважають. Розвиток особистості має асоціальний характер.

Після встановлення ступеню девіантності важливо визначити спрямованість особистості: при соціальній — проводиться профілактико-корекційна робота з підлітками; при асоціальній застосовуються міри покарання.

Зазвичай підлітків, які скоїли нетяжкі злочини вперше, беруть на облік у міліції та працюють з їх перевиховання, після другого — на них чекає судове рішення про направлення до спецзакладу реабілітації.

В останньому рядку таблиці визначено коло осіб, забов'язаних займатись вихованням девіантних учнів на кожному ступені.

Таким чином, за допомогою діагностичної таблиці вже при першій зустрічі з підлітком можна в найкоротший час визначити ступінь девіацій (відхилень) поведінки підлітка, умови та причини їх появи, коло товаришування, оптимальні міри виховання або покарання, які слід застосувати.

На конкретному прикладі покажемо, як користуватись таблицею 4.

У Миколаївському районі проживала хороша трудяща родина, яка складалась з бабусі, маленького хлопчика Жені та його мами. Батька Женя не знав, бо він пішов з родини і виїхав з села, коли сину не виповнилось і року.

Мама та бабуся сумлінно працювали на птахофермі; всю душевну щедрість і теплоту віддавали маленькому хлопчику, який ріс розумним, гарним, веселим та життєрадісним. У школі вчився відмінно, був здібним і дисциплінованим. Три роки Женя був кращим учнем у класі.

Коли Женя пішов до 4-го класу, мама, молода жінка 28 років, вдруге вийшла заміж. Для Жені, який був єдиним центром уваги в сім'ї, це було сильним потрясінням. Як усі егоїстичні діти, заміжжя матері він сприйняв як зраду. До того ж взаємини з вітчимою не склались.

Женя був у розпачі. Він сидів на уроках у школі і нічого не чув. Розказати про своє горе, порадитись було ні з ким, бо тепер у 4-му класі було багато вчителів, і всі вони були йому чужі, не викликали на душевну розмову. Після школи він йшов до річки і сидів там до вечора, а поночі повертався додому, коли всі в хаті спали, щоб нікого з родини не бачити.

Мама та бабуся не могли зрозуміти, чому їх лагідний і ласкавий Женя став вести себе вороже, агресивно і вдома, і в школі. Рідні хлопчика мали невисоку освіту, книжок з виховання дітей не читали, з педагогами не радились, бо протягом 3-х років навчання Жені для цього не було необхідності. Тому відчуженість Жені для них стала несподіванкою. Вони не розуміли, що Женя вступив у підлітковий вік, який сам по собі є важким періодом у житті дитини. Що зміна складу родини — поява вітчима — велика травма для егоїстичного підлітка; що хлопця треба було поступово морально підготувати до цієї новини.

Невдовзі мама народила дівчинку, що ще більше віддалило її від сина, бо і мама і бабуся всю увагу спрямували на новонароджену сестричку: то її треба годувати, то купати, то гуляти або спати, а його ніби не існує! Женя страждав.

Мама і бабуся вдруге зробили ту ж саму помилку: не підготували хлопчика до народження сестрички. У відповідь Женя став вчитись ще гірше, прогулював уроки, подружився із старшими хлопцями — учнями ПТУ, почав курити. На зауваження батьків та вчителів відповідав грубістю. Додому приходив пізно, щоб не чути материних докорів. Сестричку і вітчима ненавидів.

Батьки вирішили переїхати до сусіднього села, щоб відірвати Женю від поганої компанії. Але нова школа і нові вчителі Жені не сподобались, і він знову повернувся до бабусі у рідне село. Однак у школу майже не ходив. Його часто бачили на вулицях села з тими ж хлопцями із ПТУ у нетверезому стані.

Педагоги школи проводили з ним бесіди, але вже було пізно. Женю з батьками виклика́ли до сільради як порушників Закону про обов'язкове навчання — та марно. Відвідував його й інспектор кримінальної міліції у справах неповнолітніх — та все було дарма: удень Женя відсипався, а вночі разом з друзками грабував погребі односельців, де знаходили і випивку, і закуски — словом, вів «веселий» спосіб життя.

Після 14 крадіжок їх заарештували.

На прикладі історії з Женею ми бачимо, як хороший і здібний хлопчик з благонадійної родини поступово, але досить швидко — за 3 роки — став не тільки педагогічно занедбаним, важковиховуваним, а й правопорушником та злочинцем, пройшов всі 4 ступені девіантності.

На момент заміжжя матері у поведінці Жені можна помітити такі негативи за діагностичною таблицею: негативні навчальна діяльність і дисципліна у школі, недотримання моральних норм, відсутність позитивних інтересів в позаурочний час, участі у праці, громадській роботі класу, конфліктні взаємини з педагогами, однолітками, батьками — 9 «мінусів», що відповідає II ступеню девіантності.

Після народження сестрички додалось ще кілька «мінусів»: хлопець знайшов старших «друзів» з асоціальною поведінкою, у нього з'явилися негативні інтереси (куріння, пияцтво), що призвело до скоєння злочинів (крадіжок майна громадян) — таким чином він швидко пройшов III-й ступінь і опинився на IV-ому ступені девіантної поведінки, яка заважає та шкодить не лише самому підлітку, але й не дає можливості жити нормально іншим людям, стає загрозливою для суспільства.

Так Женя П., 12-річний хлопець, який порушував правила суспільної моралі і державні закони, який самовільно покинув навчання, порушивши Закон України про обов'язкову освіту, поведінка якого стала загрозливою для суспільства, а попереджувальні дії педагогів, батьків, міліції, громадськості села не дали результатів, рішенням суду був направлений на перевиховання до спеціальної школи реабілітації.

Два 15-річних хлопця з ПТУ, які також звинувачувались у антисуспільних діях, були направлені на перевиховання до спеціального профтехучилища реабілітації.

Відомо, що за 2 роки навчання у спецшколі Женя зрозумів хибність своєї поведінки, повернувся у своє рідне село, де закінчив школу та був прийнятий до аграрного університету.

§2. Профілактика та корекція девіантної поведінки

Під терміном «профілактика» ми розуміємо попередження, виявлення та усунення умов і причин, які сприяють виникненню девіацій поведінки у дітей та підлітків.

Термін «корекція» означає систему заходів, спрямованих на виправлення недоліків або відхилень поведінки.

Профілактично-корекційна робота має кілька ступенів (етапів):

1) *діагностичний*, на якому виявляються причини відхилення поведінки;

2) *корекційно-реабілітаційний*, на якому відбувається перевиховання неповнолітніх, подолання негативних проявів їх поведінки;

3) *координаційний*, на якому об'єднуються зусилля всіх зацікавлених осіб чи установ у цій діяльності;

4) *прогностичний*, на якому передбачаються можливі відхилення поведінки, очікуються результати профілактики та корекції.

Профілактично-корекційна робота на першому ступені девіантності здійснюється педагогом разом з батьками неповнолітнього. На інших ступенях девіантності до них приєднується інспектор кримінальної міліції у справах неповнолітніх, служби і комісії виконкомів з питань сім'ї та дитинства, працівники громадських та соціальних організацій.

Отже, починаючи роботу з вихованцем, слід вивчити його самого, його характеристики, оточення, родину.

Після того, як педагогу стануть зрозумілі причини девіантності, позитивні і негативні риси поведінки та характеру вихованця, визначається *вид виховної роботи* з ним (перевиховання чи вправління); *ступінь занедбаності* (за таблицею діагностики №4); *мета, напрямки і методи виховання*; складається *поетапний план індивідуальної роботи класного керівника* з девіантним підлітком, в якому враховуються всі особливості його розвитку.

Дослідник М. М. Фіцула²⁶ розрізняє два напрямки у цій роботі: 1) *перевиховання* (перебудову всієї особистості учня); 2) *вправління* (часткову зміну окремих рис характеру та поведінки).

В основному, ця робота зводиться до того, щоб виправити перекручені моральні цінності у свідомості вихованця, які є основними причинами девіантності. Тому саме з них слід починати виховну роботу.

Моральність — найголовніша ознака людини, «засіб нормативного регулювання спільного життя і діяльності людей, соціалізації особистості»²⁷, при цьому не заперечуються інші змістові аспекти виховання, такі як національний, розумовий, правовий, громадян-

²⁶ Фіцула М. М. Педагогічні проблеми перевиховання учнів. — К., 1981.

²⁷ Поніманська Т. І. Моральне виховання дошкільників. — К., 1993.

ський, статевий, національний, естетичний, економічний, трудовий, фізичний, екологічний та ін., які однаково важливі для розвитку кожної особистості.

Від мети виховання (перебудова особистості чи часткова зміна окремих рис) залежить подальший напрям роботи з учнем, зміст профілактики і корекції виховання.

Більшість девіантних учнів не мають уявлення про моральні правила та норми: ні в родині, ні у школі вони про них не чули. (У додатках пропонується орієнтовний зміст моральних понять для дітей молодшого віку та для старших учнів, з якими педагоги та батьки мусять їх знайомити).

Доведено, що батьки спілкуються зі своїми дітьми у родині не більше 20 хв. на добу. Зрозуміло, що до пояснення моральних вимог справа не доходить.

Про нерозуміння учнями сутності основних моральних якостей особистості також свідчать дані, одержані дослідником О. В. Ковальовим²⁸:

Таблиця 5

Розуміння підлітками моральних якостей особистості:

Категорії	Упізнавання	Розуміння сутності
правдивість	98%	75,7%
гордість	97%	43%
відвертість	97%	46%
скромність	96,1%	30,8%
упевненість	94,1%	29%
чуйність	94,1%	30,8%
сердечність	92,1	33,6%
принциповість	59,4%	18,7%

З таблиці видно, що лише перша якість (правдивість) достатньо зрозуміла учням, чого не можна сказати про всі інші.

²⁸ Ковалёв О. В. Психология личности. — М., 1969.

У роботі з перевиховання девіантних учнів можна розрізнити 4 етапи:

1) *підготовчий* (вивчення та аналіз позитивних та негативних якостей учня, умови і причини їх появи, шляхи нейтралізації негативних сторін особи школяра, посилення позитивних сторін). Складається перспективний поетапний план його перевиховання;

2) *початковий* — перебудова самосвідомості та самооцінки учня, який опирається на необхідності перевиховання, зміні помилкових поглядів і переконань;

3) *переломний* — підліток свідомо погоджується з програмою перевиховання і намагається сумлінно виконувати її (вчиться стримувати себе, протистояти негативним впливам, досягає окремих висот моралі, хоч саме це дається йому найважче);

4) *заключний* — учень бере активну участь у навчально-виховній діяльності школи, покращуються стосунки з батьками, педагогами, однолітками, закріплюються нові звички поведінки, з'являється єдність моральної свідомості і поведінки (за М. М. Фіцулою).

Девіантність і делінквентність — небезпечні соціальні явища, які завдають непоправної шкоди розвитку особистості дитини, іншим громадянам та суспільству в цілому.

Вивчення цих явищ свідчить, що не менше 80% засуджених дорослих починали свій злочинний шлях у підлітковому віці і лише третина з них повернулася до нормального життя у суспільстві. Саме тому боротьба з відхиленнями поведінки дітей, які підрастають і продовжують скоювати правопорушення та злочини, є не лише психолого-педагогічною, але й державною проблемою. Раннє виявлення негативних рис у поведінці схильної до девіацій частини дітей дає можливість запобігти їх подальшому негативно-му розвитку, здійснювати профілактику і корекцію.

Вчений К. К. Платонов запропонував систему рівнів моральної вихованості особистості, яку можна використати у роботі з девіантними дітьми та яку ми наводимо нижче.

Дитина не народжується із засвоєними моральними правилами поведінки. Вона оволодіває ними у процесі свого життєвого досвіду.

**Рівні моральної вихованості особистості
за К. К. Платоновим**

Назва рівня	Технічна структура	Прояви у поведінці	Завдання формування
Відмінна (внутрішня) вихованість	Наявність моральних звичок і моральних почуттів як потреб, виконання моральних норм та протидія їх порушенню	Не лише здійснення моральних вчинків, а й активна протидія вчинкам, які суперечать моральним нормам	Закріплення наявних моральних норм
Добра (зовнішня) вихованість	Наявність автоматизованих моральних навичок, застосування добре засвоєних моральних знань	Мимовільні дії, які відповідають моральним нормам	Виховання моральних звичок
Ситуаційна вихованість	Добре знання моральних норм, але дотримування їх лише в ситуаціях, що загрожують неприємностями	Довільне виконання дій, які відповідають моральним нормам, можливість виконання аморальних дій	Вправляння моральних навичок
Погана вихованість	Знання моральних норм, але відсутність навичок їх виконання	Прояви невихованості та аморальних дій	Навчання моральним навичкам
Невихованість	Непевне уявлення про моральні норми й навички	Часті прояви невихованості та дій, що суперечать моральним нормам	Навчання знанням моральних норм

У попередніх розділах ми прослідкували шлях відхилень поведінки (девіацій) від ембріонального і немовлячого періоду до юнацького віку, від дитячих пустоців до скоєння злочинів; визначили основні умови та причини, які сприяють розвитку девіацій і делінквенцій поведінки неповнолітніх.

Дослідниками встановлено, що відхилення поведінки можуть бути закладені батьками, особливо матір'ю, ще в *ембріональному періоді*, продовжуватись в *немовлячому віці* дитини (якщо мати і батько не хочуть звільнитись від шкідливих звичок та нездорового способу життя), навіть при незначних недоліках поведінки і уваги батьків. Залишення дитини без материнської турботи всього на кілька днів викликає у дитини страх, тривогу, нервовість та інші негативні почуття, які довго зберігаються у пам'яті немовляти і через тривалий час проявляються у капризах, неслухняності, упертості.

З дитиною *дошкільного віку* основну увагу звертаємо на моральне виховання, прищеплення культурних навичок і звичок. Їх відсутність також є загрозою виникнення девіацій.

У девіантних дітей відсутні найпростіші навички культури поведінки, такі як повага до старших, батьків, вчителів, привітність до інших людей, ввічливість, чесність, вміння спілкуватись, поступливість товаришам і дорослим, турбота про інших, особиста акуратність, дотримання санітарно-гігієнічних норм, ретельність у виконанні будь-яких завдань чи ін. Виховання цих моральних якостей, свідомого уявлення про свою поведінку, розвиток емоційних почуттів до інших людей, підготовка до навчання у школі є головним у *дошкільний період*.

Молодший школяр свідомо оволодіває правилами шкільного життя. Вчасно міцно сформована *позитивна мотивація до навчання забезпечить дитині успіх у цій діяльності*. Класовод і батьки уважно слідкують за навчанням дитини, особливо у 1-ому класі, своєчасно надають допомогу, що під силу всім батькам, навіть з невисокою освітою. Головним є те, щоб дитина відчувала, як про неї та її навчальні успіхи турбуються рідні, тоді і в неї виникає відповідальність, бажання зробити приємність батькам. Коли ж дитину вдома не розпитують про її шкільні справи, не цікавляться записами у щоденнику, станом зошитів і підручників, батьки байдужі до її учбових справ, тоді дитина поступово втрачає інтерес до навчання. *Неуспіх у провідній діяльності молодшого школяра — тобто у навчанні — може бути початком девіантності*.

* * *

Головними умовами *підліткового віку*, які ведуть до девіантності, є:

- в першу чергу *неуспіхи у навчанні чи іншій діяльності* (спорту, творчості, самодіяльності);
- *невдачі у спілкуванні з однолітками*;
- *невизнання у колі ровесників*;
- *недоцільне проведення вільного часу*.

При недостатній роботі з морального виховання (прищеплення загальнолюдських цінностей), відсутності позитивних позашкільних захоплень і інтересів виявляється, що у підлітка є надлишок вільного часу, який він самостійно не вміє заповнити. Вуличні «вчителі» можуть йому з цим «допомогти», залучивши до свого гурту ледарів, хуліганів, злодіїв.

За підлітка, який благополучно перейшов важкий підлітковий період, у юнацькому віці можна вже менше турбуватись: звички і навички моральної поведінки юнака укріпились, нервово гальмування та саморегулювання зміцніли, виховалась впевнена у собі особистість із зрілою самооцінкою. Різномічне моральне виховання продовжує бути домінуючим.

Із психолого-педагогічних характеристик підлітка ми виявили складність, непостійність, мінливість його психіки, яка нерідко залежить від обставин, емоцій, ситуації, тимчасових психічних станів, здоров'я нервової системи, а також від темпераменту і характеру.

Педагогам, які працюють із підлітком, слід завжди пам'ятати, що учневі з *холеричним темпераментом* зауваження можна робити лише наодинці, не вступати з ним в суперечку, не вживати різких слів, чекати, поки він повністю заспокоїться; поводити себе з ним врівноважено, розсудливо. Це завжди впливає заспокоїливо на гіперактивного *холерика*.

Сангвінік любить колективні, цікаві завдання, де можна проявити лідерство і кмітливість. Втім, він може охолонути до роботи.

Спокійні бесіди без докорів, товариські стосунки з вихователем, щира цікавість до учнів, вміння постійно підбадьорювати, вселяти віру у власні сили, спиратись у їх вихованні на позитивні риси темпераменту (високу чутливість, дбайливість, ретельність, охайність) допоможуть *флегматику* та *меланхоліку*.

Знання особливостей кожного типу темпераменту необхідне як для ефективної виховної роботи, так і для навчальної: в залежності від особливостей мислення, пам'яті, уваги діти навчаються по-різному, але встигати можуть всі. Це залежить у великій мірі від психологічних знань педагога.

Значно складніше помітити у підлітка нервові захворювання: неврози, неврастенію, а також акцентуації. У цих випадках слід негайно звертатись до лікаря і разом з ним працювати з дитиною (див. додатки).

Як відомо, найбільше правопорушень і злочинів скоюють 15-16-ні підлітки. Найпоширенішими видами злочинів серед них є хуліганства, бійки з обтяжуючими наслідками, розбійні напади, пограбування, квартирні кражі, автоугони, сексуальні злочини. Класному керівникові, учень якого вчинив злочин, слід зв'язатись з інспектором кримінальної міліції у справах неповнолітніх, запросити провести кілька бесід із невеликою групою девіантних учнів одного класу або 2-3-х паралельних, чи з окремими правопорушниками, які знаходяться у школі на обліку.

Не варто збирати великі групи девіантних учнів різного віку, щоб не спровокувати створення злочинної організації.

Не завадить зустріч з прокурором району чи цивільним юристом, який розповість підліткам, як закони нашої держави охороняють неповнолітніх, за що і як карають тих, хто порушує державні закони. Можливо, знання про терміни покарань, направлення до спецзакладу чи виправної колонії когось з них зупинить у критичний момент і утримає від скоєння злочину.

Державне законодавство України лояльне до тих, кому ще не виповнилось 18 років, хто вперше скоїв злочин, та все ж 10 років позбавлення волі за вбивство або згвалтування — дуже страшний термін, знання якого змусить задуматись багатьох.

Це сталося ще в ті часи, коли була обов'язковою 10-річна освіта. Учні 10-го класу святкували у школі Міжнародний жіночий день 8 березня разом з іншими старшокласниками, педагогами, батьками. Вечір закінчився рано, погода була тепла. Дванадцять 17-річних хлопців — десятикласників вирішили ще посидіти у парку, поговорити про випуск, про свій подальший шлях після школи: хто буде вчитись далі,

хто одержить робочу професію в ПТУ, хто влаштується на роботу одразу після школи. Славко, звичайно ж, піде до суднобудівельного інституту — всі 10 років вчиться відмінно, мріє будувати кораблі. Говорили, сміялись, непомітно випили кілька пляшок вина. Раптом на алеї з'явилась пара закоханих. Хлопці оточили їх, побили і прогнали парубка, а дівчину всі по черзі згвалтували. Потім було слідство, суд, вирок: по 10 років позбавлення волі кожному у колонії суворого режиму. Замість атестатів зрілості і золотої медалі. Ось так прозаїчно за один вечір можна поламати своє життя.

Майже всі юнаки виховувалися у простих, малозабезпечених, малоосвічених, п'ючих родин. Лише у Славка мама була інженером на суднобудівельному заводі, батька не було. Всі вчилися посередньо, чим зайнятися після уроків, не знали. Збирались вечорами у дворі, курили, випивали, розповідали нескромні анекдоти. Позитивних інтересів і справ не було. Моральні норми не затвердились у свідомості і поведінці. Гормони вирували. Алкоголь також зробив своє: встановлено, що майже всі злочини неповнолітні скоюють в нетверезому стані у групах.

Особливо хвилююча тема для підлітків — це сексуальні стосунки. Нерідко неповнолітні дівчатка і хлопчики є жертвами або учасниками сексуальних злочинів, які жорстоко караються законом з метою їх попередження. Отже, правова пропаганда, поглиблення правових знань — дуже важливий напрямок роботи класного керівника із учнями підліткового та юнацького віку, особливо із схильними до девіацій поведінки, а також бесіди про все: статевий розвиток, психо-фізіологічні особливості хлопчиків і дівчаток, про моральні стосунки між людьми різної статі, різного віку, про емоції, які потрібно навчитись в собі стримувати, керувати ними і т. ін. Саме наявністю моральних принципів, моральних знань і моральних навичок людина відрізняється від інших живих істот.

Існує анекдот: трирічний хлопчик питає у бабусі: «Як я, мої братик і сестричка з'явилися на світ?» Бабуся відповідає: «Тебе приніс лелека, Івасика знайшли у капусті, Оленку...»

Онук не став слухати далі, а бабусі сказав: «Що в нас за родина? Хоч би одне дитя з'явилось на світ по-людськи».

Мораль цього анекдоту така: сучасні діти добре розвинені, рано про все інформовані, тому не варто їх дурити. *Потрібно своєчасно і доступно говорити з ними про всі життєві ситуації у всі вікові періоди.*

З раннього дитинства турботливі батьки прищеплюють своїм дітям звички і навички здорового способу життя: слідкувати за чистотою тіла і одягу; правильно харчуватись (не переїдати, не вживати багато жирного, солодкого та борошняного); не курити (тютюн шкодить здоров'ю легенів, серця, судин); не зловживати алкогольними напоями (алкоголь поступово робить людину байдужою до родини, дітей, батьків, до праці і суспільства); не приймати наркотики (вони руйнують все людяне в людині, впливають на мозок і поведінку людини, роблять її злочинцем).

Особливо відповідально потрібно виховувати дівчаток: адже кожна дівчинка — це майбутня мама, яка повинна виростити для суспільства хороших громадян. Тому вона мусить мати хороше здоров'я і не мати шкідливих звичок, які могли б зашкодити здоров'ю самої жінки та її майбутньої дитини.

Відомо також, що дівчата гірше піддаються перевихованню, ніж хлопці. Вони більш емоційні, довірливі і ранимі, тому часто потрапляють у такі ситуації, коли, завагітнівши, бояться звертатись до батьків, до лікаря, ховаються від подруг, батьків і педагогів. Особливо якщо від неї відмовляється ще й коханий, вона опиняється у безвихідній ситуації, самотною і покинутою. В нашому суспільстві у багатьох громадян ще збереглись старорежимні погляди, які заставляють незрілих жінок вдаватись навіть до самогубства.

Тому вкрай потрібні і юнакам, і дівчатам змістовні бесіди про перші почуття, про відповідальність за наслідки, про дівочу та юнацьку гідність.

Також старшокласникам корисно прослухати курс етики сімейних стосунків, який допоможе молоді бути терпимими, уважними, ввічливими одне до одного, до своїх батьків, до родини і майбутніх дітей; зрозуміти, що грубість, неввічливість, нестриманість, вживання неформальної лексики, алкоголізм не прикрашають людину, а навпаки — викликають огиду і презирство; що свою честь, честь своєї родини потрібно берегти змолоду, навчитись стримувати свої агресивні бажання.

Класний керівник, складаючи план виховної роботи з учнями підліткового і юнацького віку, планує проведення конкретних заходів з найболючіших для цього віку проблем (про шкідливість куріння тютюну, вживання алкоголю і наркотиків, про кохання і статеві стосунки, дотримання моральних і правових норм та ін.).

Дуже важливою у перевихованні є самостійна робота учня над собою — *самовиховання*. Найчастіше підліток не може дати сам собі правильної оцінки, вона або занижена або завищена і впливає на неадекватність його поведінки. З допомогою педагога учень складає свій особистий план перевиховання (або вправління), в якому свідомо планує у певний термін позбутись деяких негарних рис (наприклад, завжди бути ввічливим, виконувати домашні завдання, не брехати, допомагати слабким, батькам по хазяйству — мити посуд, підлогу чи ін.).

Періодично учнем разом з педагогом підводяться підсумки з самовиховання (1 раз на тиждень, місяць; в умовах спецзакладу або школи-інтернату — щодня).

Якщо одна мета досягнута — ставиться інша, щоб самовиховання йшло поступово протягом всього часу.

Дослідником М. М. Фіцулою розроблена методика перевиховання учнів з відхиленнями поведінки, зміст основних етапів та практичних методів перевиховання, в т. ч. в роботі з самовиховання. Ґрунтовно розкрита методика педагогічного керівництва процесом самовиховання та суть прийомів самовиховання, з якими радимо познайомитись.²⁹

Автор справедливо стверджує, що самовиховання — складний процес, який вимагає від підлітка вміння об'єктивно оцінювати свої позитивні і негативні риси, а це можливо лише в тому разі, коли з підлітком буде проведено цикл занять про суть психічної діяльності людини, що підготує його до наукового розуміння таких властивостей особистості, як свідомість, темперамент, характер, мотиви поведінки, воля, почуття тощо.

Зазвичай педагоги не привчають девіантних учнів аналізувати і оцінювати свою поведінку із позицій суспільства, через що вони

²⁹ Фіцула М. М. Там само.

не вміють дати собі об'єктивну оцінку, не вірять у своє майбутнє, не вміють керувати собою, досягати поставленої мети, їм не вистачає сили волі. Тому зміцнення сили волі є найпершим завданням самовиховання, якому сприяє *самоконтроль* (вміння контролювати себе, запобігати помилковим діям і вчинкам).

Важливе значення у цій роботі мають *стимули* — *ідеали*, які спонукають підлітка до роботи над собою. Кожен учень індивідуально і самостійно створює в своїй уяві ідеал, взірець для копіювання. Батьки і педагоги сприяють тому, щоб цей ідеал був позитивним. Розповіді педагогів про видатних людей, їх діяльність, подвиги на благо людства справляють враження на учнів, викликають бажання бути на них схожими. Перегляд та обговорення фільмів, спектаклів, книжок, проведення диспутів допоможуть в цьому. Нерідко в родині дивляться по телевізору фільми, спектаклі, концерти найчастіше мовчки: посиділи, подивились, розійшлись. Батьки ніколи не питають у дитини, як вона зрозуміла фільм, хто позитивний герой, хто негативний, чому. Не кожна дитина через свій невеликий життєвий досвід може справитись самостійно з такими питаннями, тому дорослим хоч у кількох словах потрібно «озвучувати» своє ставлення і оцінку баченому.

Саме в підлітковому віці кожна дитина підсвідомо обирає собі ідеал, на який вона хотіла би бути схожою — ідеал не лише зовнішнього вигляду, але й рис характеру, поведінки, душевних якостей, тобто *ідеал своєї подальшої долі*.

До 5 класу Миколаївської спецшколи соціальної реабілітації прибув Мишко Ц., 11 років, жвавий, імпульсивний хлопчик. Він легко з усіма вихованцями спілкувався, був відвертий з дітьми і дорослими. Весело і охоче Мишко розповідав, що направлений до спецшколи за крадіжки 17 велосипедів протягом 2-х років. Це відбувалось так: він приходив до сільмагу і чекав, коли хтось з дорослих приїде на велосипеді. Чоловік зазвичай не поспішав виходити з магазину (треба поговорити, покурити з друзями, а то й випити чарочку горілки). Мишко тим часом сідав на чужий велосипед і швидко їхав до лісосмуги. Він дуже пишався тим, що вміє їздити на «вєлику» швидше всіх однолітків. У лісосмузі ламав віти кущів і закидав ними «вєлика», а потім йшов додому. Коли розлучений пропажею чоловік починав шукати свій

«в'єлик» по вулицях і дворах села — то він, звичайно, нічого не знаходив. Тим часом Мишко уганяв ще 1–2 велосипеди за таким же сценарієм. А коли припинялись пошуки — йшов до лісосмуги, переставляв запчастини з одного велосипеда на інший, так що хазяїн вже не міг упізнати свій велосипед. Потім Мишко безкарно катався на одному з них, а інші дарував друзям, які були вражені такою щедрістю. І ніхто з дорослих за 2 роки жодного разу не поцікавився, звідки він бере велосипеди? Чому Мишко це робив? Як став злодієм?

Батько покинув дружину з двома дітьми, виїхав з села, аліментів не сплачував. Мати багато працювала, але заробляла недосить, бо не мала професії. Багато часу вимагала маленька донька. Контролювати і виховувати Мишка не вистачало часу. А Мишко не вчив уроків вдома, не працював у класі, але маму запевняв, що у нього все гаразд. Поступово став пропускати уроки, подружився зі старшими хлопцями, у яких навчився говорити неправду матері і вчителям, красти сигарети для нових друзів, дружбою з якими хотів піднести себе в очах однокласників, у яких він не був популярним. З цією метою він дарував їм крадені велосипеди.

Кілька років Мишко просив маму купити йому велосипед. Мама обіцяла, але грошей завжди не вистачало. Тоді йому спало на думку, як здійснити свою мрію самостійно.

Отже, педагогічна занедбаність Мишка швидко пройшла стадії педагогічної занедбаності, важковиховуваності і правопорушення. Безконтрольність з боку матері і вчителів, безкарність після першої крадіжки спричинили скоєння нових злочинів. Важковиховуваність хлопця не була глибокою, за характером він не був злодієм, агресивним чи жорстоким. Крадіжки здійснював ніби жартома, як цікаві пригоди. Його занедбаність була в основному моральною. Він і сам не зовсім розумів, що ж він робив поганого? Адже велосипеди він дарував товаришам, а не продавав для особистого збагачення.

Книжок Мишко не читав. Коли він брав у руки книгу, йому зразу хотілось спати. Одного разу подивився американський фільм «Жил-был мошенник» про молодого юнака, який їздив від міста до міста, збирав багато людей, щось їм розповідав, вони вірили, давали великі гроші, а хлопець тим часом з грошима зникав. Мишкові сподобався герой фільму тим, що він був гарний і розумний, зумів обдурити багатьох дорослих і ніхто не здогадався, що він шахрай. Моральний

бік поведінки хлопця Мишка не турбував. Він щиро заздрив цьому «джентльмену вдачі» і хотів бути на нього схожим.

У спецшколі Мишко виявив хороші здібності до циркового мистецтва, вдало займався їздою на велосипеді з одним колесом, любив показувати фокуси, став мріяти про професію циркача або моряка, бо він також навчався у дитячій школі юних моряків, відділок якої було відкрито при спецшколі.

Своєчасне виявлення педагогічної занедбаності, застосування відповідних заходів дало позитивні результати. У Миколаївській школі соціальної реабілітації для дітей з відхиленою поведінкою Мишко знаходився на перевихованні півтора року, у 5-му та 6-му класах, і був переведений до загальноосвітньої середньої сільської школи, де проживала сім'я Мишка, ухвалою суду.

Знаходячись в умовах режимного закладу із суворим контролем і дисципліною, Мишко швидко перевиховався. Енергійному і діяльному хлопцю не вистачало уваги, контролю і вимогливості з боку матері і педагогів, участі у цікавій діяльності в позаурочний час.

Мама визнала свої помилки щодо виховання сина, часто радилась з педагогами, із сином, як із дорослим, і Мишко перейнявся відповідальністю за свою родину, за свою поведінку.

Із цієї історії також видно, як байдужість батьків до життя і занять підлітка, відсутність виховання, цікавої справи, контролю і вимог з боку сім'ї і школи упродовж кількох років привели до педагогічної занедбаності дитини, яка за наступні 2 роки швидко переросла у важковиховуваність, правопорушення і скоєння злочинів.

Неправильне виховання в сім'ї та школі або його відсутність спричиняють девіантну поведінку учня. Якщо батьки, педагоги, правоохоронні і соціальні органи, громадськість своєчасно не приймають виховних профілактичних заходів, — підліток починає порушувати не лише норми моралі і правила поведінки, але й норми закону (пропуски уроків як порушення закону держави про освіту, нанесення тілесних пошкоджень у бійках, хуліганство, дрібні крадіжки, адміністративні порушення тощо). Підліток звекає вести себе агресивно, чому сприяє повна безкарність, — і тоді він починає скоювати злочини.

Неадекватна самооцінка, невміння і небажання спілкуватись, скоєння правопорушень і злочинів, небажання вчитись і працювати, однак прагнення мати «все й одразу» приводять таких учнів до лав неповнолітніх правопорушників і злочинців.

Практика показує, що нерідко неефективність роботи деяких педагогів з важковиховуваними учнями пояснюється відсутністю досвіду, незнанням вікових психічних особливостей таких дітей або невмінням застосувати ці знання у своїй діяльності.

Як правило, основними «методами» роботи цих педагогів з важковиховуваними є: поставити у журналі погану оцінку, зробити запис у щоденнику про погану поведінку, вигнати з класу, щоб не заважав, викликати батьків до школи тощо. Усі ці «заходи» ще більше віддаляють важкого учня від школи і колективу одноліток. Однак без спілкування він не може обійтись і знаходить негативне спілкування там, де його сприймають таким, яким він є, де не вважають його найгіршим, не насміхаються і не вимагають того, чого він не вміє.

Паління тютюну, вживання спиртного або наркотиків, вільні сексуальні контакти — таке життя спочатку подобається багатьом підліткам, але через деякий час виявляється, що воно вимагає чимало коштів, яких у підлітків нема. Вихід знаходиться у крадіжках, пограбуваннях чи й більш тяжких злочинах, нерідко скоєних спільно з дорослими злочинцями, найчастіше в групі.

Значно знизився рівень виховної роботи педагогів навчально-виховних закладів з учнями. Педагоги слабо підтримують зв'язки з службами виконкомів місцевих рад та відділами кримінальної міліції у справах неповнолітніх. Тому проблема роботи з важковиховуваними підлітками з профілактики злочинів та перевиховання є складною і в педагогічному напрямі, і в соціальному.

Перевиховання — це довготривалий і складний процес, який потребує від педагогів, батьків і всіх зацікавлених осіб та організації значного професіоналізму, володіння спеціальними знаннями, особистих високоморальних якостей.

§3. Робота з підлітками, які мають акцентуації характеру

Особливо складною є проблема з акцентуйованими учнями. У підлітковому віці стають найбільш помітними акцентуації характеру девіантних дітей, про які ми згадували раніше. Не лише лікарі і педагоги, а й батьки мусять знати психічні особливості цих дітей, щоб правильно лікувати та виховувати їх.

Дослідники О. С. Прутченко та А. О. Сіялов³⁰ розробили для масового застосування характеристики типів акцентуйованих підлітків, зрозумілих не лише медикам, але й батькам, педагогам та іншим спеціалістам.

1. Параноїк

Домінуюча риса характеру: високий ступінь цілеспрямованості. Такий підліток підпорядковує своє життя досягненню поставленої мети. Заради цього він здатен відмовитись від усіх радощів та нехтувати інтересами інших.

Позитивні риси характеру: висока енергійність, незалежність, самостійність, надійність у співпраці.

Негативні риси характеру: агресивність, авторитарність, нечутливість до горя інших.

«Слабка ланка» психотипу: не може без визнання його успіхів.

Особливість спілкування та дружби: відсутня природна потреба у спілкуванні. Параноїк не сентиментальний. Друзі для нього лише соратники, з якими він наближається до мети.

Ставлення до навчання та праці: параноїки старанно вивчають тільки ті навчальні предмети, які потрібні зараз або будуть потрібні у майбутньому для успішного досягнення поставлених цілей, все інше у школі їх не цікавить, найбільших успіхів вони досягають в індивідуальній роботі.

2. Епілептоїд

Домінуючі риси характеру: консерватизм (невизнання того, що не визнано іншими), високий енергетизм, агресивність.

³⁰ Прутченков А.С., Сиялов А.А. Эй ты, параноик!!! — М., 1994 (скорочений переклад з рос. мови).

Позитивні риси характеру: старанність, охайність, ретельність, надійність, пунктуальність, увага до свого здоров'я.

Негативні риси характеру: жорстокість, нечутливість до горя інших, надмірна вимогливість, порушення ними встановлених правил. Епілептоїд для себе є єдиною гарною людиною.

«Слабка ланка»: не терпить проявів непокори собі та бурхливо постає проти обмеження своїх інтересів.

Особливість спілкування та дружби: епілептоїд дотримується сталого порядку в дружбі та спілкуванні з людьми. Зради у дружбі він ніколи не вибачить.

Ставлення до навчання та праці: епілептоїди цілеспрямовані, виконують усі домашні завдання — звичайно, вони відмінники.

Вони найліпше проявляють себе у роботі, пов'язаній з дотриманням усталеного порядку, правил.

3. Гіпертим

Домінуючі риси особистості: постійно підвищений настрій, екстравертованість.

Позитивні риси особистості: енергійність, оптимізм, щедрість, прагнення допомогти людям, ініціативність, життєрадісність.

Негативні риси особистості: нездатність довго зосереджуватися на якійсь конкретній справі, неорганізованість, легковажність.

«Слабка ланка»: не терпить одноманітної праці, що потребує старанності або звуження сфери спілкування.

Особливість спілкування та дружби: гіпертим любить збирати гостей, його дім — місце зустрічі друзів та знайомих. Йому потрібна компанія. Серед однолітків намагається стати лідером. Здатний до авантюри та альтруїзму.

Ставлення до навчання та праці: може досягти значних успіхів, якби не легковажність та лінощі. Усі навчальні предмети даються легко, але знання поверхові та безсистемні. Може досягти успіху майже у будь-якій справі, однак часто створює лише видимість продуктивної діяльності.

4. Істероїд

Домінуючі риси характеру: демонстративність, прагнення завжди бути у центрі уваги, жадання постійної уваги до себе.

Позитивні риси характеру: впертість, ініціативність, комунікабельність, цілеспрямованість, винахідливість, активність, організаторські здібності, самостійність, енергійність.

Негативні риси характеру: здатність до інтриг та демагогії, лицемірство, підвищена самооцінка.

«Слабка ланка»: неспроможність подолання свого егоцентризму.

Особливість спілкування та дружби: істероїд постійно відчуває потребу у численних глядачах, але спілкується тільки з тими, хто виражає своє захоплення ним. Прагне товаришувати з дуже відомими людьми, щоб їх слава приносила користь і йому, або з людьми, які у чомусь йому програють, щоб ще більше відтінити свої здібності.

Ставлення до навчання та праці. Навчання для істероїда є лише приводом для спілкування. Він здатний добре вчитися, якщо необхідно привернути увагу до себе.

5. Шизоїд

Домінуючі риси характеру: здатність до розумової діяльності.

Позитивні риси характеру: серйозність, стійкість інтересів та постійність занять. Здатний до продуктивної тривалої праці над своїми ідеями, однак він нерідко втілює їх у життя.

Негативні риси характеру: холодність, замкненість, відлюдність.

«Слабка ланка»: не терпить насильницького втручання сторонніх людей в його внутрішній світ.

Особливість спілкування та дружби. Вибірково ставиться до кола людей, з якими спілкується.

Для шизоїда характерна самодостатність у сфері відносин, він може задовольнитися спілкуванням з самим собою або з однією людиною. Товаришем може стати людина, що добре розуміє його особливості, здатна не зважати на його замкненість та інші негативні риси характеру.

Ставлення до навчання та праці. Шизоїд може бути дуже здібним. Учень цього психотипу відрізняється особливим баченням світу. Якщо вчитель неформально оцінює результат його праці, він здатний проявити весь свій талант.

6. Психастеноїд

Домінуючі риси особистості: невпевненість, тривожність, побоювання за своє майбутнє та майбутнє своїх близьких.

Позитивні риси характеру: акуратність, серйозність, сумлінність, розсудливість, самокритичність, рівний настрій, надійність.

Негативні риси характеру: нерішучість, формалізм, безініціативність.

«Слабка ланка»: страх відповідальності за себе і за інших.

Особливість спілкування та дружби. Психастеноїд сором'язливий, боїться встановлювати нові контакти. У ставленні до друзів цінує глибокий особистісний контакт, друзів у нього небагато, але це дружба «назавжди».

Ставлення до навчання та праці. Здатний вчитись дуже старанно, тому що боїться засмутити викладачів та батьків незадовільними оцінками.

Може проявити себе акуратним підлеглим, здатним зробити будь-яку роботу, якщо завдання конкретне та зрозуміле.

7. Сензитив

Домінуючі риси характеру: підвищена чутливість, вразливість, почуття власної неповноцінності.

Позитивні риси характеру: доброта, увага до людей, почуття обов'язку, високий рівень внутрішньої дисциплінованості, відповідальність, самокритичність, підвищені вимоги до себе.

Негативні риси характеру: похливість, замкненість, нахил до самоприниження, розгубленість у скрутному становищі, підвищена образливість та конфліктність.

«Слабка ланка»: не терпить глузування, недобррозичливості або публічних обвинувачень.

Особливість спілкування та дружби. Контактують з вузьким колом людей, які викликають у них симпатії; поділитися своїми переживаннями можуть лише з давніми друзями.

Ставлення до навчання та праці. Сензитиви добре вчаться, тому що не хочуть ображати батьків та вчителів. При доброзичливому ставленні педагогів можуть показати неабиякі результати. Школа лякає їх шумом та активністю учнів. Робота для сензитива — дещо другорядне, а головне — теплі взаємини з колегами, доброзичливе ставлення керівника.

8. Гіпотим

Домінуючі риси характеру: постійно знижений натрій, нахил до депресивних афектів.

Позитивні риси характеру: сумлінність, критичний погляд на себе.

Негативні риси характеру: образливість, перебування у постійному смутку, нахил до пошуків в собі проявів різних хвороб, відсутність інтересів та захоплень.

«Слабка ланка»: не терпить ситуацій, коли з ним не погоджуються у сприйнятті дійсності.

Особливість спілкування та дружби. Часто ображається на оточуючих людей, але йому необхідне спілкування, щоб була можливість жалітися на своє життя, що його не зрозуміли, не оцінили. Товаришувати з ним важко, тому що він бачить у будь-якій людині можливу причину погіршення свого настрою.

Ставлення до навчання та праці. Гіпертими можуть проявити себе, коли добре завчать матеріал, старанно виконають завдання, але зміст навчання їх не цікавить. Як правило, вчаться гіпотими погано, постійно хворіють.

Гіпотим завжди незадоволений роботою. Йому важко постійно займатися однією і тією ж справою. Коли гіпотим уходить із колективу, то звинувачує у всьому інших, скаржиться на погане ставлення до себе.

9. Конформний тип

Домінуючі риси характеру: вміння пристосовуватися до свого безпосереднього оточення, майже повна залежність від малої групи (родини, компанії), до якої він належить на даний момент.

Позитивні риси характеру: дружелюбність, ретельність, дисциплінованість.

Негативні риси характеру: несамостійність, безвілля, некритичність до себе і до свого оточення, що може бути причиною аморальних вчинків.

«Слабка ланка»: не виносить змін. Позбавлення звичайного оточення може спричинити реактивний стан.

Особливість спілкування та дружби. Легко встановлюють контакти з людьми, наслідують лідерів. Такі підлітки не прагнуть

стати лідерами серед друзів, не виявляють інтересу до нових знайомих. Членами групи вони сприймаються як безініціативні люди.

Ставлення до навчання та праці. Якщо група, до складу якої входить конформний тип, вчиться добре, то і він буде докладати зусиль, щоб встигати у навчанні, і навпаки.

До роботи ставиться так, як ставиться його група. Він може бути дуже працьовитим, застосовувати творчий підхід, але може працювати формально.

10. Нестійкий тип

Такий тип акцентуації характеру нерідко формується у дітей, які перенесли травму мозку. Тому до них слід ставитися особливо тактовно.

Домінуючі риси характеру: нестійкість проявів, залежить не від групи оточуючих людей, а від будь-якої людини, яка у цю мить знаходиться поряд.

Позитивні риси характеру: товариськість, відкритість, люб'язність, швидкість переключення у справах та спілкуванні.

Негативні риси характеру: безвілля, лицемірство, безвідповідальність, вихвалання.

«Слабка ланка»: безконтрольність, бездоглядність призводять до серйозних наслідків.

Особливість спілкування та дружби. Підлітки цього типу пасивні, неконфліктні. Цікавляться розвагами, які не вимагають інтелектуальних зусиль.

Ставлення до навчання та праці. Під впливом чергового захоплення вони можуть почати добре вчитися або залишити заняття. На уроці увага нестійка. Домашні завдання виконують нерегулярно, знання безсистемні. Їм потрібен постійний, але тактовний контроль.

11. Астенік

Домінуючі риси характеру: підвищена стомленість, дратівливість, байдужість.

Позитивні риси характеру: акуратність, дисциплінованість, сором'язливість, дружелюбність, здатність усвідомити свою неправоту.

Негативні риси характеру: вередливість, плаксивість, невпевненість у собі, млявість, занижена самооцінка.

«Слабка ланка»: афективні спалахи через сильне стомлення та дратівливість.

Особливість спілкування та дружби. Астенік невпевнений у собі, безініціативний, часто буває дратівливим та агресивним, тому друзів у нього майже нема.

Ставлення до навчання та праці. Постійні сумніви, почуття тривоги, страху перед можливою помилкою заважають астеніку нормально розвиватися та працювати на уроці.

12. Лабільний тип

Домінуючі риси характеру: швидка зміна настрою від непомітних оточуючим причин. Від його стану залежить усе: апетит, сон, бажання спілкуватися, вчитися, працездатність і т. д.

Позитивні риси характеру: товариськість, привітність, чуйність, прихильність, щирість. Лабільного підлітка характеризують глибокі почуття, щира прихильність до тих, хто його поважає, незважаючи на зміни його настроїв.

Негативні риси характеру: дратівливість, послаблений самоконтроль, нахил до конфліктів.

«Слабка ланка»: негативно впливає зміна ставлення до нього з боку значимих людей, втрата близьких або розлучення з тими, до кого він прихильний.

Особливість спілкування та дружби. Усе залежить від настрою: якщо він нероздратований, то встановлює контакти з бажанням; якщо незадоволений життям, то контакти різко звужуються. Настрій може змінитись від незначної репліки того, з ким товаришує. Невелике зауваження може призвести до депресії та розриву дружніх стосунків. І навпаки, слова товариша можуть поліпшити настрій, виявити бажання віддячити. Здатен до відданої дружби.

Ставлення до навчання та праці. Цим дітям притаманна незавбаченість поведінки та реакцій на вимоги дорослих. Його знання безсистемні, поверхові, тому що він нездатний керувати собою і не підпадає під вплив дорослих. Він може забути про свій поганий настрій, якщо його цікавить робота.

13. Циклоїд

Домінуючі риси характеру: зміна двох протилежних станів — гіпертимного та гіпотимного, циклічні зміни емоційного фону.

Позитивні риси характеру: ініціативність, життєрадісність.

Негативні риси характеру: непослідовність, неврівноваженість, гнівливість, надмірна вразливість, конфліктність.

«Слабка ланка»: негативна зміна ставлення до нього з боку значимих людей, зміна життєвих стереотипів.

Особливість спілкування та дружби. Відносини з людьми мають циклічний характер: прагнення спілкуватися, знайомитися з новими людьми змінюється замкнутістю, відсутністю бажання спілкуватися навіть з близькими друзями.

Ставлення до навчання та праці. Періоди активної роботи на уроках та вдома змінюються на етапи, коли він стає байдужим до навчальних предметів. В роботі він то гіпертим, то гіпотим.

Дослідник Н. В. Стельмах³¹, доцент Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського, з групою студентів проводила експеримент у одній із загальноосвітніх шкіл м. Миколаєва, використавши матеріали О. С. Прутченкова та А. О. Сіялова. Вона одержала позитивні результати, розробила власні корекційні програми, які ми наводимо:

1. Для *параноїка* небезпечними є ситуації, в яких критикується його поведінка (доводиться підкорятись неавторитетним для нього людям, займатись нецікавими справами, примушений вирішувати неприємні проблеми і спілкуватись з неприємними людьми) та відсутність постійного схвалення параноїка.

Автори *радять у роботі* з цим типом бути тактовними, здійснювати непрямий контроль, підкреслювати значимість діяльності параноїка.

2. Для *епілетоїда* небезпечними є вищезазвані ситуації, як і для параноїка, а також такі, де потребуються зміни певних правил, де жорстка конкуренція, де є обмеження його авторитету і прав, глузування над його недоліками.

³¹ Стельмах Н. В., Павленко С. В. Психолого-педагогічна корекція важковиховуваних підлітків. — Миколаїв, 1999.

Робота педагога з цим учнем може бути успішною лише при чуйності і тактовності дорослого, якому підліток довірятиме, який допоможе знайти учневі цікаву справу, що захопить його і відверне від негативних вчинків.

3. Для *гіпертима* конфліктними є ситуації самотності, обмеження спілкування і рухової активності, де слід відмовлятися від всього цікавого і підкорятись вимогам.

Гіпертими заважають на уроках своєю балакучістю, активністю, тому найкращим способом їх нейтралізації є залучення до діяльності, яка їм подобається — в цьому полягає *педагогічна допомога*.

4. У *истеройда* викликають конфлікти ситуації ураженого гонору, критика його досягнень, ігнорування його особистості, відсутність можливості проявити свої здібності.

Метою *педагогічної допомоги* є подолання тактовними діями бажання учня бути в центрі уваги; звернення уваги на інших дітей, рідних, товаришів; подолання його егоцентризму.

5. Для *шизоїда* несприятливими є ситуації, при яких необхідно встановлювати неформальні контакти, душевні розмови, колективну діяльність, виконання розумової роботи за схемами.

Педагогічна допомога — у встановленні контакту з підлітком, врахуванні його знань, створенні умов для їх реалізації, залученні до групових та колективних форм діяльності.

6. У *психастеноїда* викликають конфлікти ситуації, в яких потрібно приймати самостійні рішення, коли нема чітких інструкцій, що викликає у нього страх і тривогу: ситуації критики, психічних і фізичних перевантажень.

Педагог допоможе учню подолати свою нерішучість і закомплексованість оптимістичним і доброзичливим стилем спілкування.

7. Учень-*сензитив* важко переживає несправедливі звинувачення, критику, глузування, недовіру, змушену самотність, постійний контроль.

Педагогічною допомогою є підвищення самооцінки, розуміння себе, впевненість у своїй потребності іншим.

8. Конфліктними ситуаціями для *гіпотима* є вимушена самотність, критика його вад і його поведінки, зміна умов життя, недостатня увага, тривалі фізичні і психічні навантаження.

Педагогічна допомога — у створенні ситуацій успіху без жорсткої критики його помилок, тактовні стосунки у родині.

9. *Конформний тип* важко переживає: розрив з товаришами, до яких звик; нові види діяльності без зразків; прийняття самостійних рішень; знайомство з новими людьми; протиріччя двох груп, до яких він входить (батьки і однолітки).

Педагогічна допомога заключається у створенні умов для прояву самостійності учня. Вплив друзів для нього є вирішальним; вилучити його з асоціальної групи насильно неможливо, лише з його згоди.

10. Конфліктними ситуаціями для *нестійкого типу* є: обставини жорсткого підкорення дисциплінарним вимогам, концентрації зусиль на певній роботі; вимоги приймати конкретні рішення і нести за них відповідальність; обмеження у спілкуванні.

Педагогічна допомога вимагає постійного контролю, уваги, такту, терпіння батьків і вчителів.

11. Для *астеніка* конфліктними є такі умови: несподіваного психічного напруження, відкритих конфліктів, спілкування з великою кількістю людей, прояв вольових якостей, швидке переключення у роботі чи спілкуванні.

Педагогічна допомога — у створенні ситуацій, де учень може проявити впевненість і сміливість. Важливим для нього є дотримання режиму праці і відпочинку.

12. Для *лабільного типу* конфліктними ситуаціями є обстановка конкуренції, приниження гідності, загрози покарання, критики, відсутності визнання і уваги, що веде до дисгармонії його настрою.

Метою *педагогічної допомоги* є встановлення взаєморозуміння і тісних контактів, особливо у класі та родині.

13. Для *циклоїда* небажаними є зміни звичних станів і звичок, психологічні перевантаження, неочікувані доручення.

Педагогічною допомогою може бути: упереджувати надмірні перевантаження, використовувати доручення з позитивними емоціями, навчити учня розумінню себе та самоконтролю.

Педагог коригує акцентуйовану поведінку учнів у тісній спілці з батьками, консулює батьків, роз'яснює проблему їх дитини, дає психолого-виховні поради. Одночасно він надає психологічні поради учню, чим сприяє його здатності до адаптації, розвитку самосвідомості і саморегуляції для подолання своєї акцентуації характеру.

§4. Методи профілактично-корекційної роботи з девіантними учнями

Як відомо, виховання дитини являє собою цілеспрямований процес впливу на свідомість і поведінку особистості з метою формування в ній таких понять і вмінь, які забезпечать її подальший розвиток та приготують до життя у суспільстві.

Вчені визначили *основні фактори*, що сприяють розвитку особистості: біологічна *спадковість*, оточуюче *середовище*, система *виховання і навчання*, яка створює умови для розвитку *активності особистості* та *вольових якостей*, що проявляються у її власній *діяльності і спілкуванні*.

Саме врахування цих факторів є основою перевиховання (вправління), саме в них схована причина збочень поведінки неповнолітнього.

Виявлення причин девіацій поведінки дитини дає можливість вихователю спланувати систему виховання і навчання таким чином, щоб змінити негативні впливи (ставлення неповнолітнього до свого оточення, умов життя, речей, людей, діяльності), розвиваючи його власну активність, риси характеру, вольові зусилля, які йому потрібні для успішної суспільної діяльності та спілкування.

Перевиховання (вправління) відбувається у дитячій діяльності (грі, навчанні, праці, творчості, спорті) за допомогою *засобів виховання* (творів духовної і матеріальної культури: науково-методичних та наочних посібників, підручників, творів художньо-літературного, живописного, декоративно-прикладного, музичного мистецтва, преси, радіо, телебачення, комп'ютерної техніки, технічних приладів тощо) та *конкретних форм* (бесід, розповідей, лекцій, вечорів, зустрічей, дискотек, диспутів або ін.), які сприятимуть реалізації певних напрямків чи методів виховної роботи.

У перевихованні (вправлянні) дітей і підлітків з девіантною поведінкою не існує якихось особливих спеціальних методів, засобів, прийомів. Педагоги використовують такі ж виховні форми роботи, як і у вихованні інших дітей. Обираючи їх, *необхідно чітко уявляти об'єкт виховання, мету педагогічного впливу, очікувані результати (тобто слід скласти план індивідуальної роботи з учнем)*.

А. С. Макаренко попереджав, що не можна взяти один окремий засіб і чекати хороших результатів:

«...найкращий засіб у деяких випадках неодмінно буде найгіршим... Жоден засіб... , якщо його брати відокремлено від усієї системи засобів,... жодна система засобів не може бути рекомендована як система постійна»³².

Серед різноманітних методів виховання педагог відбирає саме такі, які повинні дати позитивний результат, добре знаючи особливості характеру і поведінки свого вихованця (тобто вміти передбачати результат — вміння, яке приходить з досвідом).

* * *

Стикаючись з проблемою девіантності, не можна не згадати життєвий, професійний та науковий подвиг видатного українського педагога Антона Семеновича Макаренка (1888–1939), який оцінила Міжнародна організація ЮНЕСКО, присвятивши 1988 рік 100-річчю його народження.

Ще на початку ХХ ст., у 1921р., в Україні була організована перша виправна колонія для неповнолітніх правопорушників і злочинців. Стати її начальником запропонували молодому, але досвідченому педагогу, якому на той час було 33 роки і який мав 16 років вчительського досвіду.

Педагог знаходився у роздумі: що це за діти? Як з ними працювати? Якими методами виховувати? Чим зацікавити? Запитань було багато, та не було відповідей. Адже мова йшла про малолітніх злочинців. Безсонними ночами гортав він сторінки праць видатних педагогів світу і не знаходив жодних порад.

Після призначення на нову роботу кілька місяців Антон Семенович мучився над пошуками особливих методів перевиховання, а до трудової колонії прибували все нові вихованці. Тут були не лише безпритульні сироти, але й діти — вбивці, злодії, повії. Практична робота з ними, доброзичливе спілкування з педагогами, спільна праця, привчання до нормального життя показали, що це такі ж

³² Макаренко А.С. Сочинения: В 7 т. — М., 1951.

діти, як і всі інші, але які потрапили у складні життєві обставини, залишились без родини, без житла, без турботи батьків; вони самотні, хворі, з пошарпаними нервами, нікому не довіряють, бо їх багато разів дурили і зраджували найрідніші люди, але які так само, як і всі діти, потребують родини, тепла, турботи дорослих.

Через деякий час Великий Педагог зрозумів, що ніякої особливої проблеми виховання правопорушників не існує, а є проблема виховання особистості дитини взагалі; що принципи виховання для всіх дітей однакові. Більше для нього не було таємниць.

Дійсно, досвід А. С. Макаренка залишається неперевершеним у світі, а сам він є єдиним педагогом планети, якій успішно протягом 16 років перевиховав біля 3 тис. дітей — правопорушників без жодного відсотку браку: жоден із його вихованців не став на злочинний шлях вдруге.

Основними принципами виховання, якими Антон Семенович заволодівав серцями своїх вихованців, були:

- повага до особистості дитини;
- повна довіра їй;
- віра в людину і все хороше, що в ній є;
- співробітництво з вихованцем;
- організація життя дітей у грі і радості;
- особистий приклад.

За роки роботи у двох колоніях народились і інші принципи, власні методи роботи, було створено вчення про дитячий колектив, відкрито закони його розвитку. Створюючи методіку нового виховання, А. С. Макаренко стверджував, що вирішальне значення мають *нові цілі виховання — програма людської особистості*.

Практика перевиховання правопорушників А. С. Макаренка свідчить, що практично не буває абсолютно занедбаних, нікуди не годящих, «кінчених» дітей. Навіть на високому ступені девіантності, коли у підлітка спостерігається перекручення ціннісних критеріїв моральності, антигромадська діяльність, асоціальне спілкування і поведінка, — все — таки існує кілька видів діяльності або взаємин, де він проявляє себе позитивно: наприклад, праця, спорт, мистецтво, художня творчість, самодіяльність, любов до природи, до тварин. У виховній роботі з цими підлітками *важливо встано-*

вити такий позитивний показник та використати його у подальшій роботі з вихованцем.

* * *

Отже, готових рецептів на всі випадки не існує. Кожен педагог, користуючись у своїй діяльності загальновідомими методами, поступово створює власні.

Однак звернемо особливу увагу на такий простий поширений метод виховання, як *бесіда*.

В. О. Сухомлинський стверджував, що *«слово вчителя — найтонший інструмент, яким педагог може вплинути на свого вихованця, доторкнутись до його серця. Воно може стати і ніжною квіткою, і живою водою, і гострим ножем, і розжареним залізом, і брудом... Словом можна вбити й оживити, поранити і вилікувати, посіяти тривогу й безнадію і одухотворити, розсіяти сумнів і засмутити, викликати посмішку і сльози, породити віру в людину, заронити невіру, надихнути на працю, скувати сили душі...»*³³ — такі правдиві і поетичні рядки могла написати лише людина з великим щирим серцем.

Девіантні діти особливо тонко відчувають доброту і чуйність кожного педагога і саме цих якостей дорослих їм бракувало у житті, саме тому їх поведінка стала девіантною, відхиленою. Саме тому розпорядження доброзичливих вихователів вони виконують і швидко, і охоче, а вимогам недоброзичливих опираються або не виконують зовсім.

Отже, не лише знання педагогіки і психології, ефективних методів виховання потрібні всім, хто працює з девіантними дітьми, але й потрібні такі особисті риси характеру, як чуйність, щирість, доброта поряд з вимогливістю, чесністю, справедливістю.

Не всі педагоги в повній мірі володіють мистецтвом *проведення бесіди*, а нерідко і не надають їй відповідного значення, в той час як вона є одним з основних методів перевиховання.

Починати бесіду з учнем радимо з питань, далеких від його правопорушення: про його захоплення і інтереси у вільний час, про друзів, батьків та ін.; врахувати вік і стать дитини.

33 Сухомлинський В. О. Вибр. твори: У 5 т. — К., 1976.

Мета бесіди — виявити рівень розуміння підлітком свого вчинку, відповідність психічного розвитку загальному розумовому та моральному рівню, інтересам і віку дитини, власну самооцінку.

Перед початком бесіди слід ознайомитись з усіма матеріалами на підлітка, взяти про нього все позитивне і негативне, познайомитись з його родиною, друзями, педагогами, які його навчали.

Під час бесіди не рекомендується робити записи, відволікатись на інші справи, погрожувати, принижувати, підвищувати голос — це не сприятиме відвертості учня.

Вихованець буде скутий і замкнений, якщо він не довіряє вихователю, не поважає або боїться його.

Він хоче бачити в очах вихователя бажання допомогти, невідробний інтерес до себе, щире співчуття. Спокійний погляд, врівноважена поведінка, рівний голос викликають довіру учня. Слухати його слід уважно, доброзичливо дивлячись в обличчя, не перебивати, дати виговоритись, зрідка ставити такі запитання, які б зробили його відповіді правдивими, змушували об'єктивно оцінювати свої вчинки, справжні мотиви і причини поведінки. Кожне наступне запитання мусить поглиблювати попереднє.

Нерідко учень у бесіді намагається показати себе кращим, пом'якшити або прикрасити події. Це відбувається не тому, що він брехливий за характером, а тому, що надуватна, занижена або завищена самооцінка власних вчинків, фантазії, хибний романтизм властиві цій категорії дітей.

Педагог надає можливість учню висловитись (розкрити душу), підвести до правильної самооцінки.

У проведенні бесіди можна виділити такі етапи:

- постановка *мети* (перевиховання чи вправління);
- визначення *виду роботи* (індивідуальна, групова чи колективна);
- підготовка *матеріалів* до бесіди (для кращого вивчення учня та його середовища);
- продумати та записати *запитання* (як і весь хід бесіди);
- проаналізувати *результати* бесіди.

Таких бесід може бути раз на місяць, кілька на рік, відповідно до потреби або поведінки учня. Кожна бесіда повинна сприяти роз-

витку учня, його характеру, волі, бажанню стати кращим, навчитись досягати поставленої мети, вірити у свої сили.

Працівникам інспекції кримінальної міліції та служби ви-конкомів у справах неповнолітніх рекомендуємо проводити цими прийомами опитування (допит) неповнолітнього. У бесідах з не-повнолітніми, які мали статеві зв'язки або стали жертвами насилля, не акцентувати увагу на статевих діях, які дитина швидко зможе за-бути: Неодноразові допитування і повторення до дрібниць епізоду злочину можуть стати основою її дорослої аморальної поведінки.

Без сумніву, діти, які пережили насилля, психічно травмовані, їх обов'язково потрібно лікувати у психотерапевта, інакше у по-дальшому житті вони не зможуть спілкуватись з особами проти-лежної статі, створювати власні родини, у них можливі сексуальні відхилення.

Міліція виявила, що чоловік 50 років 2 роки насильно утримував двох дівчаток 14 і 12 років у льоху свого гаража. Старша двічі народжувала від нього дітей, яких він вбивав і закопував там же. На судовому про-цесі виявилось, що його мати — алкоголічка схилила його до сексу з 13 років. Через неї він не мав жодних стосунків із ровесницями, бо-вся розголосу, переживав і соромився, а потім став скоювати сексу-альні злочини.

Суд виніс покарання: 25 років колонії суворого режиму злочин-цю. Та це покарання не дорівнює скаліченим життям двох малолітніх дівчаток, у яких він відняв здоров'я, віру, можливість кохати, мати родину і дітей.

* * *

Раннє виявлення учнів з відхиленнями поведінки сприяє успішній корекції.

На початковому ступені девіантності ми рекомендуємо:

— глибоко вивчити індивідуально-психологічні особливості важкого учня, причини появи відхилень;

— вивчити умови і недоліки виховання в родині, виховні можли-вості сім'ї підлітка, разом з нею організувати роботу з перевиховання;

— при слабкому встиганні у школі і поганому ставленні до на-вчання змінити це ставлення; розвивати пізнавальні інтереси учня;

допомагати йому домогтись успішності у школі, заохочувати перші успіхи;

— допомогти підвищити і закріпити свій статус у класному колективі;

— змінити негативні взаємини з однолітками і педагогами на позитивні;

— розвивати позитивні риси, долати власні недоліки, формувати навички позитивної поведінки у школі, родині, суспільстві;

— переключити сили і здібності на корисну діяльність, щоб вся організація життя підлітка вимагала прояву кращих якостей. Іноді для цього необхідно перевести школяра до іншого класу навчального закладу, щоб змінити і дитячий, і педагогічний колективи; де він побудує нові стосунки;

— підкреслювати свою довіру до учня;

— здійснювати моральну підтримку та кріпити віру у власні сили;

— включати в різноманітні види праці і громадсько-корисної роботи у класі, школі, гуртках і секціях за місцем проживання у відповідності до здібностей і інтересів учня;

— організувати в дитячому колективі роботу з поширення моральних і правових знань, конкретних норм та правил поведінки;

— створювати ситуації, які демонстрували б перед девіантним учнем значення і авторитет колективу, дозволяли відчути свій зв'язок з ним;

— навчити колектив пред'являти вимоги девіантному учню, одночасно допомагаючи йому;

— обрати і призначити підлітку шефа з числа людей, яких він поважає;

— домогтись взаєморозуміння і єдності дій з батьками, подолати бездоглядність дитини у родині;

— підвищувати загальну та педагогічну культуру батьків шляхом індивідуальної роботи педагога з родиною;

— разом з батьками контролювати дотримання режиму та проведення вільного часу учня;

— зробити батьків своїми спільниками у перевихованні їх дитини, залучати батьків до громадської роботи у класі та школі.

При середньому ступені девіантності ми вважаємо за необхідне проводити з підлітком роботу, яка рекомендується на початковому ступені, а також:

— оголювати аморальність егоїстичних установок, поглядів і вчинків підлітка;

— надавати йому можливість проявити себе в організованій діяльності, виробничій праці та ін.;

— особливого значення набуває організація правового виховання, тому що на цій стадії можливі правопорушення підлітка, початок його кримінальної поведінки;

— спільно проводити роботу педагогів школи з інспектором кримінальної міліції у справах неповнолітніх і служби виконкому у справах неповнолітніх з оздоровлення сім'ї підлітка;

— здійснювати переоцінку моральних принципів, понять, ідеалів учня;

— формувати нове, позитивне ставлення до суспільних правил, законів і моральних норм;

— змінити неправильне, асоціальне ставлення до матеріальних та моральних цінностей;

— розвивати позитивні інтереси, допомогти підлітку цікаво і корисно організувати вільний час;

— пробудити інтерес до самовиховання, самоаналізу та самоконтролю, допомагати у їх практичному здійсненні;

— розвивати критичне ставлення до неформальної групи з асоціальною спрямованістю, до якої належить підліток, сприяти її розпаду.

Перевиховання неповнолітніх **високого і найвищого ступенів девіантності** найбільш ефективно в умовах спеціальних навчально-виховних закладів (шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації або центрів медико-соціальної реабілітації неповнолітніх 11–18 років), де працюють досвідчені спеціалісти.

В умовах загальноосвітньої школи можна користуватись рекомендаціями для початкового і середнього ступенів.

В залежності від змісту правопорушення підлітка слід звернути особливу увагу:

— при хуліганських проявах — на переорієнтацію моральних цінностей, посилення морально-правового виховання;

— при угонах автотранспортних засобів — на нереалізовану цікавість до техніки, неправильне ставлення до матеріальних цінностей, суспільних норм і правил;

— при крадіжках особистого майна громадян, державного та громадського майна, розбійних нападах, пограбуваннях, які оголюють недоліки глибинних якостей особистості, її спрямованості — потрібна робота з перебудови особистості: формування розумних потреб, подолання неправильного ставлення до матеріальних потреб; розвиток духовних інтересів та інтелектуальних почуттів, бо духовна убогість є основною причиною названих явищ.

* * *

Слід завжди пам'ятати, що головними принципами у корекційній роботі з *перевиховання дітей на будь-якому ступені девіантності* є:

— не допускати безконтрольної поведінки девіантних дітей;

— ставити мету, досягнувши — замінювати новою, ще більш значимою;

— допомогти обрати позитивний вид діяльності;

— навчити планувати свій час та корисно проводити дозвілля;

— спиратись на позитивні моральні якості, які є в кожній дитині, та виховувати або посилювати інші;

— формувати позитивні мотиви поведінки;

— допомагати позбавитись шкідливих звичок;

— включити школяра в дружний дитячий колектив;

— поступово замінювати негативні взаємини і ставлення підлітка на позитивні.

III розділ

РОДИНА І ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ

§1. Сучасна родина та проблеми девіантної поведінки дітей

В останні роки докорінно змінився характер сучасної української родини. Ще в середині ХХ ст. у сільській місцевості вона складалась з 3–4 поколінь: діти, їх батьки, діди, прадіди, — де старші на своєму життєвому і трудовому досвіді виховували молодших, передавали свої моральні надбання, народні традиції та ідеали, піклувались про всіх членів родини. Це створювало позитивний природний мікроклімат родини, сприяло соціалізації дітей.

У ХІХ ст. та на початку ХХ ст. у великій сім'ї домашнім господарством і вирощуванням дітей опікувались бабуся та дідусь; мати і батько дитини працювати у приватному господарстві або ходили на заробітки. Діти мали слухатись дорослих, допомагати у домашній праці. Все життя дітей, яких у родині було 5-12, залежало від батьків: кого направити на заробітки, кого на кому одружити, який виділити спадок тощо.

Обов'язковими були фізичні покарання дітей. На початку ХХ ст. навіть у державних закладах (гімназіях, пансіонах) існували фізичні покарання. Збереглась навіть приказка: «За одного битого двох небитих дають» — тобто дитина, яку карали фізично, була більш слухняною і покірною, що шанувалось у середовищі;

тоді як «небиті» діти проявляли непокірність і норов, доставляли батькам чимало неприємностей, за що їх жорстоко били. За серйозну провину могли навіть вигнати з родини або позбавити спадщини.

Стосунки у родинях були стриманими, нерідко жорстокими у ставленні чоловіка до жінки, батька до дітей. Матерям заборонялось «балувати» дітей проявами своєї ніжності і любові. Емоційних контактів батьки не прагнули, вимагались лише слухняність. Кодексом сімейного життя була книга «Домострой».

Яскравим прикладом родинних стосунків тих часів є сцени у повісті М. В. Гоголя «Тарас Бульба»: батько зустрів синів, які приїхали на канікули з Києво-Могилянської бурси (таку назву мала ця академія в перші роки існування), змаганням з кулачного бою, а мати не сміла обійняти і поцілувати своїх дітей, тільки мовчки дивилась на них та плакала, бо батько — козацький полковник — хотів бачити їх мужніми, сильними воїнами і не допускав у стосунках з дітьми жодних ніжностей. Обов'язок перед громадою змусив його особисто покарати рідного сина за зраду Батьківщині. Такий ідеал виховання хлопчиків існував у часи Козацької доби: виховання сильного, сміливого, надійного, освіченого патріота своєї землі, глави родини. Дівчаткам відводилась другорядна роль: помічниці глави родини, скромної, працьовитої. Про це свідчать не лише історичні довідки, але й висвітлення подій у літературних творах, народних піснях, думках, казках, приказках, прислів'ях.

Тільки з часів Відродження у Європі поступово дорослі починають відчувати до дитини інтерес і налагоджувати контакти з нею, ще пізніше — проявляти материнську та батьківську любов, теплі емоційні почуття.

Вченими доведено, що провідна роль у вихованні дітей належить родині. Родина сприяє емоційному вихованню, оптимістичності дитячої особистості, прищеплює навички соціальної етичної поведінки, трудові звички і навички, виховує моральні поняття та риси моральної поведінки. Вивчення національних традицій відбувається повною мірою лише в родині. Любов до рідної землі починається з любові до рідної хати, до батьків, до рідного села чи міста, до народної пісні, до національної мови, якою спілкуються у родині.

Родинно-побутова культура впливає на формування духовного світу дитини, її моральних цінностей та ідеалів.

Вмінню поважати людей, вірно дружити і товаришувати, красиво та щиро кохати, тобто емоційним почуттям, соціалізації у суспільстві дитина навчається також у своїй рідній родині, спостерігаючи і копіюючи поведінку батька та матері, інших родичів. Роль родини у вихованні не може замінити жоден найкращий у світі навчально-виховний заклад.

Концепція гуманного виховання дитини виникла не одразу, вона формувалась протягом кількох століть. Твори філософів, педагогів, державних діячів, письменників і поетів сприяли зверненню уваги на дитину, вивченню її потреб, бажань, інтересів, які відрізнялись від цінностей дорослих. Виникали різноманітні теорії виховання, починаючи від давніх греків і до наших днів: теорія дошкільного виховання дітей на майданчиках Арістотеля, вечірньої освіти для дорослих Платона, методика виховання і розвитку Сократа, природовідповідність виховання Я. А. Коменського, виховання джентльмена Д. Локка, «вільне виховання» Ж. Руссо, поєднання навчання з виробничою працею Й. Песталоцці, громадянського виховання А. Дістервега, народності виховання К. Д. Ушинського, довіри і вимогливості А. С. Макаренка, доброти і людяності В. О. Сухомлинського, раннього розвитку особистості М. Монтесорі, Ж. Піаже, Г. Костюка та багатьох інших наших попередників та сучасників.

«Корені розвитку особистості дитини лежать у сімейному вихованні, — стверджував професор Б. С. Кобзар, — саме сім'я є первинним виховним колективом, де дитина вперше засвоює норми моралі і правила гуртожитку, придбає перші навички спільної праці, де формуються її ідеали».³⁴

В сім'ї у дітей виробляються певні погляди і поняття. Саме в дитинстві можуть бути закладені основи майбутньої протиправної поведінки, особливо якщо батьки не є прикладом для дітей: які не хочуть працювати, пиячать, крадуть, шахраюють, мають проблеми з правоохоронними органами.

³⁴ Кобзарь Б. С. Учебно-воспитательный процесс в школах и группах продленного дня. — К., 1982.

Вплив нездорового виховного середовища на формування особистості підкреслював А. С. Макаренко: «Я не знаю жодного випадку, коли б повноцінний характер виник без здорових виховних обставин. чи навпаки, коли характер перекручений одержався б, незважаючи на правильну виховну роботу».³⁵

Несприятливими умовами, що ускладнюють контроль батьків за поведінкою дітей, є: зайнятість на роботі батьків (особливо обох), робота в кілька змін, довготривалі і часті відрядження, велика віддаленість місця роботи від місця проживання тощо.

Негативним фактором у вихованні дітей є неповна родина, в якій відсутній один з рідних батьків, найчастіше саме батько, а мати не в змозі забезпечити утримання і виховання дітей без допомоги батька. Безвідповідальне ставлення батьків до своїх обов'язків, низький рівень їх свідомості, конфліктні взаємини в родині, низька професійна кваліфікація, недостатня загальна і педагогічна культура, а також брак турботи, душевності та тепла між батьками, батьками і дітьми, відсутність духовного спілкування (нерідко 20–30 хвилин на добу чи ще менше) та безконтрольність приводять дітей до педагогічної занедбаності, важковиховуваності, протиправної поведінки (втеч з дому, бродяжництва, тютюнокуріння, алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, захворювань на СНІД, венеричні хвороби, крадіжок, пограбувань, розбійних нападів і т. ін.).

Доведено, що ефективність сімейного виховання дітей залежить у першу чергу не від матеріального стану родини, а від її соціального благополуччя: поглядів, ідеалів батьків, їх участі у громадсько-корисній праці. У родинях, де погляди і поведінка батьків суперечать уявленням суспільства, — це згубно впливає на дітей, на розвиток та становлення їх моральності. У таких родинях виростають важкі, морально спустошені, схильні до порушень громадських норм і правил поведінки, діти. Цьому сприяє надлишок вільного часу, відсутність позитивних інтересів у позаурочний час, повна безконтрольність із боку батьків і педагогів.

Останнім часом з'явилась велика кількість розбещених дітей, які становлять більше 40% серед девіантних учнів. Про це говорив ще

³⁵ Макаренко А. С. Собрание сочинений: В 7-ми т. — М., 1985.

А. С. Макаренко: деякі матері через нерозумну сліпу любов до своїх дітей самі виховують із них егоїстів і самодурів, стають рабами своїх дітей, і в цьому вбачають виконання свого родинного обов'язку.

Непоодинокі випадки, коли навіть при наявності обох рідних батьків вихованням дітей займаються лише матері, а батько, проживаючи в родині, не займається дітьми (так звана «схована безбатьківщина» у 68% родин).

В багатьох родин, що знаходяться на обліку, батьки пиячать і тому не приділяють уваги дітям, не є для них авторитетом, не знають про захоплення і інтереси своїх дітей, як вони відпочивають, чим займаються, з ким товаришують.

Абсолютна більшість батьків (96%) хотіли б прищепити своїм дітям чесність, доброту, любов до праці, повагу до старших та інші позитивні якості, однак не зуміли цього зробити. Однією з причин цих невдач була педагогічна неграмотність батьків, більшість яких в жодному лекторії ніколи не навчались, навіть не відвідували батьківські збори в школі.

А ось найсвіжіші дані: 79% дітей відчули на собі важку руку п'яного батька, нестачу грошей в сімейному бюджеті, сльози матері: 60% дружин щодня намагаються врятувати свою сім'ю від алкоголю та скандалів; 84% чоловіків пропивають своє здоров'я та добробут родини, руйнують те, що надбано роками важкою працею (газета «7 «Я» від 28.08.09 №30).

Що являє собою українська родина сьогодні?

Родиною можна вважати соціальну групу, яка відповідає певним нормам і цінностям конкретного суспільства, об'єднану сформованими у спільній діяльності міжособистісними взаєминами, які проявляються в позитивних почуттях її членів між чоловіком і дружиною, дітей до батьків, батьків до дітей, дітей одне до одного, до бабусь і дідусів та інших родичів.³⁶

За своїм складом родина може бути *повною* (коли в ній є обидва рідні батьки), *неповною* (коли відсутній один з рідних батьків) і *формально повною* (коли в родині є один з рідних батьків та один нерідний — нерідний батько, вітчим, або нерідна мати, мачуха).

³⁶ Власова О. І. Педагогічна психологія. Навч. посібник. — К., 2005.

Родину можна схарактеризувати за складом і якістю стосунків як *гармонійну* (повна родина, хороші взаємини) або *проблемну* (неповна родина чи формально повна, взаємини залежать від ситуації).

У *гармонійній повній родині* сімейні взаємини відповідають принципам гуманності, передбачають взаємну повагу, доброту, турботу, що створює гармонійний психологічний настрій, позитивний мікроклімат у родині.

Неповні або формально повні родини через відсутність рідних батька або матері не можуть відтворити повністю гармонійні взаємостосунки між її членами, тому періодично в них виникають проблеми, кризи.

Незамінною є роль матері після народження дитини у перші місяці і роки життя дитини, яка забезпечує їй виживання і безпеку. З 6–7 років батько активніше включається у виховання, навчає дитину вирішенню соціальних проблем, почуттів власної сили і гідності.

«Синтез материнської та батьківської прихильності у свідомості дитини — основа її духовного розвитку і зрілості» — стверджує дослідник В. Г. Степанов³⁷.

Слабке синтезування веде до дитячих неврозів. Прихильність до невимогливої або надмірно вимогливої матері при занадто слабкому та байдужому батькові формує у дитини риси залежності від оточуючих та підвищеної навіюваності. Занадто вимоглива, малоемоційна мати впливає на придушення впливу батька, що сприяє вихованню у родині авторитарних і неемоційних людей, може спричинити розвиток неврозів (при орієнтації на батька); або істерії, алкоголізму, депресії, відсутності самостійності (при орієнтації на матір).

Має свої відмінності і материнська, і батьківська любов: мати любить дитину за те, що вона є. Батьківська любов найчастіше залежить від схожості дитини на батька поведінкою, виконанням його порад та встановлених обов'язків. Любові батька потрібно заслужити. Вона сприяє розвитку власної фізичної та моральної сили, що дозволяє дитині через багато років звільнитись від авторитету батька, щоб стати авторитетом для себе.

³⁷ Степанов В. Г. Психология трудных школьников. Учебное пособие. — М., 2001.

Отже, для нормального психічного розвитку дитини недосить одного батьківського або материнського впливу (як це буває в неповних родинях) — *потрібен повноцінний позитивний вплив і матері, і батька.*

Досі у психолого-педагогічній літературі пропонувалось 3 стилі виховання дітей (демократичний, ліберальний, авторитарний). О. І. Власова пропонує 5 стилів³⁸:

1) *демократичний* — тактика співробітництва, взаєморозуміння та взаємоповаги дорослих і дітей (у родині чи навчально-виховному закладі);

2) *ліберальний* — тактика невтручання, незалежного існування дорослих і дітей. Пасивність батьків (педагогів) як вихователів, що зберігають понад усе свій спокій, роблять дитину індивідуалістом, байдужим до життєвих проблем, в тому числі до своїх вихователів;

3) *потуральний* — тактика опіки батьків (педагогів) і всездозволеності дитини, відгородження її від найменших турбот, приймаючи все на себе. Дитина росте млявою та байдужою до всього, окрім своїх інтересів. В її свідомості укорінюється егоїстична установка;

4) *авторитарний* — має в основі тактику диктату батьків (або інших старших), систематичного пригнічування ініціативи та власної гідності дітей;

5) *нестійкий* — непередбачуваний перехід батьків (педагогів) від одного стилю виховання до іншого, що викликає у дитини двоїсте ставлення до батьків, породжує недовіру і відторгнення від них, тенденцію орієнтуватись на свої потреби всупереч мінливим вимогам батьків (педагогів), використовувати в своїх інтересах стосунки з одним із них.

Можна зробити висновок, що з 5 названих стилів родинного виховання лише один — демократичний — веде до позитивних наслідків, в той час як 4 інших можуть стати умовами для девіантної поведінки дитини.

Крім складу родини, стилю взаємин і виховання дітей можна виділити таку ознаку, як *психологічний мікроклімат родини.*

³⁸ Власова О. І. Там само.

1) *емоційно-комфортні* родини, де діти відчувають захищеність, затишок, тепло всіх членів родини;

2) *емоційно-психологічно дискомфортні* родини — в яких діти відчувають нервові напруження. Такий мікроклімат спостерігається в проблемних родинах, де психічний стан дітей, тривожність і нервові напруження залежать від взаємин та поведінки батьків. Ці родини називають «неблагонадійними», «неблагополучними».

Дослідники дискутують щодо цих термінів, які є калькою з російської мови та які зовсім не розкривають повного змісту явища, а нерідко навішують незаслужений ярлик на сім'ю. Такі терміни, як «проблемні», «кризові», «виховно-неспроможні», «соціально-неспроможні», «неспроможні до виховання своїх дітей» родини, є більш об'єктивними, змістовними, необразливими.

Родини, що не справляються зі своїми виховними функціями та призводять власних дітей до девіантної поведінки, можна поділити на 2 великі групи:

I. Родини, які не займаються вихованням своїх дітей;

II. Родини, які займаються вихованням дітей, але застосовують непедагогічні виховні засоби і це дає негативні результати.

Основні різновиди взаємин I типу виховно-неспроможних родин:

— пияцтво, наркотизм, аморальна поведінка одного чи обох батьків. У таких родинах діти бездоглядні, відсутній контроль за їх поведінкою і навчанням, вони допізна знаходяться на вулиці, голодні, брудні, невідомо чим займаються, з ким товаришують;

— відкриті конфлікти між батьками, що призводять до розпаду сім'ї;

— злочинне втягнення у домашні війни дітей;

— сховані від сторонніх конфлікти, емоційна невизначеність дитини з сім'ї;

— байдужість до дитини, її існування;

— відсутність уваги до внутрішнього світу дитини, вона самотня, покинута напризволяще;

— легковажне ставлення до виховання дітей;

— зневажливе ставлення до дитини, яка є для батьків тягарем, у взаєминах з нею спостерігається недоброчливість, грубість, нетерпимість, фізичні покарання;

— надзвичайна зайнятість роботою одного чи обох батьків, недостатнє родинне спілкування, що негативно відбивається на вихованні дитини;

— відсутність турботи і тепла між членами сім'ї, небажання робити одне одному приємне або необхідне, невміння чи небажання прищеплювати дітям моральні, трудові та інші корисні навички і звички;

Таку поведінку батьків можна оцінити як злочинне нерозуміння громадянської відповідальності за свої батьківські обов'язки.

Основні різновиди взаємин II типу неспроможних родин:

- надлишок уваги до дитини, яка є центром сім'ї;
- відсутність будь-якої вимогливості до дитини;
- панібратські взаємини;
- відсутність єдиних вимог дорослих членів сім'ї до дитини;
- надто суворі взаємини, фізичні покарання, атмосфера страху;
- невміння узгодити родинне виховання з державним та громадським (у дитячому садку, школі, профтехучилищі тощо);
- атмосфера збагачення, яка негативно впливає на всіх членів родин усіх типів, та деякі інші.

Діти I-го типу сімей, як правило, бездоглядні, безконтрольні, духовно самотні, нервові, збуджені, постійно конфліктують з батьками, педагогами, однолітками, шукають спілкування поза родиною та учнівським колективом, погано навчаються, не беруть участі у громадській роботі, не мають позитивних захоплень та інтересів ні у школі, ні поза нею.

Діти II-го типу сімей:

— зазвичай ростуть егоїстами. Вони впевнені, що їм все дозволено, що все існує для них, що вони є особливими. Вони не рахуються з вимогами і бажаннями інших людей. Звичка бути завжди в центрі уваги веде до конфліктів з однолітками та педагогами. У дитячому колективі вони відчують себе невпевнено, незрозумілими, обділеними, а батьки підтримують їх в цьому;

— через надмірну суворість та фізичні покарання батьків діти жорстокі і грубі до однолітків, агресивні, конфліктні.

Всі названі та деякі інші недоліки виховання у родинах можуть спричинити девіантну або делінквентну поведінку дітей.

У випадку, коли водночас з'являється кілька таких недоліків, вони створюють певне середовище, яке сприяє виникненню негативних явищ у вихованні та девіаціям поведінки дитини.

Останнім часом кількість родин, які не забезпечують виховання дітей, значно збільшилась, а це свідчить про необхідність посилення роботи з їх виявлення, надання кращих можливостей для виховання та організації дозвілля дітей, створення більшої кількості безкоштовних гуртків, надання батькам практичної допомоги у одержанні психолого-педагогічних, юридичних і медичних знань (у потрібному обсязі).

§2 Діагностика соціально-виховної спроможності родини

Нами розроблена діагностика встановлення ступеню спроможності або неспроможності родини виховувати своїх дітей, виходячи з 13 основних критеріїв характеристики кожної родини (таблиця 7). Примітка: 1 екземпляр таблиці розрахований на діагностику 1 родини.

1. Першим таким критерієм є склад родини: повна, неповна чи формально повна.

Неповна і формально повна родини викликають деяку недовіру: адже молода жінка, залишившись покинутою, рано чи пізно буде шукати собі чоловіка, який, можливо, через цілу низку причин не зможе стати чужій дитині батьком (так само, як і жінка в таких обставинах — матір'ю чужим дітям). А це визначатиме подальший стиль взаємин у родині: мати — вітчим, вітчим — діти (або батько — мачуха, мачуха — діти).

2. Значну роль у вихованні і навчанні дітей має освіта та культура батьків: краще вчать діти з повних родин, особливо коли батьки мають високу освіту і працюють у освітніх, культурних чи лікувальних закладах.

3. Позитивне ставлення до праці виникає через приклад батьків: діти батьків, працюючих на виробництві, в державних або приватних організаціях позитивно ставляться до необхідності працювати, мріють стати у суспільстві відповідальною і потрібною людиною, мати вищу освіту, досягти висот у професії.

Таблиця 7

Діагностика рівня соціально-виховної спроможності родини

Основні види діяльності та відношень	Оцінюється знаком + або -	Ступені		
		I початков.	II середній	III глибокий
1. Склад сім'ї (неповна, при відсутності одного з батьків)	+			
	-			
2. Освіта і загальна культура батьків	+			
	-			
3. Соціальна орієнтація громадська активність, участь у виробничій праці	+			
	-			
4. Матеріально-побутові умови родини	+			
	-			
5. Ставлення до моральних та матеріальних цінностей (пріоритет морал.-розумне)	+			
	-			
6. Трудове виховання дітей у родині	+			
	-			
7. Заняття та інтереси батьків у вільний час	+			
	-			
8. Ставл. до законів та моральних норм, їх дотримання	+			
	-			

9. Взаємини між батьками	позитивні негативні	+ -				
10. Ставлення до виховання дітей	позитивне негативне	+ -				
11. Вміння їх виховувати (про що свідчить поведінка дітей)	достатнє не достатнє	+ -				
12. Взаємини з дітьми	позитивні негативні	+ -				
13. Ставлення до навчально-виховного закладу та його педагогів	позитивне негативне	+ -				
Всього негативних показників			4-7	8-10	11-13	
Залучаються до роботи з батьками			педагоги школи, громадськість	приєднується інспектор міліції	служба у справах неповнолітніх, народний суд	

4. Хороші матеріально-побутові умови дають можливість дитині відвідувати гуртки відповідно до своїх запитів; розвивати свої здібності; разом з батьками мандрувати до різних куточків землі, пізнавати природу, тваринний та рослинний світ і т. ін.

5. Велике значення має домінування матеріальних цінностей над моральними. Деякі батьки при дітях висловлюють своє захоплення тими, хто має багато грошей і презирство до тих, хто їх не має. Товаришують з тими, хто має віллу, гарну квартиру, іномарку, рахунок у банку; їх діти переймаються цією ж філософією і також над усе цінують багатство, а не розум, освіту, порядність, чесність, працьовитість.

6. Нерідко батьки пізно починають турбуватись про необхідність трудового виховання: у 7-9 років жаль заставляти дитину помити хоча б свою тарілку, чашку, ложку, а в 10-12 років її вже доводиться заставляти з великими зусиллями. Отже, дитина повинна з раннього віку мати певні трудові доручення у родині, вміти обслуговувати себе, допомагати меншим, хворим і стареньким. Час невдалих спроб скоро мине і дитина з часом навчиться робити все необхідне та охоче.

7. Позитивно впливає на дітей спільне проведення з батьками вільного часу: син мріє, коли, нарешті, тато візьме його на рибалку; чекає дня, у який батьки обіцяли піти з ним до зоопарку. Батьки, які всі вихідні і відпустки проводять із своїми дітьми, стають близькими одне одному. Діти високо цінують увагу батьків, прояв інтересу до занять чи захоплень дитини, до розвитку її здібностей.

Та є інша категорія батьків, які у вільний час не відриваються від дивану і телевізора, або у дворі забивають «козла» (грають, зазвичай, на випивку чи на гроші).

Існують, на жаль, і такі батьки, які напоюють дітей вином або пивом, щоб вони спали і не заважали дорослим відпочивати. Їх не турбує що звичка до спиртного через кілька років зламає юнаку (дівчині) життя.

8. Від батьків діти переймають звичку вести себе таким чином, щоб не заважати іншим, щоб не порушувати норми моральної поведінки та вимоги закону, як і хуліганство, грубість, неповагу, агресію.

9. Хороші стосунки між батьками, їх повага та турбота одне про одного роблять життя дитини спокійним і щасливим, а характер — врівноваженим, довірливим.

10. Відповідальні батьки серйозно ставляться до виховання своїх дітей, створюють всі умови для їх розвитку, пам'ятають, що це їх громадянський обов'язок. Та є чимало батьків, які не вважають нічим себе обмежувати. Вони пиячать, не хочуть працювати, щоб утримувати родину, легко кидають одну родину і заводять іншу, покладають тягар виховання і утримання дітей на дружин, не думають про моральні страждання покинутих дітей, про негативний вплив своєї поведінки на їх психіку.

11. Вміють чи не вміють батьки виховувати своїх дітей визначити дуже просто — поспостерігати поведінку їх дітей: як вони навчаються і ведуть себе у школі, спілкуються з однолітками, як розмовляють з батьками, іншими дітьми і дорослими, чим займаються вдома та у вільний час.

12. Взаємини батьків із своїми дітьми періодично можуть бути і хорошими і поганими. Як правило, це залежить від батьків: не треба дурити дітей, давати обіцянки і не виконувати їх, турбуватись в першу чергу про дітей та їх потреби, розмовляти терпляче і спокійно, знаходити компроміс, не ображати, бути уважними та справедливими. Діти повинні розуміти пріоритет батьків у родині.

13. Діти з надією та вірою йдуть до дитсадка, до школи. Люблять свою виховательку, першу вчительку. Батьки повинні підтримувати авторитет педагога і навчально-виховного закладу, пам'ятати, що в них спільна мета — виховати Людину. Усілякі непорозуміння дуже легко вирішити, а для цього необхідно батькам та педагогам частіше спілкуватись. Ворожі стосунки між дорослими негативно впливають на поведінку дітей.

Діагностуючи соціально-виховну спроможність родини до виховання своїх дітей, ми пропонуємо встановити 3 ступені: *I — початковий, II — середній, III — глибокий ступені виховної неспроможності родин.*

На початковому ступені (4-7 негативних показники за таблицею 7) спостерігається прихована неспроможність родини: батьки проявляють деяку активність у вихованні своїх дітей. Їх родинні конфлікти

(найчастіше на ґрунті алкоголізму чи наркоманії) ховаються від сторонніх, але не є секретом для дітей. Увага до дітей в цих родинах залежить від мінливих взаємин батьків, які поступово погіршуються. Низькі освіта, загальна та педагогічна культура дозволяють їм застоювати у вихованні дітей непедагогічні дії: лайки, погрози, побої або навпаки — вседозволеність, потакання примхам і капризам.

Особливе значення на початковому ступені має 1-ий показник за таблицею 7 (зліва): *склад родини*. У більшості випадків це *неповна родина*, яка складається з матері і дитини. Мати багато працює, але отримує недостатньо, а колишній чоловік виховувати дитину не допомагає ні морально, ні матеріально. Молода жінка, що залишилась самотньою, сподівається зустріти хорошого чоловіка, однак малоімовірно, що він буде хорошим батьком її дитини: батьківські почуття просинаються у чоловіків навіть до рідних дітей значно пізніше, ніж у жінок.

Через зайнятість на роботі матері та її пошуки нового чоловіка дитина багато часу проводить наодинці, допізна ходить по вулицях, не виконує домашніх шкільних завдань, іноді пропускає уроки і мати про це не знає, конфліктує з деякими педагогами, порушує дисципліну у школі, не товаришує з однокласниками, не має позитивних інтересів поза школою — так починається девіантна поведінка дитини.

Середній ступінь виховної неспроможності родини (8-10 негативних показників) вже помітний: в родині не приділяється належна увага дітям, ніхто не слідкує за їх навчанням, поведінкою, зовнішнім виглядом, здоров'ям, харчуванням, батьки не знаходять часу для спілкування з ними.

Нерідко один з батьків (найчастіше батько) пиячить, агресивно себе веде у родині. У постійні конфлікти і скандали втягуються діти. Зайняті цією боротьбою батьки не помічають дітей, стають байдужими до всього, крім своєї війни.

У неповній родині на цьому ступені також можливі пияцтво або аморальна поведінка самотньої матері (чи батька), яка намагається влаштувати своє життя. Щоденні гулянки, щодня нові п'яні гості, чекання до півночі або до ранку, поки розійдуться — таке життя для дітей стає жахом. Їх поведінка ще більше погіршується, посилюється байдужість до навчання. Відчуваючи свою непотріб-

ність батькам на знак протесту вони часто кидають школу, знаходять спілкування поза школою, курять, тікають з дому, починають вживати алкоголь і наркотики, скоювати правопорушення (бійки, хуліганства, дрібні крадіжки), через деякий час — злочини. Так поступово девіантність дітей переростає у делінквентність.

Третій, глибокий ступінь виховної неспроможності родини (11-13 показників) — помітна неспроможність через алкоголізм, наркоманію або аморальну поведінку батьків, які досить довгий час (10-15 років) не займаються вихованням своїх дітей. Часто припиняють працювати або роблять прогули, переходять з однієї роботи на іншу, не працюють зовсім, що впливає не лише на матеріальний стан родини, але й на моральний розвиток дітей.

Особливо страшне становище у дітей, у яких пилять і батько, і матір. Діти звикли до безконтрольності, байдужості батьків, пристосувались жити самостійно. Багато з них бродяжать, втікають з дому, здійснюють крадіжки, щоб вижити. Вони мають своє коло спілкування, нерідко кримінальне — так дитина через безвідповідальність батьків вступає у кримінальний світ, з якого важко повернутись до нормального життя.

Родини, неспроможні виховувати своїх дітей, слід виявляти своєчасно, тому що через їх безвідповідальну поведінку і бездіяльність у вихованні страждають діти, переймають їх звички і спосіб життя.

Жахливо, коли це діти зовсім маленькі, які не в змозі допомогти собі самостійно.

Не дуже молода жінка А. вселилась у квартиру з двома маленькими дітьми 1 року і 2,5 р. Із сусідами не дуже спілкувалась. Ніде не працювала, часто замикала у квартирі дітей і зникала на кілька годин. Коли діти починали плакати, сусіди намагались кинути їм їжу у відкриту фіранку. Лаяли гулящу матір, та нікуди про її поведінку не повідомляли. Голодні діти кричали або, наплакавшись, спали. Та коли одне дитя вже лише мовчки лежало без сил і важко дихало, сусіди викликали швидку допомогу і міліцію.

Виявилось, що громадянка А. знаходиться на обліку у міліції як неспроможна родина, має ще 4-х дітей, які виховуються в школах-інтернатах області, на яких її позбавили батьківських прав за пияцтво і аморальний спосіб життя. Жінка, як і раніше, не працювала, щодня

приводила п'яних гостей, жила на дитячі гроші. Держава виділила їй квартиру, але жінка свою поведінку не змінила, та ще й зникла на 3 дні, залишивши маленьких дітей без догляду.

Зомлілих від голоду дітей забрали до лікарні, а на громадянку А. склали протокол для направлення на примусове лікування від алкоголізму та позбавлення батьківських прав і на останніх двох дітей.

Виховна неспроможність родини громадянки А. не викликала сумніву. Тут усе було зрозумілим, як і те, що відповідні органи запізнились із прийняттям до неї відповідних заходів.

На жаль, такі і ще жахливіші випадки знущань батьків над рідними дітьми не поодинокі: залишаються безкарними.

Повернемось до наведеного раніше прикладу із Мишком Ц., який крав велосипеди, і дамо характеристику родини за діагностичною таблицею 7:

- родина неповна, рідний батько покинув жінку з 2 дітьми;
- одна матір не справляється із вихованням і утриманням дітей;
- соціальна орієнтація родини позитивна — мати працює, але заробляє мало, на 3-х членів сім'ї не вистачає;
- мати не справляється з вихованням старшого сина.

Всі інші пункти за таблицею задовільні, окрім 10, 11, 12-го — матір перестала займатись вихованням сина через брак часу, який віддавала заробіткам та немовляті. Мишко залишився без контролю і уваги матері. Через бездоглядність, відсутність позитивних інтересів після школи, справжніх друзів він почав красти велосипеди.

Отже, 7 негативних оцінок дають можливість діагностувати I-ий початковий ступінь виховної неспроможності родини. Після повернення Мишка із спецшколи реабілітації педколектив місцевої школи і сільрада допомогли родині виправити помилки, допущені раніше у вихованні хлопчика.

Мати знайшла колишнього чоловіка і переконала його брати участь у вихованні та утриманні дітей. Зрозуміла й свої помилки. Вона запросила жити до себе свою маму. Становище у родині одразу покращилось. Своєчасно надана всебічна допомога вберегла родину та її дітей від подальшого руйнування, дало можливість, укріпити родинні зв'язки, посилити увагу до дітей, контроль за їх поведінкою, створити позитивний психологічний мікроклімат у родині.

§3 Корекційна робота із соціально-неспроможними до виховання своїх дітей родинами

Попередження та подолання неспроможності родини у вихованні своїх дітей одночасно є профілактикою дитячої девіантної чи делінквентної поведінки.

У неспроможних родинах через неправильні стосунки між її членами страждають діти.

Такі родини потрібно своєчасно виявляти і ставити на облік за місцем проживання, у дитсадках, школах, ПТУ, проводити їх діагностику, а також роз'яснювальну профілактично — корекційну роботу, надавати психолого-педагогічні, медичні та інші знання, матеріальну допомогу, залучати до цієї роботи громадські організації.

Дослідниками доведено, що основні причини відхилень поведінки дітей криються саме у *неправильному родинному вихованні*. Щоб змінити поведінку дитини, педагогам та іншим особам потрібно працювати також з її родиною.

На I-ому, початковому ступені сімейної неспроможності з родиною проводиться індивідуальна виховна робота з оздоровлення сімейного клімату та попередження бездоглядності дітей з цієї родини *педагогічним колективом навчально-виховного закладу*, який відвідують діти даної родини. Бажано до цієї роботи залучити батьківські комітети класу і школи, громадськість за місцем проживання батьків або їх роботи.

На *початковому ступені* педагогу необхідно:

- вивчити виховні можливості даної родини та її особливості;
- навчити членів сім'ї уникати родинних конфліктів, оздоровити психологічний мікроклімат; можливі звернення до нарколога, невропатолога, психолога чи іншого спеціаліста;

- проводити з батьками індивідуальні бесіди про необхідність підвищення загального культурного рівня і набуття ними психолого-педагогічних знань;

- особливу увагу звернути на методи виховання у родині, систему заохочень і покарань, стиль виховання (авторитарний, ліберальний, демократичний чи ін.); допомогти батькам вибрати ефективні педагогічні методи виховання;

— разом з батьками виробити режим дня, сприятливий для навчання і розвитку їх дитини, допомогти обладнати дитячий куток у житлі;

— навчити батьків здійснювати контроль за навчанням дитини та раціональним використанням вільного часу;

— залучати батьків до проведення виховних заходів у класі, до керівництва шкільними гуртками;

— спілкуватись з батьківськими комітетами класу і школи, громадськістю за місцем проживання родини та роботи батьків.

Родина ставиться на облік у навчально-виховному закладі.

II-й, середній ступінь неспроможності родини вимагає посилення індивідуальної виховної роботи, частого відвідування сім'ї вдома педагогами, соціальними працівниками, інспектором кримінальної міліції у справах неповнолітніх, дільничим інспектором міліції. Важливою є необхідність викорінення головних причин виховної неспроможності родини (таких як алкоголізм батьків, наркоманія, аморальна поведінка, хуліганство, крадіжки, фізичні покарання та ін.). Особливе значення має адміністративно-правова робота з батьками інспекторів міліції.

Одночасно всі працівники названих відомств проводять профілактико-корекційну роботу із дітьми цієї родини, які вже можуть мати початковий, середній або високий ступінь девіантності.

Така родина береться на облік не лише у школі, але й у міліції.

На III-му, глибокому ступені сімейної неспроможності педагогічному колективу навчально-виховного закладу активно допомагають інспектори міліції, соціальні робітники, працівники служби у справах неповнолітніх виконкому місцевої Ради народних депутатів, громадськість. На цьому ступені домінують заходи покараньно — виховного характеру як до батьків, так і до їх дітей, які визначаються відповідно до Закону України від 24 січня 1995 р. «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх».

Суди розглядають справи щодо неповнолітніх, які вчинили адміністративні правопорушення, про утримання неповнолітніх у приймальниках — розподільниках, якщо вони вчинили правопорушення або направляються до спецшколи чи спецІТУ реабілітації та ін.

Суди розглядають також справи про адміністративну відповідальність батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників) неповнолітніх за невиконання ними своїх обов'язків щодо виховання і навчання дітей, про обмеження батьків у дієздатності, відібрання дітей та позбавлення батьківських прав, виселення осіб, позбавлених батьківських прав, якщо їх спільне проживання з дітьми шкідливо впливає на дітей тощо.

Батьки, позбавлені батьківських прав, які зрозуміли своє неправильне ставлення до дітей, через деякий час, який встановлює суд, можуть поновити свої права. Суд визначає місце проживання дитини, якщо батьки не можуть дійти до згоди, а також вирішує деякі особисті та майнові права неповнолітніх.³⁹

Вирішити проблему девіантної поведінки дітей і підлітків не можна без вирішення проблеми покращення родинного виховання, зменшення кількості виховно-неспроможних родин шляхом надання батькам необхідних знань, розуміння ними свого обов'язку.

Родини, які розуміють свою громадянську відповідальність перед суспільством за виховання дітей, про що записано в Конституції України, багато часу присвячують спілкуванню з ними, з самого народження прищеплюють їм високоморальні почуття, готують дітей до життя і праці у соціумі.

Соціально-спроможні родини — це щасливі діти, які, в свою чергу, створюють свої щасливі сім'ї, в яких не буде місця пияцтву, наркотикам, жорстокості, злочинам.

Соціально-спроможні родини — це виховані, освічені, талановиті громадяни, це добробут і високий авторитет нашої держави у світі.

³⁹ Див. у розділі «Законодавство України про неповнолітніх». Закон України від 24 січня 1995 р., розділ III, стаття 6.

ВИСНОВКИ

Всебічний аналіз сучасного стану виховання дітей і підлітків, осмислення деструктивних факторів, які викликають девіації їх поведінки, та факторів ризику, дають можливість об'єктивно оцінити існуючі обставини та накреслити шляхи подолання недоліків і невдач у цій роботі.

Слабкими ланками профілактичної та корекційної діяльності є:

- малоефективне родинне виховання підростаючих поколінь;
- злочинна безвідповідальність значної частини батьків;
- незадовільний стан виховної позакласної та позашкільної роботи у більшості навчально-виховних закладів всіх типів;
- відсутність *постійної* масової виховної роботи закладів культури, спортивних організацій та інших зацікавлених установ;
- недостатня професійна підготовка осіб, працюючих з девіантними учнями і виховно-неспроможними родинами;
- слабкі зв'язки педколективів дитячих закладів із громадськими організаціями виробничих колективів, де працюють батьки, а також з правоохоронними і державними органами;
- недостатнє висвітлення попереджувально-виховної роботи з молоддю, морально-правової тематики засобами масової інформації;
- недостатня увага до цієї складної та надзвичайно важливої проблеми з боку суспільства і держави.

Необхідно по-новому організувати виховання і застосовувати більш ефективні форми і методи цієї роботи; перебудувати позаурочну роботу школярів таким чином, щоб *кожен учень* брав участь у роботі предметного гуртка чи спортивної секції (для цього збільшити їх кількість відповідно до числа учнів); спланувати проведен-

ня масових заходів (свят, вечорів, дискотек, бесід, зустрічей, диспутів, екскурсій, походів, десантів, конференцій і т. ін.) *щотижня для кожного класу (групи) на весь навчальний рік. Разом з батьками, громадськими організаціями підприємств, спонсорами або шефами продовжувати виховну роботу після занять, в канікулярні періоди, вихідні та святкові дні.*

Гурткова робота навчає дітей і підлітків доцільно планувати та проводити свій вільний час, розширює кругозір, сприяє кращому засвоєнню знань, поліпшує здоров'я дитини, сприяє прищепленню позитивних навичок здорового способу життя, відволікає від бездіяльності, ліні, неробства, формує активну життєву позицію особистості.

Організація дозвілля учнів, постійна участь кожного школяра у змаганнях, олімпіадах, спартакіадах, художній самодіяльності, роботі різноманітних гуртків, секцій відповідно до інтересів кожного, клубів за місцем проживання тощо є важливою складовою частиною профілактико-корекційної роботи з попередження правопорушень неповнолітніх.

Своєчасне виявлення дітей та підлітків з девіаціями поведінки, а також виховно-неспроможних родин і досі відбувається неплановано, епізодично, із значним запізненням, коли вже потрібно застосовувати не засоби профілактики, а міри покарання.

Для того, щоб профілактико-попереджувальна виховна робота була ефективною і давала очікувані результати, необхідно *систематично, постійно, одночасно усіма спеціалістами зацікавлених органів, організацій, установ розв'язувати проблеми молоді, використовувати всю багатогранність видів позакласної та позашкільної роботи на принципах гуманізації виховання та індивідуального підходу до кожної дитини згідно з національною доктриною розвитку освіти в Україні у XXI ст., яка передбачає «різнобічний розвиток індивідуальності кожної дитини на основі виявлення її задатків і здібностей; формування ціннісних орієнтацій; збереження і зміцнення морального, фізичного та психологічного здоров'я дітей; виховання національно-свідомої, вільної, демократичної, життєво та соціально компетентної особистості; виховання в учнів любові до праці; формування готовності до сві-*

домого вибору і оволодіння професією»⁴⁰, а також знання та свідоме дотримання державних законів, моральних правил і норм суспільства.

У вирішенні цих проблем найактивнішу участь приймають сьогоднішні студенти — майбутні педагоги. Тому їх підготовка до роботи з девіантними учнями та проблемними родинами сьогодні має бути всебічною та достатньою шляхом посилення теоретичної та практичної підготовки, обов'язкової педагогічної практики у спеціальних установах, збільшення кількості годин на їх підготовку.

⁴⁰ Нормативно-правове забезпечення освіти. Доктрини, закони, концепції. — Харків, 2004.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Тематика лекційних та семінарських занять у підготовці студентів до вивчення курсу «Психологія девіантної поведінки учнів»

1. Характеристика кримінального стану у країні (області).
2. З історії проблеми вивчення відхиленої поведінки дітей та підлітків.
3. Поняття девіантності та делінквентності, типи і види девіацій.
4. Можливість впливу психічних властивостей особистості та особливості її розвитку на виникнення девіацій (вікові особливості, типи темпераментів, акселерація, акцентуації і т. ін.).
5. Шкідливі звички як прояв девіантної поведінки (тютюнокуріння, алкоголізм, наркоманія, токсикоманія).
6. Дівчата із девіантною поведінкою.
7. Статеві відхилення підлітків.
8. Проституція як прояв девіантності. Захворювання на ВІЛ/СНІД, венеричні хвороби.
9. Основні умови та причини, які сприяють виникненню девіацій.
10. Родинне виховання, його типи.
11. Причини девіантності, які криються у родинних стосунках проблемних сімей.
12. Характеристика сучасної родини.

13. Психічне, фізичне, статеве насилля над дітьми у родині.
14. Бездомні та безпритульні діти як наслідок негативних родинних стосунків.
15. Профілактико-корекційна робота педагогів, інспекторів кримінальної міліції, служб виконкомів у справах неповнолітніх та інших зацікавлених організацій з дітьми і підлітками.
16. Профілактико-корекційна робота зацікавлених установ та організацій з виховно-неспроможними родинами.
17. Методика оперативної діагностики девіантності дитини.
18. Форми і методи роботи з девіантними дітьми та підлітками з їх перевиховання.
19. Методика оперативної діагностики проблемної родини.
20. Форми і методи роботи з батьками.
21. Робота школи і громадськості, правових органів з проблемними родинами для повернення їм виховних можливостей.
22. Законодавство України про неповнолітніх.
23. Організації, які захищають дітей та підлітків.
24. Боротьба з девіантністю неповнолітніх — важлива не лише педагогічна, але й державна проблема.

Тематика рефератів та курсових робіт студентів
з проблеми «Психологія девіантної поведінки учнів»

1. Девіантні діти — хто вони?
2. Психолого-педагогічні фактори девіантної поведінки дітей та підлітків.
3. Умови та причини появи девіантності дитини.
4. Вплив факторів родинного неблагополуччя на формування девіантності неповнолітніх.
5. Проблеми девіантної поведінки неповнолітніх.
6. Проблеми бездоглядних, бездомних та безпритульних дітей.
7. Психодіагностика відхилень в особистісному розвитку.
8. Охорона дитинства у нашій області (або районі, місті, регіоні, республіці).
9. Підліткова агресія: умови, причини та наслідки.
10. Підліткова проституція: умови, причини та наслідки.
11. Шкідливі звички дітей і підлітків та їх вплив на девіантність.
12. Вікові особливості розвитку дитини та можливість виникнення девіацій поведінки.
13. Характеристика сучасних родин та сімейного виховання.
14. Роль батьків у формуванні особистості дитини.
15. Робота педагога (класного керівника) з девіантними учнями.
16. Профілактико-корекційна робота педагогів та правоохоронців з учнями.
17. Робота педагога (класного керівника) з проблемними родинами.
18. Залучення до роботи з проблемними родинами батьківських комітетів класу та школи.
19. Залучення до роботи з проблемними родинами громадськості за місцем працевлаштування.

20. Залучення до роботи з проблемними родинами громадськості за місцем проживання.
21. Учніський колектив і девіантні учні.
22. Форми і методи роботи педагогів школи з перевиховання девіантних учнів.
23. Форми і методи роботи педколективу школи з виховно-неспроможними родинами.
24. Учніський актив та шефство над девіантними учнями.
25. Психолого-педагогічні проблеми перевиховання девіантних учнів.
26. Психологічні особливості девіантної дитини.
27. Психологічні особливості виховно-неспроможних родин.
28. Психо-фізіологічні особливості підліткового віку та можливість виникнення асоціальної поведінки.
29. Організація самовиховання девіантних підлітків.
30. Девіантні учні і навчальний процес.
31. Залучення громадськості до процесу перевиховання девіантних підлітків.
32. Методика встановлення діагнозу девіантності дитини.
33. Методика встановлення діагнозу виховної неспроможності родини.
34. Організація надання психолого-педагогічних знань батькам проблемних родин.
35. Організація вільного часу учня і здоровий спосіб життя як форми боротьби з девіантністю.
36. Роль громадськості у перевихованні девіантних дітей та повернення батькам виховних можливостей.
37. Робота сім'ї та школи з викорінення шкідливих звичок девіантних підлітків.
38. Антиалкогольне виховання у сім'ї та школі.
39. Молодь та наркотики.
40. Молодь і СНІД.
41. Робота з перевиховання девіантних дівчат.

42. Спільна робота педколективу школи з інспекцією кримінальної міліції у справах неповнолітніх та службою виконкому.

43. Участь громадських організацій для дітей і родин та соціальних установ у вихованні девіантних дітей.

44. Виховна робота з девіантними дітьми у дитячих будинках, притулках, готелях, спецшколах, спецПТУ, приймальниках-розподільниках та ін.

45. Девіантні та делінквентні діти і підлітки — резерв злочинного світу.

46. Наукова і практична спадщина А.С. Макаренка з перевиховання дітей, схильних до правопорушень.

47. А.С. Макаренко про роботу педагога з батьками.

48. В.О. Сухомлинський про виховну роботу педагогів з девіантними учнями.

49. В.О. Сухомлинський про роботу з батьками девіантних дітей.

50. Продумана організація вільного часу кожного учня — один з найважливіших елементів виховної роботи школи у попередженні девіацій учнів.

51. Закони України про охорону прав неповнолітніх.

52. Законодавство України на захисті дітей і родин.

Орієнтовний зміст етичних уявлень,
які формуються у дітей в процесі етичних бесід
(за Поніманською Т. І.)

Моральна категорія	Зміст етичних уявлень за групами		
	Середня	Старша	Підготовча (відзначно нове)
Доброта	Добрі люди роблять добро для інших, допомагають їм, піклуються про тварин, птахів, рослини	Хороша людина добра. Добрий той, хто робить усе для того, щоб людям було радісно жити: допомагає рідним, близьким, друзям, ділиться, виручає з біди, захищає малюків і слабших від себе. Добра людина любить птахів і звірів, піклується про них	Бути добрим — означає завжди виявляти турботу про близьких і знайомих людей, робити для них хороше, допомагати. Можна заспокоїти людину, коли вона схвильована, погратися з малюком, поділитися з другом іграшками. Потрібно захищати тварин, рослини, птахів, не давати кривдити їх, піклуватися про них
Дружба	У дитячому садку діти живуть дружно, не ображають один одного, допомагають одне одному	Гарна людина вмє бути справжнім другом. Друг — це той, з ким можна гратися, цікаво розмовляти, трудитися. Друг завжди допомагає, може навчити хорошому, порадити, поділитися тим, що має. Якщо ти потрапив у біду — друг прийде першим на допомогу	Друзі люблять і цінують один одного, виявляють взаємну турботу, завжди готові надати допомогу, діють спільно. Добре, коли у людини багато друзів. Справжній друг зважає на бажання друзів.

Скромність	Не слід вихвалитися своїми речами та іграшками, треба радіти з успіхів інших, коли дорослі хвалять їх за хорошу поведінку, поступатися кращою іграшкою тим, хто ще не грався, або попросити почекати: «Дай я ще трохи пограюся і віддам тобі»	Хороша людина скромна. Вона не прагне привертати увагу до себе, не хвалиться своїми речами, силою, не вимагає собі всього кращого. Треба бачити, чого потребують інші і зважати на їхні бажання та інтереси	Скромна людина не хизується тим, що вона щось робить краще за інших — читає, пише, співає, танцює. Не можна підкреслювати, що в тебе кращий, ніж в інших одяг, іграшки. Не слід заздрити тим, у кого більше дорогих речей. Треба стримувати свої бажання, коли виконання їх неможливе, люди поважають скромність
Ввічливість	Ввічливі діти вітаються, прощаються, дякують, поводяться скромно, не настирливо. не перебивають того, хто говорить, не втручаються в розмови дорослих	Ввічлива людина уважна до навколишніх, поводить себе стримано, звертаючись з проханням чи за порадою, каже «будь ласка», дякує, уважно вислуховує те, що їй говорять	Слід дотримуватись правил ввічливості у спілкуванні зі знайомими та незнайомими людьми без нагадування дорослих, помічати, коли людина потребує особливої уваги. Треба бути тактовним: нікого не ображати своїми словами чи діями. Для цього спочатку треба подумати, як і що сказати і зробити, щоб нікому не зіпсувати настрої

Сміливість	Сміливі люди виручають інших з біди	Сміливі люди є скрізь, вони здійснюють благородні вчинки: рятують з біди, допомагають іншим. Бути сміливим у житті — значить не боятися темряви, домашніх тварин, самому залишатися вдома	Благородна людина — смілива, заради добра вона готова не пошкодувати ні сил, ні часу. Рятуючи інших, смілива людина може ризикувати власним здоров'ям — це героїзм. Ти можеш бути сміливим: говори правду, захищай ображеного
Справедливість	Коли діти граються разом, потрібно виконувати правила гри	Розв'язувати всі питання треба справедливо: розподіляти ролі у грі так, як хочуть гравці, протягом перебування в дитячому садку слід уважно ставитись до інших: не забирати іграшок, не ображати. Не можна сміятися з дітей і дорослих, які мають фізичні вади або хворі, їм потрібно допомогати	Бути справедливим — значить уміти розподіляти ролі в іграх, дотримуватись правил гри, розв'язувати всі питання без скарг і образ. Свою частину спільного доручення слід виконувати самостійно, коли закінчиш раніше — допоможи тому, хто поруч. Будь справедливим, не перекладай на іншого свою провину, не звинувачуй іншого в тому, в чому він не винен. Будь чесним — не засуджуй іншого за те, що можеш вчинити сам

Картка обліку неповнолітнього

ПІБ _____

Дата народження _____

Адреса проживання _____

Заклад, де навчається або виховується _____

Клас (група, курс) _____

Особливості здоров'я, характеру, проблеми поведінки та виховання, ознаки девіантності _____

Батько _____

(ПІБ, вік, де і ким працює, де проживає)

Мати _____

(ПІБ, вік, де і ким працює, де проживає)

Дані про батьків:

Особливості родини _____

інші відомості про родину (члени родини, матеріальний стан, психологічний клімат, стосунки між батьками, взаємини з дітьми) _____

Коли та ким взяття на облік _____

Таблиця 1

Діагностика рівня девіацій поведінки дитини

Основні види діяльності та відношень	Оцінюється знаком + або -	Рівні				
		девіантність		делеквентність		
		початковий — пед. занедбаність	середній — важко-виховуваність	високий — скоєння правопорушень	найвищий — скоєння злочинів	
		ступені				
	+;-	I	II	III	IV	
1. Навчальна діяльність і відношення до неї	встигає не встигає	+ -				
2. Дисципліна у навчально-виховному закладі та поза ним	задовільна незадовіл.	+ -				
3. Захоплення та інтереси у вільний час, організація дозвілля	позитивні негативні	+ -				
4. Трудова діяльність та ставлення до неї, участь у домашній праці	позитивна негативна	+ -				
5. Громадська активність (використання гром. доручень)	позитивна негативна	+ -				
6. Ставлення до себе (самооцінка) — завищене або занижене	відповідне невідповідне	+ -				
7. Ставлення до правових і моральних норм, їх дотримання	свідоме несвідоме	+ -				
8. Ставлення до моральних та матер. цінностей (пріоритет морал.-відпов., матер.-невідпов.)	відповідне невідповід	+ -				
9. Спілкування в неформальних групах (з соціальною або асоціальною спрямованістю)	позитивне негативне	+ -				
10. Взаємини з однолітками	позитивні негативні	+ -				
11. Взаємини з педагогами	позитивні негативні	+ -				
12. Взаємини з батьками	позитивні негативні	+ -				
13. Ставлення до свого майбутнього	позитивне негативне	+ -				
Стійкість проявів			епізодична	часта	майже постійна	постійна
Всього негативних показників			4-6	7-9	10-11	12-13

Примітка: 1 екземпляр таблиці розрахований на діагностику 1 дитини.

Таблиця 2

Діагностика рівня соціально-виховної спроможності родини

Основні види діяльності та відношень	Оцінюється знаком + або -		Ступені		
			I початковий	II середній	III глибокий
1. Склад сім'ї (неповна, при відсутності одного з батьків)	повна неповна	+ -			
2. Освіта і загальна культура батьків	висока низька	+ -			
3. Соціальна орієнтація громад. активність, участь у вироб. праці	позитив. негатив.	+ -			
4. Матеріально-побутові умови родини	адовіл. незадов.	+ -			
5. Ставлення до моральних та матеріальних цінностей (пріоритет моральних-розумне)	розумне нерозум.	+ -			
6. Трудове виховання дітей у родині	присутн. відсутне	+ -			
7. Заняття та інтереси батьків у вільний час	позитив. негатив	+ -			
8. Ставл. до законів та моральних норм, їх дотримання	позитив. негатив	+ -			
9. Взаємини між батьками	позитив. негатив	+ -			
10. Ставлення до виховання дітей	позитив. негатив	+ -			
11. Вміння їх виховувати (про що свідчить поведінка дітей)	достатне не дост.	+ -			
12. Взаємини з дітьми	позитив. негатив	+ -			
13. Ставлення до навч.-виховного закладу та його педагогів	позитив. негатив	+ -			
Всього негативних показників			4-7	8-10	11-13

Примітка: 1 екземпляр таблиці розрахований на діагностику 1 родини

Для щоденника:

(зразок для обліку у навчально-виховному закладі, інспекції кримінальної міліції у справах неповнолітніх, службі у справах неповнолітніх виконкому тощо)

Картка обліку
виховно-неспроможної родини

прізвище

Батько _____
(ім'я по батькові, вік)

Освіта, професія, де і ким працює _____

Мати _____
(ім'я по батькові, вік)

Освіта, професія, де і ким працює _____

Місце проживання батьків _____

Дані про родину: її склад, матеріальний стан, взаємини подружжя,
виховання дітей _____

Коли та ким родину взято на облік _____

Таблиця 1

Діагностика рівня девіацій поведінки дитини

Основні види діяльності та відношень	Оцінюється знаком + або -	Рівні				
		девіантність		делеквентність		
		початковий — пед. занедбаність	середній — важко-виховуваність	високий — скоєння правопорушень	найвищий — скоєння злочинів	
		ступені				
	+;-	I	II	III	IV	
1. Навчальна діяльність і відношення до неї	встигає не встигає	+ -				
2. Дисципліна у навчально-виховному закладі та поза ним	задовільна незадовіл.	+ -				
3. Захоплення та інтереси у вільний час, організація дозвілля	позитивні негативні	+ -				
4. Трудова діяльність та ставлення до неї, участь у домашній праці	позитивна негативна	+ -				
5. Громадська активність (використання гром. доручень)	позитивна негативна	+ -				
6. Ставлення до себе (самооцінка) — завищене або занижене	відповідне невідповідне	+ -				
7. Ставлення до правових і моральних норм, їх дотримання	свідоме несвідоме	+ -				
8. Ставлення до моральних та матер. цінностей (пріоритет морал.-відпов., матер.-невідпов.)	відповідне невідповід	+ -				
9. Спілкування в неформальних групах (з соціальною або асоціальною спрямованістю)	позитивне негативне	+ -				
10. Взаємини з однолітками	позитивні негативні	+ -				
11. Взаємини з педагогами	позитивні негативні	+ -				
12. Взаємини з батьками	позитивні негативні	+ -				
13. Ставлення до свого майбутнього	позитивне негативне	+ -				
Стійкість проявів			епізодична	часта	майже постійна	постійна
Всього негативних показників			4-6	7-9	10-11	12-13

Примітка: 1 екземпляр таблиці розрахований на діагностику 1 дитини.

Таблиця 2

Діагностика рівня соціально-виховної спроможності родини

Основні види діяльності та відношень	Оцінюється знаком + або -		Ступені		
			I початковий	II середній	III глибокий
1. Склад сім'ї (неповна, при відсутності одного з батьків)	повна	+			
	неповна	-			
2. Освіта і загальна культура батьків	висока	+			
	низька	-			
3. Соціальна орієнтація громад. активність, участь у вироб. праці	позитив.	+			
	негатив.	-			
4. Матеріально-побутові умови родини	адовіл.	+			
	незадов.	-			
5. Ставлення до моральних та матеріальних цінностей (пріоритет моральних-розумне)	розумне	+			
	нерозум.	-			
6. Трудове виховання дітей у родині	присутн.	+			
	відсутне	-			
7. Заняття та інтереси батьків у вільний час	позитив.	+			
	негатив	-			
8. Ставл. до законів та моральних норм, їх дотримання	позитив.	+			
	негатив	-			
9. Взаємини між батьками	позитив.	+			
	негатив	-			
10. Ставлення до виховання дітей	позитив.	+			
	негатив	-			
11. Вміння їх виховувати (про що свідчить поведінка дітей)	достатне	+			
	не дост.	-			
12. Взаємини з дітьми	позитив.	+			
	негатив	-			
13. Ставлення до навч.-виховного закладу та його педагогів	позитив.	+			
	негатив	-			
Всього негативних показників			4-7	8-10	11-13

Примітка: 1 екземпляр таблиці розрахований на діагностику 1 родини

Для щоденника:

(зразок для обліку у навчально-виховному закладі, інспекції кримінальної міліції у справах неповнолітніх, службі у справах неповнолітніх виконкому тощо)

**Критерії оцінки вихованості учнів
(за В. І. Лозовою та Г. В. Троцько)**

Назва якості особистості школяра	Критерії вихованості
Любов до Батьківщини	Знання історії, повага до історичного минулого, традицій народу; турбота про інтереси, історичну долю країни; почуття гордості за великих людей країни, її культуру, досягнення; прив'язаність до місця мешкання (місто, село, область, країна в цілому); дбайливе ставлення до природи, народних надбань; знання сучасних важливих подій.
Інтернаціоналізм	Інтерес до культури, мистецтва інших народів; дружба з людьми різних національностей; добровільна участь у заходах інтернаціонального характеру.
Ставлення до однокласників, ровесників	Участь у справах свого класу; звичка надавати безкорисливу допомогу; дружні стосунки з хлопцями і дівчатами; вимогливість і повага до ровесників.
Гуманність	Доброчинне ставлення до людей, турбота про них; допомога, чуйність, повага, довіра; уважне ставлення до інтересів, бажань людей, питань, які їх турбують, до думок, почуттів оточуючих; розуміння мотивів, якими керуються люди у своїй поведінці; тактовне ставлення до їх самолюбства, гордості, гідності; виключає грубість, чванство, пихатість, нетерпіння, недовіру.
Чесність	Правдивість, щирість; виконання обіцянок; звичка не брати без дозволу чужі речі; нетерпимість до брехні, крадіжки, обману, добровільне визнання своїх помилок, вчинків; говорити істину, не приховувати дійсний стан справ.
Ставлення до праці (працелюбність)	Любов, потреба і звичка до праці; сумлінність, старанність у праці; постійна зайнятість корисними справами; звичка якісно і своєчасно виконувати роботу; насолода від самого трудового процесу; зацікавленість у досягненні позитивних результатів; допомога членам сім'ї у господарстві.
Назва якості особистості школяра	Дотримання встановлених у суспільстві правових, моральних, політичних, естетичних норм поведінки, правил для учнів, певних звичаїв, традицій; швидке і точне виконання вимог батьків, вчителів.

Відповідальність	Сумлінне виконання своїх обов'язків, зроблених пропозицій, зобов'язань; звичка доводити почату справу до кінця; готовність відповідати за свої вчинки.
Активність	Прагнення відповідати на уроках, доповнювати відповіді інших; знайомство з допоміжною літературою; добровільна участь у різних видах діяльності, ініціативність, самостійність.
Допитливість	Систематичне читання літератури з різних галузей науки і техніки, постійна потреба розширення і поглиблення своїх знань; звичка користуватися словниками, довідниками; участь у роботі факультативів, гуртків, секцій; добра успішність.
Сміливість	Здатність до подолання почуття остраху; готовність допомогти з ризиком для себе; готовність відстоювати свою думку.
Сила волі	Здатність примусити себе виконувати те, що потрібно, а не лише те, що подобається. Звичка доводити розпочате до кінця; настирливість у досягненні поставленої мети; прагнення і здатність до подолання труднощів; успіхи у самовихованні.
Скромність	Не визнає за собою виняткових достоїнств (зовнішність, поведінка, одяг) або особливих прав; добровільно підкоряє себе вимогам суспільства; обмежує свої потреби у відповідності до певних умов; відсутні хвастощі; ставиться до всіх людей з повагою, проявляє терпимість до незначних недоліків людей, якщо вони стосуються лише їх особистих інтересів; критично ставиться до своїх особистих заслуг і недоліків; визнає свої обов'язки перед суспільством, оточуючими людьми.
Гідність, достойність	Ставлення до себе і до інших, як до певної цінності; усвідомлення позитивних рис, що не дозволяє поступатися ними, самоповага, викликана усвідомленням досягнутих успіхів; вимога від інших поваги до себе, своїх прав.
Любов до прекрасного (естетична вихованість)	Інтерес до уроків літератури, співів, малювання; знання і розуміння творів літератури, музики, живопису, кіномистецтва; відвідування театрів, музеїв; охайний зовнішній вигляд; участь у художній самодіяльності, бажання творити прекрасне
Прагнення до фізичної досконалості	Прагнення бути сильним, спритним, здоровим; правильна осанка; звичка щоденно робити фіззарядку, участь у спортивних іграх, змаганнях, походах, секціях.

З досвіду правовиховної роботи педагогічного колективу загальноосвітньої середньої школи №25 м. Миколаєва

Побудова громадянського суспільства в Україні неможлива без реорганізації системи освіти та правового виховання підростаючого покоління. Пошук шляхів і засобів громадянської освіти та виховання молоді становить нині одну з найактуальніших проблем педагогічної науки та шкільної практики. Успішне вирішення таких проблем вимагає від учителів, організаторів виховного процесу в навчальному закладі високої професійної компетентності, педагогічної майстерності, знань методологічних засад сучасної філософії освіти в Україні, розуміння місії педагога в державотворчих процесах, чітко визначеної правової громадянської позиції.

Колектив школи №25 працює над вихованням особистості — громадянина, враховуючи реальний стан громадянської свідомості та самосвідомості дітей різних вікових груп.

Усвідомлюючи важливість радикальних змін в усіх сферах життя незалежної України, її національного відродження, педагогічний колектив школи впроваджує в практику виховної роботи нові підходи, спрямовані на створення системи виховання на основі гуманізації школи життя.

В основу системного підходу до здійснення виховного процесу в школі покладено диференційний підхід, врахування індивідуальних особливостей учнів, адже школа працює над проблемною темою: «Особистісно-зорієнтоване навчання та виховання на основі індивідуалізації, диференціації та гуманізації».

Кожен вчитель чи класний керівник постійно вивчає психологічні вікові особливості своїх вихованців, їх здібності, нахили. Особливо багато уваги приділяється «важким» дітям, дітям «групи ризику» — педагогічно занедбаним дітям з неблагополучних сімей.

Правова освіта та виховання в нашій школі спрямоване на прищеплення поваги до прав та свобод людини і громадян, закріплення Конституцією, державних символів; на знання і дотримання Законів України; на забезпечення теоретичної і практичної реалізації заходів, спрямованих на попередження злочинності, подолання відхилень у поведінці частини школярів, запобігання розвитку різних форм їх асоці-

ального, аморальної поведінки, поліпшення роботи з підлітками з девіантною поведінкою. Педколектив намагається навчити їх позитивній організації дозвілля, прищеплює здоровий спосіб життя їм та їх родинам, громадянську поведінку без порушень, норм моралі й законів суспільства.

Педагогічний колектив працює за власною програмою, яка враховує комплекс заходів морального і правового виховання, розроблених на основі аналізу виховної роботи в кожному класі нашої школи, передбачають диференціацію роботи з морально-правової освіти та виховання школярів за віковими категоріями.

У молодших класах — це створення, насамперед, сприятливої психолого-педагогічної атмосфери, проведення *ранньої діагностики і педагогічної корекції* відхилень у поведінці, виявлення дітей з відхиленнями у поведінці та розвитку учнів для подальшого їх виховання.

Всі класоводи початкової школи приділяють належну увагу вивченню оточення молодших школярів, особливо тих дітей, де батьки не виконують своїх функціональних обов'язків, знайомляться з сімейними умовами, визначають, якої допомоги необхідно надати батькам у вихованні дитини.

У старших класах робота спрямовується на пізнавально-інтелектуальну діяльність учнів.

У школі склалася *система профілактичної роботи (первинна профілактика)*:

— щоденний контроль за відвідуванням учнями школи (ведеться класними керівниками в класному і спеціальному журналах), з'ясуванню причин відсутності учнів на заняттях з подальшою індивідуальною роботою спільно з родиною учня;

— розроблено правила хороших взаємин, які в 1-4 класах вивчаються на годинах спілкування;

— у кожному класі ведеться щоденник поведінки, на підставі записів в якому пишуться листи-повідомлення та листи-подяки батькам, проводяться радіо-лінійки, зустрічі тощо;

— створено правові інформаційні куточки.

Вторинна профілактика:

— в школі діє рада з профілактики правопорушень;

— учнівське самоврядування (комісія дисципліни та порядку) стежить за дотриманням правил поведінки і правопорядку учнями в урочний та позаурочний час;

— учні школи задіяні в шкільних та міських гуртках, секціях; приділяється увага організації дозвілля учнів, особливо тих, які знаходяться на внутрішньо-шкільному обліку;

— всі учні виконують постійні та тимчасові доручення;

— ведеться постійна індивідуальна робота з учнями класними керівниками, вчителями-предметниками, педагогом-організатором, психологом, бібліотекарем, адміністрацією школи;

— проводяться лінійки, радіопередачі, де висвітлюються виховні проблеми дисципліни, прищеплення позитивних звичок та навичок поведінки, дотримання порядку у школі.

Корекційна робота проводиться з учнями, які знаходяться на внутрішньошкільному обліку, за якими закріплені наставники — вихователі. До цих дітей застосовуються заходи впливу з врахуванням їх індивідуальних та вікових особливостей.

На кожного учня, який має відхилення в поведінці, заведено індивідуальну картку, в якій фіксуються зміни в його характері та поведінці.

В індивідуальну картку внесено такі розділи:

— загальні відомості про учня та його сім'ю;

— розвиток особистості та стан здоров'я учня з моменту народження;

— проблеми навчання та виховання;

— індивідуально-психологічні особливості, риси характеру, тип темпераменту, виявлені здібності;

— ознаки педагогічної занедбаності;

— ставлення до виховних заходів, участь в них;

— навчання та рівень вихованості;

— роль учня в колективі.

Заповнення даної картки висвітлює динаміку розвитку особистості упродовж декількох років, надає можливість ефективного застосування тих чи інших виховних методів.

Результати такої всебічної діагностики допомагають знайти і шляхи корекційної, розвиваючої роботи з «важкими» учнями. Випадки неадекватної поведінки, які трапляються в учнівському колективі, не залишаються поза увагою.

У гостях у класних колективів часто бувають з лекціями, бесідами представники служби у справах неповнолітніх Заводської адміністрації, інспектори кримінальної міліції у справах неповнолітніх, міського Центру соціальних служб для молоді, СНІД-Центру.

Щорічно в школі проводяться профілактичні огляди учнів «групи ризику» лікарем-наркологом. З учнями, схильними до тютюнокуріння, проводяться індивідуальні та групові бесіди, спрямовані на розуміння ними переваг здорового способу життя.

Індивідуальна робота класних керівників з учнями девіантної поведінки, які знаходяться на внутрішньошкільному обліку, проводиться за такою спрямованістю:

- виявлення причин правопорушень;
- відвідування учня вдома;
- підтримка постійного зв'язку з батьками;
- виявлення кола друзів;
- залучення до гуртків (класних і шкільних), доручень;
- відвідування уроків учителів-предметників з метою спостереження за учнями з неадекватною поведінкою (з метою їх всебічного об'єктивного виявлення).

На *третьому рівні* проводиться цілеспрямована робота з правової освіти та виховання учнів. Так, у школі щорічно проводиться місячник захисту прав та інтересів неповнолітніх, декада «За здоровий спосіб життя» (до Міжнародного Дня боротьби зі СНІДом), тижні правових знань.

На загальношкільному та класному рівнях ведеться робота по вивченню та використанню державної символіки України. У початкових класах практикується проведення циклів уроків державності. Щопонеділка проводиться церемонія підняття Державного Прапора України та звучання Гімну України.

Найбільш поширеними формами роботи з правової освіти та виховання є бесіди, виховні години по вивченню правил для учнів, сюжетно-рольові ігри, диспути, вікторини, обговорення газетних статей.

Частими гостями в школі є працівники служби у справах неповнолітніх, управління у справах сім'ї та молоді, які залучаються до участі у батьківських зборах, педконсиліумів, педрад та семінарів класних керівників. У навчальному закладі працює телефон довіри для школярів та батьків, за яким психолог школи проводить консультування.

У школі постійно відбуваються тренінги з питань здорового способу життя, запобігання конфліктів у сім'ї і школі, профілактики правопорушень, цікаві зустрічі з фахівцями (лікарями, юристами, психологами, представниками ДАІ, письменниками), культпоходи до кінотеатру, дні театру, екскурсії по місту, в музеї, вечори відпочинку та ін. На час канікул (осінніх, зимових, весняних) складаються плани з метою прове-

дення організованого дозвілля учнів, куди залучаються всі важковиховувані. Упродовж літніх канікул проводиться оздоровлення дітей-сиріт, дітей, які залишилися без батьківського піклування, з малозабезпечених та багатодітних сімей.

Для учнів 10-11 класів працює правовий лекторій.

Важливе місце в правовій освіті та вихованні відводиться роботі з батьками. На батьківських зборах розглядаються питання профілактики шкідливих звичок, профілактики правопорушень, обговорюються питання моральних цінностей та ідеалів, норм взаємин між близькими людьми, виховання культури поведінки в родині та суспільстві.

Батьки запрошуються до проведення організації дозвілля школярів (дні іменинників, тематичні виховні години, екскурсії, сімейні свята, походи). У шкільній бібліотеці складено каталог літератури з питань правової освіти та виховання для учнів, вчителів, батьків. Періодично організуються тематичні виставки літератури для батьків.

Система правової роботи в школі дає змогу зробити висновок, що вдалося досягнути певних результатів у правовому вихованні школярів. Учнями школи впродовж останніх років не скоєно жодного злочину чи правопорушення.

Кожен педагог школи на особистому досвіді впевнився в тому, що морально-правове виховання учнів, яке ведеться всіма педагогами одночасно і продумано, у системі, хороша організація дитячого дозвілля, озброєння батьків педагогічними знаннями, залучення їх до виховної роботи в школі, тісний зв'язок з правоохоронними органами і громадськими організаціями обов'язково приведуть до позитивних результатів.

Правовиховна робота з молодшими школярами

Добре відомо, що молодші школярі суворіше, ніж дорослі, дотримуються правил гри і дитячого кодексу поведінки (не брешти, не донось, не будь жадібним, не будь боягузом). На ці риси дитячої справедливості і слід спиратися у правовому вихованні молодших школярів. Принципи правосуддя цілком доступні дітям 7-10 років, треба тільки використовувати відповідні сюжетні приклади.

У роботі з правового виховання класоводи враховують психологічні особливості дітей цього віку, зокрема ту обставину, що ними сприймається на віру все сказане вчителем. Думка вчителя для них часто є більш

авторитетною, ніж думка батьків. У цьому віці діти дуже вразливі, амбіційні емоційні. З огляду на це виховна робота з ними базується на використанні моральних установок, переваг чуттєвого сприймання дитиною життєвих стосунків. На прикладах конкретних ситуацій вчителі пояснюють дітям поняття добра, зла, жорстокості, справедливості, задрощів тощо. Одночасно в доступній формі даються елементарні уявлення про важливі закони нашої крани, моральні правила і норми суспільства, правила праці і поведінки в школі, вдома, на вулиці. Пояснюють роль людей, які охороняють порядок у місті, селі, прищеплюють повагу до цих людей. Тоді молодші школярі прагнуть дотримуватися цих правил, у них формується уявлення про особисту відповідальність за порушення дисципліни і порядку у школі, вдома чи на вулиці, виховується негативне ставлення до порушників дисципліни.

Правовиховна робота з молодшими школярами на уроках має свої особливості, зумовлені змістом навчального матеріалу і віком дітей. Кожен навчальний предмет у системі початкової освіти містить цінний матеріал для вирішення різноманітних виховних завдань. Основне з них — виховання у молодших школярів дисциплінованості як важливої морально-правової якості, що стане фундаментом правомірної поведінки людини. У процесі виховання дисципліни в учнів використовують їхню здатність морально оцінювати негативні вчинки, порушення порядку в школі чи поза нею.

Важливе значення в морально-правовому вихованні в ході навчання має настрій дитини. Ось чому уроки, на яких торкаються цих питань, вчителі початкових класів проводять емоційно насиченими, викликають при цьому у дітей переживання, здивування, захоплення, смутку чи обурення. Класоводи при цьому звертаються і до особистого досвіду школярів, пропонують їм згадати й розповісти про хороші вчинки їхніх товаришів, знайомих, дорослих.

Особлива роль у морально-правовому вихованні молодших школярів належить читанню і розвитку мовлення. В усіх без винятку темах цього предмету є тексти, які розкривають перед дітьми красу людини, різні сторони її діяльності та стосунків з іншими людьми.

Деякі теми з читання дають можливість із року в рік розширювати конкретний зміст моральних і правових уявлень та понять, адже окремі вузлові теми пронизують навчальний матеріал усіх початкових класів. Важливе місце посідає тема Вітчизни. Вчителі мають можливість щоденно вести цікаві розмови з учнями про нашу рідну Україну, її минуле,

сучасне, майбутнє. При цьому вчителі формують у школярів уявлення про те, що Герб, Прапор, Гімн — символи нашої Незалежної держави, знаки відмінності нашої країни від інших; що наша Вітчизна — Україна, її столиця — Київ; що наш Прапор синьо-жовтого кольору з тризубом. Громадяни України дорожать ним, оберігають як святиню; Гімн України — урочиста пісня про Україну, її співають стоячи; Герб — відзнака нашої держави у вигляді позолоченого тризуба. У подальшому знання про символи нашої держави розширюються і поглиблюються. На уроках читання учні одержують початкові уявлення про громадянство України, про найважливіші закони нашої держави, про роль демократії в суспільстві. У процесі читання оповідань про життя і працю людей, про їхнє ставлення до своїх обов'язків, до народного надбання, до України діти повніше і глибше усвідомлюють нашу дійсність, значення прав та обов'язків громадян України. Таким чином, у школярів формуються початкові уявлення про норми моралі і права. Аналізуючи вчинки героїв різноманітних оповідань, учні визначають для себе, які дії вважаються поганими і які — хорошими, за що можна поважати людину, а за що її слід засуджувати.

Ведучи мову про боротьбу зі злом, класоводи формують у школярів загальне уявлення про діяльність органів і осіб, які охороняють порядок у місті чи селі. З цією метою проводять бесіди, читають оповідання про вияви мужності працівників правоохоронних органів у боротьбі з правопорушеннями. При цьому обговорюються події чи факти, які діти спостерігають самі або по телебаченню, чи прочитали в газеті.

Важко переоцінити у плані морально—правового виховання молодших школярів уроки української мови, які виховують у дітей любов до рідного краю, до нашої мови, розширюють їхні уявлення про Вітчизну, про права та обов'язки людей, про правила поведінки, охорону природи тощо.

Певні знання діти отримують і на уроках математики. Мовою цифр та фактів учителі ілюструють перед учнями вартість їхнього навчання, ціну комплексу підручників на рік і т. ін. Обговорення фінансових проблем дасть можливість усвідомити витрати держави на навчання кожного учня, на освіту загалом. Подібним чином можна запропонувати учням визначити вартість плати за квартиру і комунальні послуги кожної родини, вартість основних продуктів споживання.

Значні виховні можливості закладені в предметі «Ознайомлення з навколишнім світом», що має на меті ознайомити учнів із певними

морально-правовими питаннями. Так, під час вивчення теми «Наша школа» програма ставить завдання ознайомити учнів з режимом перебування у школі, з найпростішими громадянськими обов'язками, правилами поведінки під час занять, у їдальні, у спілкуванні з товаришами і старшими, у ставленні до шкільного майна. Вчителі при цьому підкреслюють значення правил поведінки і шкільного режиму як для самого учня, так і для загального порядку в школі, вимагають від учнів дотримання цих правил. Звертається особлива увага на виховання непримиренного ставлення дітей до брехні, хитрощів, лінощів, жорстокості, жадібності та інших негативних людських рис.

Опанування теми «Про самого себе» дає змогу вчителю зосередити увагу школярів на власному «Я», на необхідності дотримання правил гігієни, збереження власного здоров'я, як уникнути травмування. Все це має неабияке значення у подальшій виховній роботі та попередженні шкідливих звичок (паління, вживання алкоголю чи наркотиків), які призводять до правопорушень.

Тема «Сім'я» покликана виховувати в учнів ввічливе і турботливе ставлення до батьків і всіх членів сім'ї, сумлінного виконання домашніх обов'язків, дотримання режиму дня, піклування про здоров'я членів сім'ї, формування позитивних інтересів у проведенні вільного часу.

Тема «Дорога від дому до школи» передбачає ознайомлення учнів з правилами переходу вулиць, регульованих і нерегульованих переходів, правилами обходу транспорту, поведінки в громадських місцях. Особлива увага при цьому звертається на ту небезпеку, яку становить гра на вулиці. Ці знання поширюються під час засвоєння «Правил безпечної поведінки учнів на вулицях і дорогах».

Значне місце займають тут різноманітні рольові ігри—заняття: «Поведінка на перерві», «Де можна гратися», «На вулиці», «Світлофор», «Як іти вулицею і переходити її», «Ми — пасажирки» та ін.

Тема «Уроки ввічливості» спрямована на формування у молодших школярів культури спілкування, чесності, гідності, справедливості та інших морально-правових понять, формування належної поведінки. Особливе місце при цьому надається формуванню правильних стосунків між хлопчиками і дівчатками, закладанню морально-правових норм, через що в майбутньому не з'являться збочення у статевій сфері.

У темі «Де ти живеш» учнів знайомлять із правилами поведінки в громадських місцях (у бібліотеці, в музеї, кінотеатрі, клубі

тощо). Звертається увага на те, що не можна штовхатися, проходити без черги, запізнюватись на початок сеансу, розмовляти під час перегляду фільму.

Тема «Природа навколо нас» звертає особливу увагу на дотримання учнями правил поведінки під час екскурсії на природу, на розумне використання та охорону природних багатств, організацію допомоги дорослим в охороні природи.

Значні можливості для морально—правового виховання молодших школярів закладені в трудовому навчанні. Передусім воно сприяє вихованню в учнів волі, дисциплінованості, організованості, самостійності, почуття обов'язку та відповідальності, а всі ці якості ведуть до правомірної поведінки школяра. Крім того, школярі знайомляться з правилами техніки безпеки, вчать їх дотримуватись під час користування різноманітними інструментами.

Вивчення природознавства дає можливість розширити і поглибити набуті учнями природоохоронні знання з курсу «Ознайомлення з навколишнім світом», ознайомитися з рослинами, комахами, птахами і тваринами, виділяти їх види, які потребують охорони. Тут же дається поняття про Червону книгу, де записано назви тварин і рослин, яких залишилось мало або які вже зовсім зникають. Червоний колір книги — це застереження, сигнал тривоги: збережіть тварин і рослини, не допустіть їх зникнення! В учнів формуються поняття «охорона природи», «охорона рослин», «охорона тварин», «зелений друг» та ін.

У процесі вивчення природознавства в учнів формуються початкові уявлення про дбайливе ставлення до зелених угідь, розумну роботу корисних копалин, про боротьбу за чистоту водоймищ, про збереження рибних багатств від хижацького винищення. Учні мають знати, що вони покликані допомагати старшим у цій справі. Тут даються і перші поняття про заповідники, їхню роль у збереженні куточків дикої природи в нашій країні.

Морально-правові знання, одержані молодшими школярами на уроках, у поєднанні з власними спостереженнями, практичне дотримання дисципліни і порядку в класі та за його межами, збереження навколишнього середовища відіграють важливу роль у їхньому світогляді, моральному і правовому вихованні, у формуванні правової культури.

Орієнтовна тематика бесід
з морально-правового виховання учнів

Для молодших школярів

1. Україна — моя рідна Батьківщина.
2. Вітчизна. З чого вона починається?
3. День народження Незалежної України.
4. Основний Закон нашої держави.
5. Твоя поведінка в школі та дома.
6. Дружимо з режимом дня.
7. Пам'ятай про інших теж.
8. Твій зовнішній вигляд.
9. Кожній речі — своє місце!
11. Цінуй свій час і час інших.
12. Моє чесне слово.
13. Я, мама і тато.
14. Яка це «ввічлива людина»?
15. Про чуйність і байдужість.
16. Я поважаю дівчаток.
17. Ми любимо працю.
18. Один за всіх — всі за одного.
19. Правила, які є обов'язковими для всіх.
20. Ми тепер не просто діти — ми тепер вже школярі.

Для школярів середнього шкільного віку

1. Україна — незалежна правова держава.
2. Що таке мораль?
3. Єдність та відмінність права і моралі.
4. Як ви розумієте поняття «аморальний вчинок»?
5. Культура спілкування між людьми.
6. Яку людину можна вважати вихованою?
7. Культура поведінки школяра. Чи вмієш ти доцільно організувати свій вільний час?
8. Правоохоронні органи, напрямки їх діяльності.
9. Основні права та обов'язки учнівської молоді.
10. Що таке правопорушення?
11. Злочини та види кримінального покарання.
12. Відповідальність неповнолітніх перед Законом.

13. Алкоголь і правопорушення неповнолітніх.
14. Правові заходи боротьби з наркоманією і алкоголізмом.

Для учнів старшого шкільного віку

1. Конституційні права та обов'язки.
2. Дотримання законів України — обов'язок кожного громадянина.
3. Захищеність особи у правовій державі. Презумпція невинності.
4. Що таке громадянська зрілість?
5. Правова свідомість — показник вихованості молоді.
6. Правові проблеми, які нас турбують.
7. Чи є застосування сили засобом самоствердження?
8. Закон і совість.
9. Чи можуть бути права без обов'язків?
10. Чванливість — негативна риса характеру.
11. Кримінальне право, відповідальність за окремі види злочину.
12. Адміністративні правопорушення і адміністративна відповідальність.
13. Добровільна відмова від скоєння злочину — обставина, що звільняє від відповідальності.
14. Поєднання покарання і примусу.
15. Власність неповнолітніх. Правоздатність і дієздатність.
16. Відповідальність батьків або осіб, що їх замінюють, за вчинки неповнолітніх.
17. Особливості розслідування кримінальних справ про злочин неповнолітніх.
18. Статеві злочини.
19. Особливості адміністративної та кримінальної відповідальності неповнолітніх.
20. Виправно-трудова установа.
21. Чи потрібна смертна кара?
22. Наркоманія, токсикоманія, їх вплив на злочинність.
23. Підстава для позбавлення батьківських прав.
24. Основні положення законодавства про працю неповнолітніх.
25. Закони України, які оберігають неповнолітніх.
26. Цивільно-правова відповідальність.
27. Правові основи підприємницької відповідальності.
28. Правовий статус релігійних об'єднань.
29. Законодавство про охорону довкілля.

Батьківський катехізис, або закони розумно організованого сімейного виховання школярів

1. Пам'ятайте, що навчання — один із найважчих видів праці, а розумові сили і можливості дітей неоднакові.

2. Навчання вимагає від дитини напруження розумових сил, пізнавальної активності, мислення.

3. Найпростіший метод виховання, що не вимагає ні часу, ні розуму, — побити дитину і цим озлобити чи зламати її. Виключіть опіку, крик, насилля і командно-наказовий тон. Вони викликають протидію дітей, психічні травми, пригнічують бажання та інтерес, примушують шукати порятунок в обмані.

4. Розвивайте зацікавленість, ініціативу та самостійність дитини у навчанні та в усіх її справах.

5. Не примушуйте учнів писати в чернетках, переписувати виконане ним домашнє завдання — це призводить до перевтоми і викликає небажання вчитися.

6. Дайте дитині можливість самостійно пізнати радість успіху в навчанні, визначити індивідуальну стежинку в розумовій праці.

7. Перевіряйте виконані дітьми домашні завдання, особливо на першому етапі навчання. Будьте впевнені, що завтра ваша дитина буде дуже старатися, щоб ви були нею задоволені.

8. Обов'язково помічайте і заохочуйте навіть малопомітні успіхи дітей в навчанні й поведінці, використовуючи для цього слова похвали, обійми, поцілунки, різні види морального та матеріального заохочення (в розумних межах).

9. Приділяйте увагу фізичному розвитку і особливо розвитку дрібних рухових м'язів (пальців рук), від цього залежить почерк дитини, якість малювання, креслення, гри на музичних інструментах.

10. Здоров'я дитини — крихка кришталева куля. І тримають її три атланти: спадковість, спосіб життя і середовище. Організуйте правильний режим життя, харчування, навчання та відпочинку дітей. Бережіть зір дитини від перевтоми, перевіряйте освітлення приміщення.

11. Пам'ятайте, що дитина — дзеркало життя своїх батьків. Як у краплині води відбивається сонце, так і в дітях відбивається вся організація життя родини. Майбутнє належить тільки дітям! Робіть все, щоб дитинство і майбутнє дітей було прекрасним.

Педагогічна освіта батьків

5 клас

1. Завдання і зміст родинного виховання в сучасних умовах. Авторитет батьків.
2. Роль родини у формуванні моральних норм та усвідомлення потреби праці.
3. Психофізіологічні особливості дітей підліткового віку та труднощі виховання.
4. Здібності дітей та їх розвиток.

6 клас

1. Гуманні взаємини батьків і дітей. Трудове виховання в сім'ї. Родинні традиції і свята.
2. Духовний світ підлітка. Як виховувати інтерес до набуття знань?
3. Морально-правове виховання в сім'ї. Шкідливі звички дорослих і дітей.
4. Робота батьків щодо формування в дітей любові до Батьківщини, поваги до державних і народних символів України.

7 клас

1. Як правильно виховувати дітей? Чи можна застосовувати заохочення і покарання?
2. Спілкування в родині. Могутній вихователь — рідна мова.
3. Закон і підліток. Чому підліток стає «важким»?
4. Шкідливі звички дітей і запобігання їх у родині. Приклад батьків і його роль у вихованні.

8 клас

1. Сімейні трудові традиції та їх вплив на вибір професії.
2. Родина виховує громадянина. Чи добре ви знаєте свою дитину?
3. Статеве виховання як невід'ємна частина морального виховання.
4. Закони України про неповнолітніх.

9 клас

1. Завдання та зміст родинного виховання в сучасних умовах. Навчальна діяльність старшокласників та керівництво нею в родині.

2. Дитина — дзеркало морального життя батьків. Причини виникнення труднощів у вихованні дітей підліткового віку та шляхи їх подолання.

3. Сім'я і формування у дітей якостей громадянина та патріота. Законодавство, яке захищає сім'ю і дитину.

4. Роль батьків у боротьбі за здоровий спосіб життя їх дітей.

10 клас

1. Традиції української родини. Українське національне виховання. Роль родини у формуванні рис патріота України і громадянина.

2. Вплив родини на організацію самовиховання старшокласників.

3. Статеве виховання в сім'ї та школі. СНІД — загроза безпеці людини.

4. Кримінальна відповідальність неповнолітніх та їх батьків.

11 клас

1. Психолого-педагогічна самоосвіта батьків як важливий фактор підвищення їх педагогічної компетентності.

2. Твоя майбутня щаслива родина. Яка вона? (Диспут)

3. Самоосвіта і самовиховання у житті юнаків і дівчат.

4. Сімейні трудові традиції та їхній вплив на вибір професії старшокласниками. Ким бути? Трудове законодавство.

Картка самопізнання для тих,
хто хоче змінити себе на краще

1. Дайте відповідь на питання: «Ким, яким я хочу бути?» Визначте свою життєву мету, інакше не зрозумієте сенсу життя.

2. Перелічіть позитивні якості, необхідні для реалізації ваших життєвих планів, а також недоліки, які цьому заважають.

3. Визначивши недоліки, з'ясуйте їх причину. Якщо причина полягає в зовнішніх обставинах, змініть їх, якщо в вас самих — змінювати доведеться самого себе.

4. Визначте ступінь шкідливості недоліку, негативної якості або вади і для ваших життєвих правил. Для інших людей. А потім — ступінь стійкості до всього негативного у власному духовному житті.

5. Знайдіть опору в собі, у своїх сильних сторонах, на які потрібно спиратися, щоб перебороти свої недоліки.

6. Треба виявити зле в собі та в інших людях, щоб його перебороти — насамперед вийти з середовища, яке підтримує вади (у середовищі курців не кинеш палити, серед циніків не набудеш культурної мови та поведінки; серед друзів-наркоманів, алкоголіків теж станеш наркоманом або алкоголіком).

7. Навчіться стримувати себе, коли з'явиться спокуса знову піддатися ваді або виявити свою негативну якість. Тільки так виробляється сила волі, необхідна для перемоги над собою.

8. Визначте методи та засоби боротьби з недоліками, негативними якостями (зміна способу життя, режиму дня, самотренування, правил для себе тощо).

9. Завжди є антипод недоліку. Треба лише його знайти та формувати в собі спочатку в сприятливих, а потім у несприятливих умовах.

Правова анкета «Чи знаєш ти закони про неповнолітніх?»

1. Хто несе відповідальність за поганий вчинок школяра? Чому ти так відповів?

- а) ти так вважаєш?
- б) ти про це чув? (від кого, коли, де)
- в) ти про це читав?

2. Чи завжди ти чиниш правильно, знаючи, що ніхто не дізнається про твій вчинок? Якщо не завжди, то чому?

- 3. Назви відомі тобі правила поведінки? Чи дотримуєшся ти їх?
- 4. Що ти зробив такого, в чому почувася свою провину?
- 5. Що ти зробив, такого, чим можеш пишатися?
- 6. З якого віку настає карна відповідальність?

- а) ти про це чув? (коли, де, від кого)
- б) ти так вважаєш?
- в) ти про це читав?

- 7. Чи можна уникнути відповідальності за скоєний злочин?
- 8. Які покарання за правопорушення найважчі?
- 9. Які найлегші?

10. З якого віку учень може бути позбавлений волі?
11. Яку людину можна вважати дорослою?
12. Що ти більше всього цінуєш в інших? Чому?

Орієнтовна тематика бесід щодо вивчення положень Конституції України

1–3 класи

1. Конституція незалежної держави — основний закон її життя.
2. Наша Вітчизна — демократична держава.
3. Державні символи України — Герб, Стяг, Гімн.
4. Я — громадянин суверенної України.

4–9 класи

1. Права, свободи і обов'язки громадян України.
2. Президент України — гарант державного суверенітету та дотримання Конституції.
3. Відповідальність громадян за порушення законів України.
4. З історії державних символів України.
5. Український народ — єдине джерело влади в державі.

10–11 класи

1. Основи суспільного устрою і життя в Україні.
2. Держава, суспільство, особа.
3. Права, свободи і обов'язки громадян України.
4. Національне питання та його конституційне вирішення в Україні.
5. Державні символи України: історія і сучасність.
6. Законодавчі та виконавчі державні і місцеві органи.
7. Президент України як гарант державності.
8. Прокуратура, правосуддя.
9. Судова система. Конституційний суд в Україні.
10. Відповідальність громадян за порушення законів України.
11. Державно-територіальний устрій України.
12. На шляхах відновлення української державності.
13. Національні герої-земляки за волю України.
14. Від гетьмана до Президента України.

Тематика правового лекторію
для учнів 10–11 класу 200*–200* н.рік

Сімейні трудові традиції та їх вплив на вибір професії	вересень
Конституція — основний Закон держави. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина України.	жовтень
Структура судової системи України.	листопад
Кримінальна відповідальність неповнолітніх.	грудень
Боротьба зі злочинністю —	лютий
обов'язок кожного громадянина України.	
Закони України про неповнолітніх.	березень
Права і обов'язки неповнолітніх.	квітень
Що значить — моральна і правова поведінка?	травень

Гра «Права і обов'язки громадян України»

Мета проведення: формування вмінь швидко орієнтуватися в правознавчому матеріалі, поглиблення та зміцнення правознавчих знань школярів, розвиток їх пізнавальних здібностей та активності, розширення правознавчого світогляду.

Запитання:

1. Сила, повноваження, можливість справляти рішучий вплив на поведінку людей _____ (влада)
2. Документи, акти, з яких черпаємо знання правових норм _____ (джерела права)
3. Основний Закон України _____ (Конституція)
4. Держава, в якій забезпечується верховенство закону і система прав та свобод громадян, _____ (правова держава)
5. Форма правління, при якій на чолі держави стоїть одна особа _____ (монархія)
6. Форма правління, при якій вищу державну владу здійснює орган, обраний на певний термін _____ (республіка)
7. Держава, що не має в своєму складі самостійних державних утворень _____ (унітарна держава)
8. Держава, що складається з об'єднаних в одну кількох держав або державних утворень _____ (федерація)
9. Народовладдя _____ (демократія)

10. Особа, наділена державою юридичними правилами та обов'язками _____ (громадянин)
11. Заява, урочисте проголошення загальних положень, прав і свобод, гарантій без їх обґрунтування та конкретизації _____ (декларація)
12. Правила поведінки, що склалися людством протягом тривалого часу _____ (звичай)
13. Сукупність повноважень державних органів, їх апарату і посадових осіб _____ (компетенція)
14. Соціальні правила поведінки, що склалися в суспільстві згідно з уявленнями людей про добро і зло _____ (мораль)
15. Вид діяльності особи щодо використання та здійснення прав _____ (обов'язок)
16. Людина, що виступає носієм різних суспільних відносин у державі _____ (особа)
17. Перше і важливе право кожного громадянина _____ (особиста свобода)
18. Здатність особи мати права і обов'язки _____ (правоздатність)
19. Протиправна дія _____ (правопорушення)
20. Протиправна поведінка _____ (проступок)
21. Повна незалежність держави _____ (суверенітет)
22. Найвищий законодавчий орган України _____ (Верховна Рада)
23. Союз суверенних держав, створений для досягнення певних цілей (військових, зовнішньополітичних) _____ (конфедерація)
24. Всенародне опитування з важливих питань державного і регіонального життя, _____ (референдум)
25. Повноважний представник народу _____ (народний депутат)
26. Керівний орган зборів, з'їзду _____ (президія)
27. Керівник парламенту України _____ (голова Верховної Ради)

28. Влада, на яку покладаються функції виконання приписів законодавчої влади _____ (виконавча влада)
29. Глава нашої держави _____ (Президент)
30. Управління державою, яке здійснюється не тільки в інтересах народу, але й самим народом _____ (самоврядування)
31. Добровільний, рівноправний союз чоловіка та жінки з метою створення сім'ї _____ (шлюб)
32. Особа, у компетенцію якої входить надання юридичної допомоги громадянам, установам і організаціям _____ (адвокат)
33. Конституційний принцип, за яким особа, яка підозрюється у скоєнні злочину, вважається невинною до того часу, поки її вину не буде доведено _____ (презумпція невинності)
34. Посадова особа органів прокуратури, яка наділена повноваженнями здійснювати нагляд за додержанням законів та законності _____ (прокурор)
35. Герб України _____ (тризуб)
36. Гімн України _____ («Ще не вмерла Україна»)
37. Основний документ, який засвідчує приналежність особи до держави _____ (паспорт)
38. Автор першої в історії світу справді демократичної конституції _____ (Пилип Орлик)
39. Коли Верховна Рада України затвердила Тризуб Державним Гербом _____ (19 лютого 1992 р.)
40. Коли Верховна Рада Державним прапором затвердила жовто-блакитне полотнище? _____ (28 січня 1998 р.)
41. Коли був прийнятий «Закон про мови в Українській РСР» _____ (28 жовтня 1989 р.)
42. Необхідна умова демократії _____ (гласність)
43. Центральні органи, які здійснюють міжгалузеве управління в певній сфері _____ (державні комітети)
44. Центральні органи виконавчої влади, які здійснюють керівництво дорученими сферами управління _____ (міністерства)
45. Центральні органи, які здійснюють галузеве або міжгалузеве управління _____ (відомства)

46. Органи місцевого та регіонального самоврядування _____
_____ (Ради)
47. Коли було прийнято Декларацію про державний суверенітет України _____ (16 липня 1990 р.)
48. Коли підписано Акт проголошення незалежності України _____
_____ (24 серпня 1991 р.)
49. Правоохоронні органи виконавчої влади _____
_____ (органи внутрішніх справ)
50. Правоохоронний орган, покликаний охороняти і захищати від протиправних посягань на життя, здоров'я, права і свободи громадян _____ (міліція)
51. Членами політичних партій можуть бути тільки громадяни України, які досягли _____ (18-річного віку)
52. Засновниками молодіжних та дитячих організацій можуть бути громадяни віком _____ (15 років)
53. Трудова діяльність громадян, пов'язаних із задоволенням особистих і суспільних потреб, що, як правило, приносить їм прибуток в грошовій або іншій формі у вигляді заробітної плати і т. ін. _____
_____ (зайнятість)
54. Максимальна тривалість робочого часу в Україні _____
_____ (40 годин на тиждень)
55. Повна дієздатність громадян настає після досягнення ними _____
_____ (18-річного віку)
56. Непередбачене законом і застосоване державними органами примусове обмеження або позбавлення правопорушника певних благ _____ (юридична відповідальність)
57. Суспільно небезпечна дія або бездіяльність, за які передбачено кримінальне покарання, _____ (злочин)
58. Кримінальна відповідальність неповнолітніх настає... _____
_____ (з 16 років)
59. Кримінальна відповідальність неповнолітніх за особливо тяжкі і небезпечні злочини настає... _____ (з 14 років)
60. Найпоширеніший вид адміністративного стягнення _____
_____ (штраф)

61. Письмові договори про повну матеріальну відповідальність можуть бути укладені підприємством лише з працівником, який досягнув... _____ (18 років)

62. З якого віку настає правоздатність громадян? _____
_____ (з дня народження)

63. Президент України обирається... _____
_____ (всенародним голосуванням)

64. Президентом України може бути обрана особа віком... _____
_____ (не молодше 35 років)

65. Найдавніша класова людська цивілізація _____
_____ (рабовласницька)

66. Джерелом особистого і суспільного багатства є... _____
_____ (праця)

67. Статус громадян працездатного віку, які з незалежних від них причин не мають заробітку через відсутність відповідної роботи, зареєстровані в державній службі зайнятості, які шукають роботу і здатні до неї приступити _____ (безробітній)

68. Час, протягом якого працівники зобов'язані виконувати на підприємстві, в установі або організації доручену їм роботу називається... _____ (робочим)

69. Не допускається прийом на роботу осіб, які не досягли... _____
_____ (16 років.)

70. Громадянин України одержує паспорт... (в 16 років), а має право приймати участь у виборах керівних органів... _____
_____ (з 18 років)

«Турнір правознавців»

*Порушувати закони — це все одно,
що рубати сук, на якому сидимо!*

В. Сухомлинський

Мета проведення: виховувати в школярів інтерес до правових знань, популяризувати правові закони, формувати правову культуру школярів.

Хід турніру:

1 тур. Розминка правознавців.

1. Коли виникло право?
2. Коли виникла держава?
3. Які події передували утворенню і проголошенню Незалежності української держави?
4. Які права мають громадяни України?
5. Які обов'язки громадян України?
6. До яких прав відносяться:
 - а) право на інформацію?
 - б) право на житло?
 - в) право на достатній життєвий рівень?
7. Назвіть види юридичної відповідальності.

2 тур. Азбука правознавця

1. Що таке держава?
2. Що таке право?
3. Що вивчає правознавство?
4. Що таке правопорушення?

3 тур. Ерудит

1. З якого віку неповнолітні несуть адміністративну відповідальність?
2. З якого віку неповнолітні несуть кримінальну відповідальність?
3. Хто несе адміністративну відповідальність за неповнолітніх, які не досягли 16-річного віку?
4. Яке правопорушення є адміністративним?
5. Біля колгоспної ферми загорілась копа соломи і вогонь перекинувся на приміщення ферми, в якому знаходилася велика рогата худоба.

ба. Тракторист, побачивши це, завів трактор-бульдозер і почав відгортати палаючу копу. Ферму він врятував, але загорівся трактор, врятувати його не вдалось. Його дії:

- підлягають адміністративній відповідальності;
- підлягають кримінальній відповідальності;
- не підлягають відповідальності, тому що вони виправдані;
- не підлягають кримінальній відповідальності;

6. Яка дія не є порушенням правил безпеки на залізничному транспорті:

- проїзд на ніжках вагону;
- пошкодження шлагбаума;
- накладання на колію предметів, які можуть спричинити аварію;
- проїзд в пасажирському вагоні?

7. Адміністративне покарання — це:

- штраф, відшкодування збитків;
- адміністративне порушення;
- не є правопорушенням;
- дисциплінарне правопорушення.

8. Проїзд в транспорті без квитка — це:

- кримінальне правопорушення;
- адміністративне правопорушення;
- не є правопорушенням;
- дисциплінарне правопорушення.

4 тур. Логічні ланцюжки (визначити, що правильно)

1. Хуліганство — це:

- безквитковий проїзд;
- нецензурна лайка в громадських місцях;
- образливе чіпляння до громадян;
- спекуляція.

2. Символами України є:

- синьо-жовтий прапор;
- Конституція України;
- герб — тризуб;
- Закони України.

3. Гімном України є мелодія пісні:

- «Ще не вмерла Україна»;
- «Прощання слов'янки»;

— «Рече та стогне Дніпр широкий»;

— «Ой на лузі червона калина».

4. Автором слів гімну України є:

— Т. Г. Шевченко;

— П. Чубинський;

— І. Франко;

— Леся Українка.

5. Конституція України — це:

— акт норм поведінки громадян України;

— Основний закон України;

— збірник прав і обов'язків громадян України;

— кодекс законів України.

6. У скільки років громадяни України можуть бути засновниками громадських організацій? У скільки років — молодіжних і дитячих?

— у 18 років;

— 14 років;

— 15 років;

— 16 років.

5 тур

Зараз ми розглянемо ряд ситуацій, які правознавці спробують прокоментувати:

а) Десятикласник Андрій К. побив у роздягальні Сергія П., учня 8 класу. Сергій отримав ряд травм. Його батьки звернулися до суду. Суд виніс рішення: Андрія К. позбавити волі терміном на два роки згідно статті 206 Кримінального кодексу України, але на підставі статті 46 цього ж кодексу дати відстрочку виконання вироку на 1 рік 6 місяців. Якими мотивами керувався суд? (гуманним, це було вперше, юнак розкався в скоєному; він був неповнолітнім; суд виявив йому довіру).

Через шість місяців цей же Андрій К. вчинив новий злочин — участь у груповому зґвалтуванні. І ось вирок суду: 6 років позбавлення волі. Відсидіти Андрій К. повинен не 6 років, а 8. Чому термін позбавлення волі Андрія К. збільшено до 8 років? (Загальну суму позбавлення волі Андрія К. складає вирок попереднього суду — 2 роки — та вирок, винесений на підставі скоєння ним повторного злочину — 6 років).

б) Під час перерви учень 8 класу Ігор штовхнув Петра і той впав на сходи. У результаті падіння ушкоджено хребет. Батьки Петра подали позов до суду. яке рішення може прийняти суд? (Зобов'язати батьків Ігора відшкодувати витрати на лікування Петра).

в) Часто учні скоюють дрібне «хуліганство»: вчиняють бійки, розпивають спиртні напої, з'являються в нетверезому стані в громадських місцях, чіпляються до перехожих, лаються. Які заходи адміністративного впливу можна застосовувати до неповнолітніх та дорослих за перераховані правопорушення? (Штрафи, виправні роботи з відрахуванням 20% заробітної платні, виправні роботи від 1 місяця до 1 року).

г) Сергію на 16-річчя подарували мотоцикл. Не отримавши посвідчення на право керування мотоциклом, він через тиждень вирішив обкатати його, взявши з собою сусідського хлопчика. Коли вони під'їхали до містка, де стояв знак «Заборонено», Сергій не зупинився, а виїхав на міст. Раптом щось вибухнуло, і хлопці з мотоциклом впали в річку. У результаті падіння Сергій отримав кілька синців, а хлопчика в тяжкому стані доставлено в лікарню.

Запитання:

Чи міг Сергій мати у своїй власності мотоцикл? Чи мав він право катати сусідського хлопчика на мотоциклі? Чи можна Сергія за скоєне притягти до кримінальної відповідальності?

Відповіді:

Сергій мав право мати у своїй власності мотоцикл. Керувати мотоциклом не мав права, оскільки не мав посвідчення водія.

Можна, оскільки неповнолітні несуть кримінальну відповідальність з 16 років.

Правопорушення і юридична відповідальність
(лекція підготовлена лекторською групою старшокласників)

*У біду потрапляють, як у прірву, раптово,
але в злочин сходять по щаблях.*

А. А. Бестужев-Марлинський

Преса, радіо і телебачення щодня повідомляють громадськість про факти тих чи інших зловживань, про різного роду події чи вчинки людей, які істотно торкаються прав інших осіб хвилюють та обурюють всіх оточуючих. Та журналісти, як правило, оцінюють такі події або вчинки з морально-етичних позицій, з міркувань суспільної значущості чи, навпаки, шкоди для суспільства дуже рідко намагаються дати таким подіям оцінку. Загалом це правильно, оскільки питання про те, наскільки та чи інша поведінка людини узгоджується з нормами права, мають вирішувати тільки юристи.

Будь-який вчинок, який порушує встановлені і схвалені суспільством правила, завдає шкоди іншим людям, є викликом суспільству, тому людина, яка знехтувала інтересами суспільства, не має морального права нарікати на те, що й держава у відповідь на таку її поведінку вживатиме до неї заходи примусу, які іноді можуть бути досить жорстокими. Поведінка людини, хоч би як її оцінювали з моральної чи етичної точки зору, може або узгоджуватись з положеннями чинного законодавства або ж порушувати їх.

У першому випадку перед нами зразок правомірної поведінки, суспільно необхідної, бажаної і допустимої з точки зору інтересів громадянського суспільства, яка полягає у дотриманні норм права; гарантується і охороняється державою. У другому випадку — правопорушення, тобто такі вчинки людей, які порушують норми діючого права, передусім положення Конституції і законів України.

Видатний німецький філософ Гегель назвав правопорушення провям «абсолютного зла».

Історія доводить, що правопорушення трапляються в усіх країнах і суспільствах незалежно від їхнього державного устрою та суспільного ладу. І цілковито їх викоринити ще нікому не вдалося. Щоправда, для кожної епохи характерні свої особливості уявлення і про порушення. У 16 ст. торгівля наркотиками, які у той час вже почали з'являтися в Європі, не вважалась протизаконною, а от щонайменші сумніви стосовно догм панівної католицької церкви класифікувались як страшний злочин і карались в основному спаленням «безбожників та еретиків». Сьогодні ситуація докорінно змінилася: релігійні переконання є приватною справою особи і правові норми на цю галузь не поширюються, а от торгівля наркотиками в кожній країні вважається найтяжчим злочином.

Питання про причини правопорушень завжди було й лишається складним. Природа правопорушень криється в соціальних суперечностях, які завжди існували та існують в суспільстві.

Що стосується окремих правопорушень, то їх скоєння може бути зумовлене причинами особистого чи економічного характеру, соціальними причинами, сімейними обставинами або ж особливостями середовища, в якому живе потенційний правопорушник.

Правопорушення, як правило, зумовлюється не якоюсь однією причиною, а відразу кількома. Виявлення цих причин є прерогативою правоохоронних органів. Традиційно виділяються такі види правопорушень:

— дисциплінарні, основу яких складають порушення трудової дисципліни та службових обов'язків;

— майнові (цивільні);

— адміністративні;

— кримінальні правопорушення (або злочини).

Правопорушення характеризуються конкретними ознаками, до яких, передусім, належать:

— суспільна небезпечність діяння чи бездіяльність;

— протиправність діяння.

Особливості адміністративної відповідальності неповнолітніх

Кодекс про адміністративні правопорушення передбачає для неповнолітніх більш м'який режим застосування адміністративних стягнень у порівнянні з дорослими правопорушниками. Зокрема, до неповнолітніх не можна застосовувати адміністративний арешт.

За скоєні адміністративні правопорушення до неповнолітніх, віком від 16 до 18 років замість адміністративних стягнень застосовують такі види покарання:

1. Публічно попросити вибачення у потерпілого.

2. Попередження.

3. Догана.

4. Передача неповнолітнього під нагляд батькам або особам, що їх замінюють, педагогічному чи трудовому колективу за його згодою, а також окремим громадянам за їх вимогою.

Найпоширенішими правопорушеннями неповнолітніх є дрібна крадіжка державного чи колективного майна, дрібне хуліганство і порушення тиші в громадських місцях.

Нерідко підлітки вважають нормальною поведінкою порушення правил дорожнього руху, пошкодження телефонів-автоматів, повідомлення неправильної інформації спеціальним службам (міліції, швидкій медичній допомозі, пожежній охороні і т. д.). Такі дії є адміністративними правопорушеннями, за які неповнолітні несуть відповідальність. При скоєнні неповнолітніми від 14 до 16 років правопорушень кодекс передбачає можливість стягнення штрафу з батьків неповнолітніх, якщо вони не виконують своїх обов'язків по вихованню дітей і контролю за їх поведінкою.

Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх.
Примусові міри виховного характеру

Неповнолітніми вважаються особи віком до 18 років. Несуть відповідальність особи після досягнення 14-річного віку.

До неповнолітнього не може бути застосована смертна кара, а позбавлення волі — лише до 10 років. Якщо злочин, скоєний неповнолітнім, не є суспільно небезпечним, то в такому випадку неповнолітній звільняється від кримінальної відповідальності і до нього застосовуються примусові міри виховного характеру (вибачення, попередження, передача неповнолітнього під нагляд). Такі ж міри застосовують до неповнолітнього віком до 18 років при скоєнні злочину, який є суспільно небезпечним.

Якщо попередні примусові міри не були результативними, а неповнолітній скоїв повторний злочин, суд може застосувати міри примусового характеру. Найтяжчою примусовою мірою виховного характеру є направлення в спеціальний навчально—виховний заклад незалежно від бажання неповнолітнього або його батьків. Таким закладом є загальноосвітня школа соціальної реабілітації (туди направляються порушники віком від 11 до 14 років) і професійне училище соціальної реабілітації (куди направляються неповнолітні від 14 до 18 років).

Найбільш поширеними злочинами серед неповнолітніх є крадіжки, пограбування, хуліганство. Необхідно пам'ятати:

— за крадіжку передбачено покарання до 3 років позбавлення волі, за пограбування — до 5 років;

— крадіжка, скоєна повторно чи групою осіб, карається до 7 років позбавлення волі. А пограбування (за тих же умов) — до 8 років. Крадіжка з проникненням в житло карається позбавленням волі від 3 до 10 років, а пограбування — від 7 до 12 років.

Отже, перш ніж скоїти поганий вчинок, варто подумати і зупинитись.

Відповідальність неповнолітніх та їх батьків

В особливому порядку за заподіяну шкоду несуть відповідальність неповнолітні. За збитки, заподіяні неповнолітніми, що не досягли 15-річного віку, несуть відповідальність батьки (опікуни), якщо вони доведуть, що збитки заподіяні не з їхньої провини.

Якщо неповнолітній (до 15 років) заподіяв збитки в час, коли знаходився під наглядом навчального, виховного чи лікувального закладу,

останні несуть відповідальність за збитки, якщо не доведуть, що збитки заподіяні не з їхньої провини.

Слід пам'ятати, що батьки (чи опікуни) несуть майнову відповідальність за збитки, які заподіяв неповнолітній, у результаті поганого виховання і контролю; навчально—виховні заклади несуть відповідальність у тому випадку, якщо збитки нанесені в результаті нездійснення цими закладами належного контролю за неповнолітніми.

Неповнолітній віком від 15 до 18 років відповідає за заподіяні ним збитки на загальних умовах, тобто відшкодовує їх самостійно, якщо він працює і має майно.

І лише в тих випадках, коли у неповнолітнього немає майна чи заробітку, достатнього для відшкодування заподіяного збитку, відповідальність переноситься на батьків чи опікунів.

Особливою метою правовиховної роботи з неповнолітніми є моральне становлення особистості молодого людини як реалізація загальної мети виховання і формування соціальної відповідальності особистості — як кінцевої мети виховання. При цьому важливим є залучення до правовиховного процесу школи батьків, учнівського самоврядування, громадських і правоохоронних організацій.

Уроки державності в 1–5 класах

Тема: Конституція і держава

Мета: у доступній формі ознайомити учнів з Конституцією — Основним Законом незалежної України, головним підручником правил поведінки громадян держави; виховувати почуття поваги до її законів, любові до рідної землі, до свого українського народу, до рідної мови.

Обладнання: карта України, Конституція України, вишитий рушник, хліб, калина, грамзапис «Гімну України», символи України.

Тип: урок — бесіда.

Хід уроку

1. Розповідь вчителя.

Кожна людина завжди з великою любов'ю згадує те місце, де вона народилась. У кожного з вас є своє родинне вогнище, є дім, у якому ви живете, де живе ваша рідня. І от коли скласти маленькі Батьківщини кожного з нас, вийде наша велика держава — Україна.

— Що таке Україна?

Діти: Україна — це наша земля, наш рідний край, наші мудрі талановиті люди. Батьківщина — це рідна мова, пісні, улюблені казки.

Україна — це ліс та долини,
Це широкі квітучі поля,
Це маленька щаслива дитина
І найкраща матуся моя.
Де зелені хмари яворів
Зупинили неба синій став.
На стежині сонце я зустрів,
Привітав його і запитав:
Всі народи бачив ти з висот,
Всі долини і гірські шпилі.
Де ж найбільший на землі народ?
Де найкраще місце на землі?
Сонце усміхнулося здаля:
— Правда, все я бачу з висоти,
Всі народи рівні на землі, а земля
Найкраща, там де вродився ти!
Виростає, дитино, й пам'ятає:
— Батьківщина — то найкращий край.

(Д. Павличко)

Вчитель. Наша країна народилася 28 червня 1996 року. В цей день на 5 сесії Верховної Ради України була прийнята Конституція — Основний Закон нашої держави.

Відкрийте Конституцію України, знайдіть та зачитайте ст. 1 та ст. 2 і розділу.

Діти (читають по черзі).

«Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава».

«Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною».

Вчитель. Погляньте на карту України (подорож по карті). В Україні проживає 48 млн. чоловік. Живуть гуцули, лемки, бойки — українські горяни (Галичина, Буковина, Карпати, Прикарпаття), поліщуки (українське Полісся). Українці живуть і на півдні України, в таврійських степах і Криму.

Крім українців — росіяни, білоруси, поляки, чехи, греки, татари, гагаузи та інші.

Звернімося знову до Конституції України. Знайдіть та зачитайте; ст. 21 (розділ II), ст. 20,10 (розділ I).

«Усі люди в Україні є вільні і рівні у своїй гідності та правах». «Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України. Столицею України є місто Київ».

Слухання Гімну України.

Діти.

Мова, наша мова —
Літ минулих повість,
Вічна, юна мудрість,
Сива наша совість.
Я без тебе, мово, —
Без зерна полова,
Соняшник без сонця,
Без птахів діброва.
Як вогонь у серці.
Я несу в майбутнє
Невгасиму мову.
Слово незабутнє.

Вчитель. 28 червня 1996 р. Верховною Радою України була прийнята наша Конституція. Цей день є святом нашого народу.

(Плакат «Творення».)

Кожна людина, що живе в Україні, повинна дбати про її добробут, розквіт. Тільки тоді можна досягти щасливої долі для держави та її народу.

Ви, діти, — майбутнє України. Які ж ваші обов'язки сьогодні перед Батьківщиною?

(Вчитись, любити свою сім'ю, батьків, бути добрими, чесними, щирими).

Діти.

Ми всі діти українські,
Український славний рід.
Дбаймо, щоб про нас, маленьких,
Добра слава йшла у світ.
Свої здатності і сили
Розвиваймо раз у раз,
Щоб народу була втіха.

І щоб користь була з нас.
Будьмо пильні у науці,
Будьмо чесні у ділах,
Будьмо смілі та відважні
І не думаймо про страх
Все, що рідне, хай вам буде
Найдорожче і святе,
Рідна мова, рідна віра,
Рідний край наш над усе!

Вчитель. Наша держава молода, її майбутнє — в ваших руках.
(Звучить пісня «Злагода»)

Тема: Україна. Конституція. Творення

Мета: розкрити значення написаних у заголовку слів, поглибити знання про символи держави; викликати почуття любові до рідної землі, мови, до минулого України.

Обладнання: квіти, гілки верби, калини, рушник, плакат.

Тип уроку: розповідь-бесіда

Хід уроку

1. Робота над темою, яку вчитель не оголошує.

Вчитель: Свій урок ми розпочнемо з розмови про... Але не буду називати тему. Ви її самі назвете.

Буває часом сліпну від краси,
Спинюсь, не тямлю, що воно за диво,
Оці степи, це небо, ці ліси.
Усе так гарно, чисто, незрадливо.
Усе як є — дорога, явори.
Усе моє, все зветься... Україна.

(Л. Костенко)

Вчитель. Що для вас означає це слово?

Які ще слова — синоніми ви знаєте? Що вам відомо про минуле?
Чому люди люблять своє місце народження?

Діти. Святою є для кожної людини земля, де вона зробила перший крок, вимовила перше слово, почула мамину пісню, пішла до школи. Ці почуття вічні, вони оспівані в піснях та віршах.

У пшеничний вінок одягнемо
схвильовану пісню.
Подаруємо спів, Батьківщино,
сьогодні тобі.
У глибоких очах пам'ять бачиться
давня і грізна,
А у серці любов, як простори
небес голубі.
Над блакиттю весни, над широким
здивленим світом
Промовляєш твое, Батьківщино,
завітне ім'я,
Бо твоя доброта у дорозі нам
сонячно світить,
Наші дні зігріва правда горда
і щира твоя.

(В. Крищенко)

Вчитель. Чи знайоме вам слово «незалежність» і що воно означає? Коли Україна отримала незалежність?

Діти. 1991 рік був особливим для нашого народу. Ми розпочали будівництво своєї нової держави. 24 серпня є великим святом нашого народу і відзначається воно всіма українцями, які живуть в Україні та за її межами.

Вчитель. А що таке символи держави і що до них належить? (Звертається увага на плакати, на яких зображено Прапор, Герб, записано слова Гімну)

Діти. Герб — золотий тризуб на блакитному тлі. Означає триєдність життя. Це — батько, мати, дитя, які символізують свою силу, мудрість, любов. Прапор — синьо-жовтий. Жовтий колір — це колір пшеничного поля, хліба, зерна, що дарує життя на землі, колір сонця. Синій — це колір ясного, чистого, мирного неба, колір живлющої матері води.

(Слухають у записі гімн — сл. П. Чубинського, муз. М. Вербицького.)

Вчитель. Де ви зустрічали зображення наших символів?

Крім державних символів, Україна має ще і народні. Хто з вас може їх назвати?

Крім символів, кожна держава має ще закони, за якими живуть люди в ній. Ці закони зібрані у збірник, який зветься Конституцією.

Наша Конституція має 15 розділів, в яких записані статті. Це права та обов'язки громадян, які живуть на території України.

(Зчитуються окремі статті Конституції).

На основі Конституції приймаються закони, за якими ми будемо жити. Один з них — Закон про мову. Державною мовою в Україні українська мова.

Мова, наша мова,
Мова кольорова,
В ній гроза травнева
Й тиша вечорова.

«Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України».

Діти:

Ти постаєш в ясній обнові,
Як пісня линеш, рідне слово,
Ти — наше диво калинове.
Кохана материнська мова.
Несеш барвінь гарячу, яру
В небесну синь пташиним граєм
І, спивши там від сонця жару,
Зеленим дихаєш розмаєм.
Плекаймо в серце кожне гроно,
Прозоре диво калинове,
Хай квітне, пломенить червоне
В сім'ї великій, вольній, новій.

Вчитель. Отже, діти, любіть свою мову, вивчайте літературну спадщину, звичаї, пісні, обряди українського народу.

У Конституції записані права та обов'язки громадян. Громадяни нашої держави мають право на працю (ст. 43. р. І), на відпочинок (ст. 45), на житло (ст. 47), на охорону здоров'я (ст. 47), на освіту (ст. 53).

(Діти знаходять та читають статті вголос по черзі за викликом вчителя.)

Вчитель. Щоб наша держава була прекрасною, багатогою, могутньою, потрібно всім добре працювати, а вам добре вчитись, адже навчання — ваша праця, ваше майбутнє. Україні потрібні справжні Професіонали своєї

справи. Своїми знаннями вам збагачувати країну, приносити користь людям та державі, своїй Україні, єдиній і найкращій.

Можна все на світі вибирати, сину,
Вибрати не можна тільки Батьківщину.
(*В. Симоненко*)

Тематика клубу для батьків

1. Дискусія «Підліток, ровесники, дорослі».
2. Диспут «Дорослі та підлітки: конфлікт, компроміс, союз».
3. Консультація-практикум «Батькам про психологію і фізіологію підлітка».
4. Круглий стіл «Профілактика шкідливих звичок у підлітків». Виступ нарколога «Підступність шкідливих звичок». Виступ інспектора міліції «Процес залучення до шкідливих звичок. Які його причини?». Перегляд фільму «Вплив шкідливих звичок на психологічне здоров'я». Виступ класного керівника «Спільна робота педагогів та батьків з профілактики шкідливих звичок» (з використанням матеріалів анкетного опитування «Твоє ставлення до шкідливих звичок»).
5. Бесіда «Засоби і методи педагогічного впливу на підлітка у родині».
6. Дискусія «Педагогічна занедбаність підлітків. Які причини її виникнення?».
7. Дискусія «Як виховати у підлітків інтерес до набуття знань?».
8. Бесіда «Екологічна культура. Як її виховувати в родині?».
9. Консультація-практикум «Гігієна розумової і фізичної праці дітей у сім'ї».
10. Консультація-практикум «Як залучити підлітка до різних видів творчої діяльності?».
11. Дискусія «Чи повинні батьки змінювати стиль стосунків з дитиною, коли вона переходить до іншої вікової групи?».
12. Диспут «Авторитет батьків. На чому він ґрунтується?».
13. Диспут «Батьки і діти: етика взаємостосунків».
14. Консультація-практикум «Типові помилки у сімейному вихованні. Як їм запобігти?»..
15. Усний журнал «Культура поведінки підлітка. Як її виховувати?».

Поради щодо встановлення довіри між вихователем і підлітком у кризовий для нього період

1. Уважно вислухайте підлітка. Прагніть до того, щоб підліток зрозумів, що він вам не байдужий і ви готові зрозуміти і прийняти його; не переривайте, поставтесь до нього серйозно, з повагою.

2. Запропонуйте свою підтримку та допомогу. Намагайтеся переконати, що даний стан проблеми тимчасовий і швидко пройде. Проявіть співчуття і покажіть, що ви розумієте його.

3. Поцікавайтесь, що найбільше в даний час турбує підлітка.

4. Впевнено спілкуйтесь з підлітком. Саме це допоможе йому повірити у власні сили. Головне правило роботи з дітьми — не нашкодити.

5. У спілкуванні з підлітком використовуйте слова і речення, які сприятимуть розвиткові контакту («розумію», «звичайно», «відчуваю», «хочу допомогти»).

6. У розмові з підлітком дайте йому зрозуміти, що він потрібен іншим і унікальний як особистість. Кожна людина, незалежно від віку, прагне дати позитивну оцінку своїй поведінці, переживає потребу в похвалі.

7. Недооцінка гірша, ніж переоцінка. Надихайте підлітка на високу самооцінку.

8. Вмійте слухати, довіряти і викликати довіру в нього.

9. Звертайтеся за допомогою (консультацією) до спеціаліста, якщо щось насторожило Вас у поведінці підлітка.

Деякі поради щодо спілкування і виховання агресивної дитини

1. Якщо дитина проявляє садистські нахили, жорстока по відношенню до інших людей чи тварин — це проблема емоційного і психічного плану. В такому випадку потрібно звертатись до дитячого психотерапевта. Якщо дитина гіперактивна, потрібна консультація педіатра, який поставить діагноз і призначить лікування.

2. Якщо дитина запальна і войовнича — переконайтесь, що провокує таку поведінку. До такої дитини слід бути уважними; роз'яснювати їй наслідки поведінки, щоб вона вчилась регулювати свої стосунки з іншими людьми.

3. Якщо дитина не вміє стримувати гнів, необхідно залучати її до «активного дихання», щоб вона привчалась вербально висловлювати агресію і знімати збудливість та нервовість.

4. Виключити перегляд фільмів і телепередач із сценами насильства та жорстокості.

5. Ні в якому разі не застосовувати фізичні покарання до таких дітей.

6. Роз'єднати хулігана і жертву. Зайняти хулігана конкретною роботою, щоб його енергія використовувалась з миролюбною метою.

7. Привчити дітей до самостійного вирішення своїх проблем настільки, наскільки це можливо, без стороннього втручання.

8. Не дозволяйте такій дитині сидіти без діла. Спрямуйте її енергію на щось хороше.

9. Доброзичливість і теплі стосунки з такими дітьми, постійне спілкування і вміння слухати, переконання, а не фізична сила — допоможе запобігти агресивності.

ВЕСЕЛИНІВСЬКИЙ ФЕНОМЕН

З досвіду роботи райвиконкому Веселинівської районної Ради депутатів трудящих Миколаївської області

В обласній газеті «Рідне Прибужжя» від 26 лютого 2009 р. №23 журналіст А. Чиженко надрукував свою статтю під цією назвою, в якій розповідає про досвід роботи установ і організацій Веселинівського району Миколаївської області, — досвід, який потрібен всім містам і селам України як для економічного процвітання, так і для відродження тієї звичайної, нормальної, буденної виховної роботи з дітьми, підлітками, молоддю, яка проводиться відповідними ланками єдиного ланцюга: освіта, культура, медицина — яким керує райдержадміністрація.

Із цими золотими крупицями їхнього виховного досвіду, представлено скорочено, ми вас ознайомимо. У ході розповіді автор згадує героїчні сторінки з історії краю села Покровка, де створено гарний і чистенький медичний стаціонар на кілька ліжок, зроблено ремонт, планується відкриття стоматологічного кабінету.

Ще більше захоплення викликає робота колективу Веселинівської ЦРЛ, де медперсонал навіть заготовляє продукти для хворих своїми руками (овочі, фрукти, м'ясо), створено медичну касу «Солідарна медицина», яка забезпечує всіх своїх членів ліками майже безкоштовно (всього за 10 грн. внесків на місяць). Отака турбота про людей!

Значну допомогу у вихованні школярів надає районний краєзнавчий музей, дякуючи якому учні мають можливість здійснювати екскурсії до визначних історичних пам'яток м. Миколаєва і сусідніх областей.

Освіта

Справжньою окрасою та ще одним першочерговим завданням для Веселинівської районної ради є освітні навчальні заклади.

Так, до прикладу, у районному центрі є дитяча юнацька спортивна школа, якою керує Зоя Степанівна Умриш. Вихованці цієї школи посідають призові місця у багатьох районних, обласних та республіканських спортивних змаганнях.

Також не може не радувати співпраця Веселинівської районної ради з освітніми навчальними закладами. Нещодавно був закінчений ремонт спортзалу у Веселинівській гуманітарній гімназії. Спортзал відремонтовано на кошти, виділені з районного бюджету — 280 тисяч гривень. Створено умови для занять молоді фізкультурою і спортом.

Справжньою окрасою і освітнім центром цього краю є і Веселинівська загальноосвітня школа I–III ступенів, якою керує досвідчений директор, талановитий педагог Тетяна Волошанівська. З гніздечка цієї школи «випурхнули» у білий світ широкий за двадцять п'ять років 1285 учнів. З них дев'яносто два медалісти. Серед випускників школи є і професори, і танкісти, і інженери, і льотчики.

Чому це стало можливим?

Тому що видно неозброєним оком, як педагогічний колектив школи ставиться до виховання дітей та навчального процесу. Так, у школі вже тривалий час діє наукове товариство «Ерудит», яке існує для того, щоб розгледіти у дітях талант та допомогти його розвинути. І ця плідна педагогічна робота вже дає свої результати. Анастасія Лахманова, учениця п'ятого класу, посіла перше місце на міжнародному конкурсі «Енергія і середовище» зі своєю роботою «Мій друг Сонечко».

Є в школі і комп'ютерні сучасні класи, з «машинами», котрих і у Миколаєві рідко побачиш. Є і добре обладнаний, з яскравими розцяцькованими стінами та м'якими іграшками дитячий куточок для першокласників та багато чого іншого.

Ми були у селі Кудрявцівка. Там є дитячий садочок. У цьому дошкільному навчальному закладі я побачив одну річ, яку не бачив у жодному дитячому садочку області. Це — фітотівальня. У штаті дитячого садочка є медсестра, котра опікується цією фітотівальнею. Разом з дітьми влітку вихователі дитячого садочку збирають лікарські трави, липу, малину, м'яту, а потім цілий рік п'ють чаї, роблять інгаляції.

Культурний феномен Веселинівщини

Хочеться сказати про деякі культурні здобутки веселинівців. У першу чергу це стосується Ставківського та Широколанівського будинків культури.

Веселинівці зрозуміли, що культуру, вірніше, її матеріальну частину — районну інфраструктуру будинків культури треба відроджувати, орієнтуючись на умови сучасності. Ера величезних будинків

культури вже пройшла. треба робити їх невеличкими, компактними, економічними з точки зору енергоносіїв.

Послухаємо Ставківського сільського голову Камрана Абасова (зусиллям Ставківської сільської громади було збудовано новенький міні—будиночок культури, — теплий, з усіма зручностями, євроремонт. Його світла будівля, коли ми під'їжджали до села, була видна здалеку):

— Ми зробили у себе міні-будинки культури. Тут є зала для танців, таких необхідних для молоді. Зала облаштована усією необхідною апаратурою. Є кабінет для гри в шахи та шашки.

Краще вже молодь нехай збирається тут, аніж десь під парканами курить та п'є алкогольні напої. В нашому будинку культури вони і відпочинуть, і скинуть зайвий адреналін, і під доглядом дорослих будуть.

За такими міні-будинками культури майбутнє...

А у сусідній Широколанівці, на мій погляд, приватний підприємець-фермер Віктор Волощаківич здійснив подвиг. Він знайшов можливість виділити зі свого ВЛАСНОГО бюджету мільйон двісті тисяч гривень на повну реконструкцію сільського Будинку культури. І будівля надзвичайно важливого для села закладу справді вражає. Вона велетенська, світла, з просторою залогою, новенькою сценою, з сучасним ремонтом. Одним словом, готова прийняти всіх бажаючих. З-поміж цілого ряду бачених мною зруйнованих колгоспних будинків культури цей виглядав неначе казкою, мрією, втіленою у життя.

Тому, мені здається, можна назвати вчинок Віктора Володимировича Волощаківича справжнім ПОДВИГОМ, адже його вчинок так багато важить для його рідного села...

На жаль, ми не змогли поспілкуватися із щедрим меценатом, тому що він був хворий...

Але вдячність йому за його шляхетний і потрібний вчинок все ж таки хочеться висловити.

Хочеться висловити вдячність і директору ТОВ СП «Нібулон» Олексію Вадатурському за закінчення газифікації села Широколанівки.

Одним словом, життя триває, і небайдужі люди є серед нас. А значить, не все ще втрачено...

Друге народження села Урсолівка

Це село ніколи не було великим, та й нині воно налічує близько ста жителів. Коли настав період руїни останнього десятиліття двад-

цятого сторіччя, жителі, особливо молодь, почали розбігатися з села. І його могла спіткати сумна доля усіх тих сіл, котрі вже зникли з мапи нашої області. Але і громада зібралася з силами, їй допомогла і районна, і обласна ради. І село втримали...

Не дали загинути...

У село провели водогін, телефонізували будинки, газифікували цей населений пункт. Особливу подяку жителі висловлюють депутату Верховної ради України від фракції Партії регіонів Миколі Петровичу Круглову. Він виділив на газифікацію села тридцять п'ять тисяч гривень. Не залишилися осторонь ані обласна, ані районна, ані сільські ради.

Всім миром, разом довели село до сучасного комфортного стану. тепер воно з водою, телефоном і газом. І в нього стали повертатися люди...

Заключне слово

Для підбиття підсумку слово голові Веселинівської районної ради Олександрю Ковалю:

— Так, у районі багато чого зроблено доброго. Але, звичайно, є і проблеми. І проблем цих багато. Ми їх у межах наших скромних сил намагаємося вирішувати...

Треба підтримувати ініціативних працелюбних і творчих людей на місцях, які бажають і можуть працювати.

Андрій Чиженко

ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ПРО НЕПОВНОЛІТНІХ (ВИТЯГИ)

Конвенція ООН про права дитини (витяги)

Стаття 1

Для цілей цієї Конвенції дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше.

Стаття 2

1. Держави-учасниці поважають і забезпечують всі права, передбачені цією Конвенцією, за кожною дитиною, яка перебуває в межах їх юрисдикції, без будь-якої дискримінації незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я і народження дитини, її батьків чи законних опікунів або яких-небудь інших обставин.

Стаття 3

2. Держави-учасниці зобов'язуються забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом, і з цією метою вживають всіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів.

Стаття 9

1. Держави-учасниці забезпечують те, щоб дитина не розлучалася з батьками всупереч їх бажанню, за винятком випадків, коли компетентні органи, згідно з судовим рішенням, визначають відповідно до застосовуваного закону і процедур, що таке розлучення необхідне в якнайкращих інтересах дитини. Таке визначення може бути необхідним у тому чи іншому випадку, наприклад, коли батьки жорстоко поведуться з дитиною або не піклуються про неї, або коли батьки проживають роздільно і необхідно прийняти рішення щодо місця проживання дитини.

Стаття 18

1. Держави-учасниці докладають всіх можливих зусиль до того, щоб забезпечити визнання принципу загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання і розвиток дитини.

Батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини. Найкращі інтереси дитини є предметом їх основного піклування.

Стаття 19

1. Держави-учасниці вживають всіх необхідних законодавчих, адміністративних, соціальних і просвітніх заходів з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбального і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину.

Стаття 21

Держави-учасниці, які визнають і/чи дозволяють існування системи усиновлення, забезпечують, щоб найкращі інтереси дитини враховувалися в першочерговому порядку, і вони:

а) забезпечують, щоб усиновлення дитини дозволяли лише компетентні власті, які визначають згідно з застосовуваними законом і процедурами та на підставі всієї інформації, що має відношення до справи і достовірна, що усиновлення допустимо з огляду на статус дитини щодо батьків, родичів і законних опікунів і що, коли потрібно, зацікавлені особи дали свою усвідомлену згоду на усиновлення на підставі такої консультації, яка може бути необхідною.

Стаття 27

2. Батько (-ки) або інші особи, які виховують дитину, несуть основну відповідальність за забезпечення в межах своїх здібностей і фінансових можливостей умов життя, необхідних для розвитку дитини.

Стаття 28

1. Держави-учасниці визнають право дитини на освіту, і з метою поступового досягнення здійснення цього права на підставі рівних можливостей вони, зокрема:

- а) вводять безплатну й обов'язкову початкову освіту;
- б) сприяють розвиткові різних форм середньої освіти, як загальної, так і професійної, забезпечують її доступність для всіх дітей та вживають таких заходів, як введення безплатної освіти та надання у випадку необхідності фінансової допомоги;
- д) вживають заходів для сприяння регулярному відвідуванню шкіл і зниженню кількості учнів, які залишили школу.

Стаття 32

1. Держави-учасниці визнають право дитини на захист від економічної експлуатації та від виконання будь-якої роботи, яка може являти небезпеку для здоров'я, бути перешкодою в одержанні нею освіти чи завдавати шкоди її здоров'ю, фізичному, розумовому, духовному, моральному та соціальному розвитку.

2. Держави-учасниці вживають законодавчі, адміністративні і соціальні заходи, а також заходи в галузі освіти, з тим щоб забезпечити здійснення цієї статті. З цією метою, керуючись відповідними положеннями інших міжнародних документів, Держави—учасниці, зокрема:

- а) встановлюють мінімальний вік для прийому на роботу;
- б) визначають необхідні вимоги щодо тривалості робочого дня й умови праці;
- в) передбачають відповідні види покарань або інші санкції для забезпечення ефективного здійснення цієї статті.

Стаття 33

Держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів, включаючи законодавчі, адміністративні та соціальні, а також заходи в галузі освіти, з тим щоб захистити дітей від незаконного зловживання наркотичними засобами та психотропними речовинами, як вони визначені

у відповідних міжнародних договорах, та не допускати залучення дітей до протизаконного виробництва таких речовин і торгівлі ними.

Стаття 34

Держави-учасниці зобов'язані захищати дитину від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень. З цією метою Держави-учасниці, зокрема, вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях всіх необхідних заходів щодо запобігання:

а) схиланню або примушуванню дитини до будь—якої незаконної сексуальної діяльності;

б) використанню дітей з метою експлуатації у проституції або в іншій незаконній сексуальній практиці;

в) використанню дітей з метою експлуатації у порнографії та порнографічних матеріалах.

Стаття 35

Держави-учасниці вживають на національному, двосторонньому та багатосторонньому рівнях всіх необхідних заходів щодо відвернення викрадень дітей, торгівлі дітьми чи їх контрабанди в будь-яких цілях і в будь-якій формі.

Стаття 37

Держави-учасниці забезпечують, щоб:

а) жодна дитина не піддавалась катуванням та іншим жорстоким, нелюдським або принижуючим гідність видам поведження чи покарання.

Ні смертна кара, ні довічне тюремне ув'язнення, які не передбачають можливості звільнення, не призначаються за злочини, вчинені особами, молодшими 18 років;

Стаття 40

1. Держави-учасниці визнають право кожної дитини, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство, звинувачується або визнається винною в його порушенні, на таке поведження, що сприяє розвиткові у дитини почуття гідності і значущості, зміцнює в ній повагу до прав людини й основних свобод інших та при якому враховуються вік дитини і бажаність сприяння її реінтеграції та виконання нею корисної ролі в суспільстві.

2. З цією метою і беручи до уваги відповідні положення міжнародних документів, Держави-учасниці, зокрема, забезпечують, щоб:

а) жодна дитина не вважалася порушником кримінального законодавства, не була звинувачена та визнана винною в його порушенні через дію чи бездіяльність, які не були заборонені національним і міжнародним правом на час їх здійснення;

б) кожна дитина, яка, як вважається, порушила кримінальне законодавство чи звинувачується в його порушенні, мала принаймні такі гарантії;

в) презумпцію невинності, поки її вина не буде доведена згідно із законом;

ж) безплатна допомога перекладача, якщо дитина не розуміє використовуваної мови чи не розмовляє нею;

з) повна повага її особистого життя на всіх стадіях розгляду.

3. Держави-учасниці прагнуть сприяти створенню законів, процедур, органів і установ, що мають безпосереднє відношення до дітей, які, як вважається, порушили кримінальне законодавство, звинувачуються чи визнаються винними в його порушенні, і зокрема:

а) встановленню мінімального віку, нижче якого діти вважаються нездатними порушити кримінальне законодавство.

ЗАКОН УКРАЇНИ від 24 січня 1995 р.

«Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх»

Виходячи з Конституції України та Конвенції ООН про права дитини, цей Закон визначає правові основи діяльності органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх, на які покладатиметься здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку.

Розділ I

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи, які здійснюють соціальний захист і профілактику правопорушень серед неповнолітніх.

Здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед неповнолітніх покладається на: Комітет у справах неповнолітніх Кабінету Міністрів України, служби у справах неповнолітніх Уряду Автономної Республіки Крим, виконавчих комітетів обласних, міських, районних у містах, районних Рад народних депутатів; загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх органів охорони здоров'я; притулки для неповнолітніх служб у справах неповнолітніх; суди; кримінальну міліцію у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ; приймальники—розподільники для неповнолітніх органів внутрішніх справ; виховно—трудові колонії Міністерства внутрішніх справ України. У здійсненні соціального захисту неповнолітніх та профілактики правопорушень серед них беруть участь у межах своєї компетенції інші державні органи, органи місцевого і регіонального самоврядування, підприємства, установи та організації незалежно від форм власності, окремі громадяни.

Стаття 2. Основні принципи діяльності органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх

Діяльність органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх, здійснюється на принципах: законності; застосування переважно методів виховання і переконання, що передбачають вживання примусових заходів лише після вичерпання всіх інших заходів впливу на поведінку неповнолітніх; гласності, тобто систематичного інформування про стан правопорушень серед неповнолітніх, роботу Комітету і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх у відкритій державній статистиці, засобах масової інформації; збереження таємниці про неповнолітніх, які вчинили правопорушення і до яких застосовувалися заходи індивідуальної профілактики; неприпустимості приниження честі і гідності неповнолітніх, жорстокого поводження з ними.

Стаття 3. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх

Під профілактикою правопорушень серед неповнолітніх слід розуміти діяльність органів і служб у справах неповнолітніх, спеціальних установ для неповнолітніх, спрямовану на виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню неповнолітніми правопорушень, а також позитивний вплив на поведінку окремих неповнолітніх на території України, в її окремому регіоні, в сім'ї, на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності, за місцем проживання.

Розділ II

ОРГАНИ І СЛУЖБИ У СПРАВАХ НЕПОВНОЛІТНІХ

Стаття 4. Комітет у справах неповнолітніх і служби у справах неповнолітніх

Комітет у справах неповнолітніх створюється Кабінетом Міністрів України, служби у справах неповнолітніх — Урядом Автономної Республіки Крим, виконавчими комітетами обласних, міських, районних у містах, районних Рад народних депутатів.

Головними завданнями Комітету і служб у справах неповнолітніх є:

- розроблення і здійснення самостійно або разом з відповідними (державними органами, органами місцевого і регіонального самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності, громадськими організаціями заходів щодо забезпечення прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх, запобігання вчиненню ними правопорушень; контроль за виконанням цих заходів: координація зусиль органів державної виконавчої влади, органів місцевого і регіонального самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності у вирішенні питань соціального захисту неповнолітніх та організації роботи щодо запобігання бездоглядності і правопорушенням серед них;

- здійснення контролю за умовами утримання і виховання неповнолітніх у спеціальних установах для неповнолітніх, організацією виховної роботи в навчально—виховних і позашкільних закладах, за місцем проживання;

- здійснення контролю за дотриманням законодавства про працю неповнолітніх на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності;

- ведення державної статистики щодо неповнолітніх відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів;

- надання органам державної виконавчої влади, органам місцевого і регіонального самоврядування, підприємствам, установам та організаціям незалежно від форм власності, громадським організаціям, громадянам практичної та методичної допомоги, консультацій з питань соціального захисту і профілактики правопорушень серед неповнолітніх.

Комітет і служби у справах неповнолітніх мають право:

- приймати з питань, віднесених до їх компетенції, рішення, які є обов'язковими для виконання органами державної виконавчої влади,

органами місцевого і регіонального самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності, посадовими особами і громадянами;

□ звертатися у разі порушення прав та інтересів неповнолітніх, а також з питань працевлаштування, подання їм іншої допомоги до відповідних державних органів, органів місцевого і регіонального самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності; перевіряти стан виховної роботи з неповнолітніми в навчально—виховних і позашкільних закладах, за місцем проживання, а також на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності, де працюють неповнолітні;

□ перевіряти умови тримання і виховання неповнолітніх у спеціальних установах для неповнолітніх;

□ порушувати перед відповідними органами клопотання про застосування передбачених законодавством санкцій до суб'єктів підприємницької діяльності, засобів масової інформації, які здійснюють продаж порнографічної продукції, пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту;

□ ставити перед відповідними органами державної виконавчої влади, органами місцевого і регіонального самоврядування питання про накладення дисциплінарних стягнень на посадових осіб у разі невиконання ними рішень, прийнятих Комітетом та службами у справах неповнолітніх; визначати потребу регіонів у створенні та функціонуванні спеціальних установ для неповнолітніх.

Комітет у справах неповнолітніх Кабінету Міністрів України контролює і координує діяльність служб у справах неповнолітніх Уряду Автономної Республіки Крим, виконавчих комітетів обласних, Київської та Севастопольської міських Рад народних депутатів.

Служби у справах неповнолітніх Уряду Автономної Республіки Крим, виконавчих комітетів обласних, Київської та Севастопольської міських Рад народних депутатів контролюють і координують діяльність служб у справах неповнолітніх виконавчих комітетів районних, районних у містах Києві та Севастополі Рад народних депутатів, а також надають їм та службам у справах неповнолітніх виконавчих комітетів міських (міст обласного підпорядкування), районних у містах та районних Рад народних депутатів — практичну і методичну допомогу, узагальнюють і поширюють позитивний досвід роботи.

Центральні та місцеві органи державної виконавчої влади, органи місцевого і регіонального самоврядування, підприємства, установи та організації незалежно від форм власності, посадові особи зобов'язані у визначений Комітетом і службами у справах неповнолітніх термін повідомляти про заходи, вжиті на виконання прийнятих рішень. Штатна чисельність працівників районних і міських служб у справах неповнолітніх устанавлюється залежно від кількості неповнолітніх, які проживають у районі, місті (один працівник служби на 2–3 тис. неповнолітніх у районах та на 5–6 тис. — у містах і районах у містах). Комітет і служби у справах неповнолітніх мають права юридичної особи, власний бланк, печатку із зображенням Державного герба України та своїм найменуванням.

Стаття 5. Кримінальна міліція у справах неповнолітніх.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх є складовою частиною кримінальної міліції органів внутрішніх справ і створюється на правах самостійного підрозділу в головних управліннях Міністерства внутрішніх справ України в Криму, місті Києві, Київській області, управліннях Міністерства внутрішніх справ міста Севастополя, областей, управліннях внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України на транспорті та Міністерстві внутрішніх справ України. Кримінальна міліція у справах неповнолітніх зобов'язана:

- проводити роботу щодо запобігання правопорушенням неповнолітніх;
- виявляти, припиняти та розкривати злочини, вчинені неповнолітніми, вживати з цією метою оперативно—розшукових і профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством;
- розглядати у межах своєї компетенції заяви і повідомлення про правопорушення, вчинені неповнолітніми; здійснювати досудову підготовку матеріалів про правопорушення, вчинені неповнолітніми; провадити дізнання в межах, визначених кримінально—процесуальним законодавством; виявляти причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми; вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення;
- брати участь у правовому вихованні неповнолітніх; розшукувати неповнолітніх, які залишили сім'ю, навчально—виховні заклади (бродяжать) та спеціальні установи для неповнолітніх;
- виявляти дорослих осіб, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, проституцію, пияцтво, наркоманію та жебрацтво;

□ виявляти осіб, які займаються виготовленням та розповсюдженням порнографічної продукції, видань, що пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту;

□ вести профілактичний облік неповнолітніх правопорушників, інформувати відповідні служби у справах неповнолітніх про необхідність застосування до них запобіжних заходів;

□ повертати до місця постійного проживання, навчання або направляти до спеціальних установ для неповнолітніх у термін не більше восьми годин з моменту виявлення неповнолітніх, яких було підкинuto, або які заблукали, або залишили сім'ю чи навчально-виховні заклади;

□ викликати неповнолітніх, їх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), а також інших осіб у справах та інших матеріалах про правопорушення і у разі ухилення без поважних причин від явки за викликом — піддавати їх приводу;

□ відвідувати неповнолітніх правопорушників за місцем їх проживання, навчання, роботи, проводити бесіди з ними, їх батьками (усиновителями) або опікунами (піклувальниками);

□ отримувати від підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності відомості, необхідні у зв'язку з матеріалами про правопорушення, що перебувають у її провадженні;

□ затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях неповнолітніх віком до 15 років, які залишилися без опіки, на період до передачі їх законним представникам або до влаштування у встановленому порядку, а неповнолітніх, які вчинили правопорушення до досягнення віку, з якого за такі діяння особи підлягають кримінальній відповідальності, — до передачі їх законним представникам або направлення до приймальників-розподільників, але не більш як на вісім годин;

□ здійснювати згідно з чинним законодавством гласні та негласні оперативно-розшукові заходи з метою розкриття злочинів, вчинених неповнолітніми або за їх участю;

□ вести облік осіб, які втягують неповнолітніх в антигромадську діяльність; проводити обшуки, вилучення та інші слідчі дії відповідно до кримінально-процесуального законодавства;

□ проводити за наявності законних підстав огляд неповнолітніх, речей, які є при них, транспортних засобів;

□ вилучати документи і предмети, що можуть бути речовими доказами правопорушення або використані на шкоду їх здоров'ю;

складати протоколи про адміністративні правопорушення неповнолітніх, а також їх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), які не виконують обов'язків щодо виховання і навчання неповнолітніх;

□ вносити підприємствам, установам та організаціям незалежно від форм власності обов'язкові для розгляду подання про необхідність усунення причин та умов, що сприяють виявленню правопорушень неповнолітніми;

□ доставляти в органи внутрішніх справ на строк до трьох годин неповнолітніх, які вчинили адміністративне правопорушення, але не досягли віку, з якого настає адміністративна відповідальність, для встановлення особи, обставин вчинення правопорушення та передачі їх батькам чи особам, які їх замінюють.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх виконує і інші обов'язки та має інші права, передбачені чинним законодавством.

Положення про кримінальну міліцію у справах неповнолітніх затверджується Кабінетом Міністрів України.

Розділ III

СУДИ

Стаття 6. Суди

Суди розглядають справи:

□ щодо неповнолітніх, які вчинили адміністративні правопорушення у віці від 16 до 18 років; про поміщення неповнолітніх чи правопорушників до приймальників-розподільників для неповнолітніх;

□ про адміністративну відповідальність батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників) неповнолітніх за невиконання ними своїх обов'язків щодо виховання і навчання дітей; про обмеження батьків у дієздатності, відібрання дітей та позбавлення батьківських прав, виселення осіб, позбавлених батьківських прав, якщо їх спільне проживання з дітьми, щодо яких вони позбавлені батьківських прав, неможливе;

□ про поновлення батьківських прав і розв'язання суперечок між батьками щодо місця проживання неповнолітніх; щодо інших питань, пов'язаних з особистими і майновими правами неповнолітніх. Справи, зазначені у частині першій цієї статті, розглядаються спеціально уповноваженими на те судьями (складом суддів). При судах створюється інститут судових вихователів для здійснення контролю за виконанням рішень щодо неповнолітніх, який діє згідно з положенням,

яке затверджується Верховним Судом України, Міністерством юстиції України, Міністерством освіти України.

Розділ IV

СПЕЦІАЛЬНІ УСТАНОВИ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

Стаття 7. Приймальники-розподільники для неповнолітніх

Приймальники-розподільники для неповнолітніх створюються в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі і підпорядковуються органам внутрішніх справ.

У приймальники-розподільники можуть бути доставлені неповнолітні віком від 11 і до 18 років на термін до 30 днів, які:

□ вчинили правопорушення до досягнення віку, з якого за такі діяння особи підлягають кримінальній відповідальності, якщо є потреба — негайно ізолювати їх (за постановою органу дізнання, слідчого, санкціонованою прокурором, або за постановою суду);

□ згідно з рішенням суду направляються у спеціальні установи для неповнолітніх;

□ самовільно залишили спеціальний навчально—виховний заклад, де вони перебували.

Не підлягають поміщенню у приймальники—розподільники неповнолітні, які перебувають у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння, психічно хворі з вираженими симптомами хвороби, неповнолітні, які вчинили правопорушення у віці, з якого за такі діяння можлива кримінальна відповідальність, крім випадків припинення кримінальної справи і направлення винних осіб у спеціальні установи для неповнолітніх за рішенням суду.

Посадові особи приймальників-розподільників для неповнолітніх мають право:

□ вимагати від підприємств, установ та організацій, незалежно від форм власності відомості, необхідні для влаштування неповнолітніх, установлення їх особи, з'ясування причин бездоглядності та вчинення правопорушень;

□ викликати у разі самовільного залишення неповнолітніми загальноосвітньої школи або професійного училища соціальної реабілітації, інших спеціальних установ для неповнолітніх їх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників) і представників цих закладів для повернення неповнолітніх у сім'ю або зазначені заклади;

□ проводити у разі наявності інформації про зберігання неповнолітніми заборонених речей особистий огляд неповнолітніх, їх речей, посилок, передач, а також спальних та інших приміщень із складанням протоколу про результати огляду.

Стаття 8. Загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації

Загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації є спеціальними навчально—виховними закладами для неповнолітніх, які потребують особливих умов виховання. До цих закладів можуть направлятися особи, які вчинили злочин у віці до 18 років або правопорушення до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність. Основними завданнями загальноосвітніх шкіл і професійних училищ соціальної реабілітації є:

□ створення належних умов для життя, навчання і виховання учнів, підвищення їх загальноосвітнього і культурного рівня, професійної підготовки, розвитку індивідуальних здібностей і нахилів, забезпечення необхідної медичної допомоги; забезпечення соціальної реабілітації учнів, їх правового виховання та соціального захисту в умовах постійного педагогічного режиму.

До загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації направляються за рішенням суду неповнолітні віком від 11 до 14 років, а до професійних училищ соціальної реабілітації — віком від 14 років. Неповнолітніх тримають у зазначених школах і професійних училищах соціальної реабілітації у межах встановленого судом терміну, але не більше трьох років. У загальноосвітніх школах соціальної реабілітації неповнолітніх можуть тримати у виняткових випадках до досягнення ними 15 років, а у професійних училищах соціальної реабілітації — до досягнення 19 років, якщо це необхідно для завершення навчального року або професійної підготовки. Учні загальноосвітніх шкіл соціальної реабілітації, яким виповнилося 15 років, але вони не стали на шлях виправлення, рішенням суду за місцезнаходженням зазначеного закладу можуть бути переведені до професійного училища соціальної реабілітації. Це переведення може здійснюватися у межах терміну, встановленого рішенням суду, що застосував примусовий захід виховного характеру, але не більше трьох років.

Звільнення учнів з навчально-виховних закладів соціальної реабілітації провадиться достроково або після закінчення терміну перебування. Неповнолітні, звільнені із загальноосвітніх шкіл соціальної ре-

абілітації, направляються директором школи до батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), а ті, які не мають батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), — до виховних навчально—виховних закладів загального типу.

Неповнолітні, звільнені з професійних училищ соціальної реабілітації, направляються директором училища, як правило, за місцем проживання для працевлаштування за набутою спеціальністю, а в окремих випадках — до іншої місцевості за умови письмового підтвердження відповідної служби у справах неповнолітніх або державної служби зайнятості про можливість працевлаштування та забезпечення житлом неповнолітнього у цій місцевості.

Дострокове звільнення неповнолітніх із загальноосвітніх шкіл професійних училищ соціальної реабілітації провадиться судом за місцезнаходженням закладу за клопотанням ради школи чи училища. Зазначені заклади створюються у встановленому порядку окремо для хлопців і дівчат.

Загальноосвітні школи соціальної реабілітації підпорядковуються Міністерству освіти Автономної Республіки Крим, управлінням освіти виконавчих комітетів обласних, Київської і Севастопольської міських Рад народних депутатів, а професійні училища соціальної реабілітації — Міністерству освіти України. Загальноосвітні школи соціальної реабілітації створюються в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі; професійні училища соціальної реабілітації — у регіонах, визначених Комітетом у справах неповнолітніх Кабінету Міністрів України та Міністерством освіти України.

Стаття 9. Центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх

□ Центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх створюються в державній системі охорони здоров'я за визначенням Комітету у справах неповнолітніх Кабінету Міністрів України і Міністерства охорони здоров'я України для неповнолітніх, які вживають алкоголь, наркотики, а також для неповнолітніх, які за станом здоров'я не; можуть бути направлені до загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації.

Основним завданням центрів медико-соціальної реабілітації є створення умов і забезпечення лікування неповнолітніх від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії та їх психосоціальна реабілітація і корекція. До центрів медико-соціальної реабілітації направляються неповнолітні віком від 11 років на підставі висновку медико-експертної комісії.

Неповнолітні перебувають у центрах медико-соціальної реабілітації протягом терміну, необхідного для лікування, але не більше двох років.

Питання про перебування неповнолітнього у центрі медико-соціальної реабілітації розглядається керівництвом центру на підставі прохання, поданого батьками (усиновителями) чи опікунами (піклувальниками) за згодою неповнолітнього.

Центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх мають права юридичної особи, власний бланк, печатку із зображенням Державного герба України та своїм найменуванням.

Положення про центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх затверджується Кабінетом Міністрів України.

Розділ VI

КОНТРОЛЬ І НАГЛЯД ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ ОРГАНІВ І СЛУЖБ У СПРАВАХ НЕПОВНОЛІТНІХ ТА СПЕЦІАЛЬНИХ УСТАНОВ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

Стаття 15. Охорона прав неповнолітніх під час здійснення профілактики правопорушень

Неповнолітні, щодо яких здійснювався профілактичний захід або яких він торкнувся, у разі протиправного посягання на їх права, свободу, честь і гідність, заподіяння їм майнової чи іншої шкоди мають право на повне поновлення порушених прав і відшкодування заподіяної шкоди. Посадові особи, винні у порушенні прав неповнолітніх, заподіянні їм шкоди під час проведення профілактичного заходу, несуть відповідальність на підставах і в порядку, передбачених чинним законодавством.

Стаття 16. Контроль за діяльністю органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ для неповнолітніх

Кабінет Міністрів України, Уряд Автономної Республіки Крим, виконавчі комітети обласних, міських, районних у містах, районних Рад народних депутатів у межах своєї компетенції здійснюють контроль за діяльністю Комітету у справах неповнолітніх, служб у справах неповнолітніх, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, приймальників-розподільників для неповнолітніх, загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації, центрів медико-соціальної реабілітації, виховно-трудова колоній, притулків для неповнолітніх і подають їм необхідну допомогу.

Стаття 17. Прокурорський нагляд за додержанням цього Закону

Нагляд за додержанням і правильним застосуванням Закону України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх» здійснюється Генеральним прокурором України і підпорядкованими йому прокурорами відповідно до Закону України «Про прокуратуру».

м. Київ, 24 січня 1995 року № 20/95-ВР

ЗАТВЕРДЖЕНО

постановою Кабінету міністрів України
від 8 липня 1995 р. № 502

ПОЛОЖЕННЯ ПРО КРИМІНАЛЬНУ МІЛІЦІЮ У СПРАВАХ НЕПОВНОЛІТНІХ

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх створюється з метою соціального захисту та профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли 18-річного віку, і структурно включається до кримінальної міліції системи МВС.

У складі кримінальної міліції у справах неповнолітніх діють приймальники-розподільники для неповнолітніх, які підпорядковуються відділам кримінальної міліції у справах неповнолітніх головних управлінь МВС в Автономній Республіці Крим, місті Києві та Київській області, управлінь МВС в областях, місті Севастополі та перебувають в оперативному підпорядкуванні районних, міських органів внутрішніх справ за місцем їх знаходження.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх:

- проводить роботу, пов'язану із запобіганням правопорушенням неповнолітніми;
- виявляє, припиняє та розкриває злочини, вчинені неповнолітніми;
- здійснює досудову підготовку матеріалів про правопорушення, вчинені неповнолітніми, проводить дізнання в межах, визначених кримінально-процесуальним законодавством;
- проводить розшук неповнолітніх, які залишили сім'ї, навчально-виховні заклади та спеціальні установи для неповнолітніх;
- розглядає у межах своєї компетенції заяви та повідомлення про правопорушення, вчинені неповнолітніми;

□ виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми, вживає в межах своєї компетенції заходів до їх усунення, бере участь у правовому вихованні неповнолітніх;

□ повертає підлітків до місць постійного проживання, навчання або направляє їх до спеціальних установ для неповнолітніх протягом не більш як восьми годин з моменту виявлення неповнолітніх, яких було підкинуто або які заблукали чи залишили сім'ю, навчально—виховні заклади;

□ веде профілактичний облік неповнолітніх:

1) звільнених з місць позбавлення волі;

2) засуджених, але стосовно яких виконання вироку про позбавлення волі відстрочено, а також засуджених умовно або до виправних робіт;

3) обвинувачених у вчиненні злочинів і не взятих під варту в період попереднього слідства;

4) які вчинили злочин, але звільнені від кримінальної відповідальності у зв'язку із застосуванням заходів громадського впливу, акта про амністію, до яких застосовано примусові заходи виховного характеру, а також тих, які вчинили суспільно небезпечні дії до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність;

5) звільнення із спеціальних навчально-виховних закладів;

6) яким лікувальними закладами встановлений діагноз «наркоманія»;

□ виявляє дорослих осіб, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, проституцію, пияцтво, наркоманію та жебрацтво, а також осіб, які займаються виготовленням та розповсюдженням порнографічної продукції, видань, що пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту; надсилає до відповідних служб у справах неповнолітніх відомості про неповнолітніх, які повернулися із загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації, вчинили правопорушення, за яке застосовано заходи громадського впливу або адміністративне стягнення, вживають спиртні напої або допускають немедичне вживання наркотичних та одурманюючих засобів, у віці до 16 років систематично самовільно залишають сім'ю, самовільно залишають спеціальні навчально-виховні заклади, для взяття їх на облік та проведення з ними профілактичної роботи, а також інформує зазначені служби про необхідність застосування до них заходів впливу або захисту; надає допомогу органам освіти і охорони здоров'я в підготовці відповідних документів щодо оформлення особових справ неповнолітніх,

які направляються до загальноосвітніх шкіл та професійних училищ соціальної реабілітації.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх має право:

□ доставляти в органи внутрішніх справ не більш як на три години неповнолітніх, які вчинили адміністративне правопорушення, але не досягли віку, з якого настає адміністративна відповідальність, для встановлення особи, обставин учинення правопорушення та передачі їх батькам чи особам, які їх замінюють;

□ проводити за наявності законних підстав огляд неповнолітніх, речей, які є при них, транспортних засобів, які належать правопорушникам або використовуються ними для вчинення злочинів;

□ вилучати документи і предмети, що можуть бути речовими доказами вчинення правопорушення або використані на шкоду їх здоров'ю;

□ складати протоколи про адміністративні правопорушення, вчинені неповнолітніми, а у передбачених законодавством випадках також про накладення стягнення на їх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), які не виконують обов'язків щодо виховання та [навчання неповнолітніх];

□ викликати неповнолітніх, їх батьків (усиновителів) або опікунів (піклувальників), а також інших осіб у справах та за іншими матеріалами про вчинення правопорушення і у разі ухилення без поважних причин неявки за викликом піддавати їх приводу;

□ відвідувати неповнолітніх правопорушників за місцем їх проживання, навчання, роботи, проводити бесіди з ними, їх батьками (усиновителями) або опікунами (піклувальниками), іншими особами, які і мають відношення до справи;

□ вести облік осіб, які втягують неповнолітніх в антигромадську діяльність;

□ затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях неповнолітніх віком до 15 років, які залишилися без опіки чи піклування, на період до передачі їх законним представникам або до влаштування у встановленому порядку, а неповнолітніх, які вчинили правопорушення до досягнення віку, з якого за такі діяння особи підлягають кримінальній відповідальності, — до передачі їх законним представникам або направлення до приймальників-розподільників для неповнолітніх, але не більш як на вісім годин, а також тримати в таких приміщеннях за спеціальною постановою судді чи ухвалою суду неповнолітніх, щодо яких порушено справу про застосування

до них примусових заходів виховного характеру, в разі їх злісної неяви до суду та здійснювати їх привід;

□ вилучати в невідкладних випадках неповнолітніх із сімей, перебування в яких загрожує життю або здоров'ю дітей, та влаштовувати таких дітей до притулків для неповнолітніх до винесення рішення суду;

□ вносити підприємствам, установам та організаціям незалежно від форм власності обов'язкові для розгляду подання про необхідність усунення причин та умов, що сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми;

□ проводити в порядку проведення дізнання або за дорученням слідчих органів у кримінальних справах обшуки, вилучення, допити та інші слідчі дії відповідно до кримінально-процесуального законодавства.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх має інші права, передбачені чинним законодавством.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх здійснює свою діяльність у тісній взаємодії з іншими правоохоронними органами, Комітетом у справах неповнолітніх Кабінету Міністрів України, Міносвіти, Мінмолодьспортом, Мінпраці, МОЗ та їх органами на місцях, надсилає їм у разі потреби інформацію, пропозиції про поліпшення роботи щодо здійснення соціального захисту неповнолітніх та профілактики правопорушень серед них, а також про усунення недоліків у цій роботі.

**Зміни до постанови Кабінету Міністрів України
«ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ДІЯЛЬНОСТІ СПЕЦІАЛЬНИХ
НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИХ ЗАКЛАДІВ ДЛЯ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ,
ЯКІ ПОТРЕБУЮТЬ ОСОБЛИВИХ УМОВ ВИХОВАННЯ»
Прийнято КМ 11 серпня 1995 р. Постанова №646 (витяги)**

35. У школах соціальної реабілітації неповнолітні утримуються у межах встановленого судом терміну, але не більше трьох років. У виняткових випадках неповнолітні можуть утримуватись до досягнення ними 15 років, якщо це необхідно для навчального року.

Звільнення учнів із школи соціальної реабілітації проводиться після закінчення терміну перебування, встановленого судом, за рішенням директора закладу.

36. Дострокове звільнення неповнолітніх із школи соціальної реабілітації провадиться за ухвалою суду за місцезнаходженням закладу

за клопотанням ради школи з обов'язковим влаштуванням їх на навчання до загальноосвітніх шкіл, професійних навчально-виховних закладів або на роботу відповідно до чинного законодавства;

48. Питання доцільності перебування учнів у школі соціальної реабілітації розглядається через рік (повторно через шість місяців) і остаточно судом вирішується за місцезнаходженням закладу на підставі рішення ради школи чи за поданням директора;

51. Учні шкіл соціальної реабілітації, яким виповнилося 15 років, але вони не стали на шлях виправлення, за ухвалою суду за місцезнаходженням зазначеного закладу можуть бути переведені до училища соціальної реабілітації. Це переведення може здійснюватися у межах терміну, встановленого ухвалою суду, що застосував примусовий захід виховного характеру, але не більше трьох років.

55. Неповнолітні утримуються в училищах соціальної реабілітації у межах терміну, встановленого судом, але не більше трьох років, за вчинення злочину у віці до 18 років або скоєння правопорушення до виповнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність. У разі переведення учнів із школи соціальної реабілітації до училища соціальної реабілітації загальний термін перебування їх у цих закладах не повинен перевищувати трьох років.

56. В училищах соціальної реабілітації з дозволу суду за місцезнаходженням зазначеного закладу учні можуть утримуватись у виняткових випадках до досягнення ними 19 років, якщо це необхідно для завершення навчального року або професійної підготовки.

63. Звільнення учнів з училища соціальної реабілітації провадиться після закінчення терміну перебування, встановленого судом, за рішенням директора закладу.

КАБІNET МІНІСТРІВ УКРАЇНИ Про Всеукраїнський фонд оздоровлення і відпочинку дітей та підлітків від 12 лютого 1996 р. №203

З метою забезпечення організації належного відпочинку і оздоровлення дітей та підлітків Кабінет Міністрів України ПОСТАНОВЛЯЄ:

1. Прийняти пропозицію Міністерства освіти, Міністерства у справах молоді і спорту, Федерації професійних спілок України про створення Всеукраїнського фонду оздоровлення і відпочинку дітей та підлітків.

2. Встановити, що Всеукраїнський фонд оздоровлення і відпочинку дітей та підлітків (далі — Фонд):

□ акумулює додаткові кошти і матеріальні цінності на організацію оздоровчої роботи з дітьми та підлітками;

□ формується з коштів у національній та іноземній валютах, а також матеріальних цінностей (обладнання, устаткування та інше) за рахунок благодійних пожертвувань, добровільних внесків юридичних і фізичних осіб України та зарубіжних країн.

Кошти Фонду використовуються на фінансування цільових програм оздоровлення і відпочинку дітей та підлітків, насамперед з малозабезпечених і багатодітних сімей, дітей—сиріт, дітей—інвалідів та дітей з районів екологічного лиха, а також на підтримку реалізації новаторських і експериментальних форм його організації.

3. Визначити розпорядником коштів Фонду наглядову раду Фонду, яка розробляє пропозиції щодо пріоритетних напрямів їх використання, готує і затверджує цільові програми проведення оздоровлень і відпочинку дітей та підлітків, кошториси витрат на їх фінансування і здійснює контроль за цільовим використанням коштів.

Планування, облік і звітність про використання коштів здійснюються в установленому порядку окремо як у національній, так і в іноземній валютах.

Невикористані кошти Фонду, незалежно від джерела надходжень, вилученню не підлягають і залишаються на рахунках Фонду в наступному році.

Наглядова рада Фонду щорічно починаючи з 1997 року до 1 лютого інформує Кабінет Міністрів України про використання коштів Фонду.

4. Взяти до відома, що забезпечення поточної діяльності Фонду здійснює Федерація професійних спілок України, яка має спеціальні та валютні рахунки Фонду у відповідних установах банків України.

5. Затвердити склад наглядової ради Всеукраїнського фонду оздоровлення і відпочинку дітей та підлітків згідно з додатком.

Положення про Комітет у справах неповнолітніх
Кабінету Міністрів України від 16 січня 1996 р.

1. Комітет у справах неповнолітніх Кабінету Міністрів України (далі Комітет) є центральним органом державної виконавчої влади, підвідомчим Кабінетові Міністрів України.

Комітет реалізує державну політику у сфері соціального захисту та профілактики правопорушень серед неповнолітніх, координує діяльність установ та організацій, що входять до сфери його управління.

2. Комітет у своїй діяльності керується Конституцією України, Конституційним договором між Верховною Радою України та Президентом України, законами України, постановами Верховної Ради України, указами і розпорядженнями Президента України, декретами, постановами і розпорядженнями Кабінету Міністрів України, а також цим Положенням.

3. Основними завданнями Комітету є:

□ участь у формуванні державної політики і громадської думки щодо соціального захисту неповнолітніх, діяльності служб та спеціальних установ для неповнолітніх, профілактики правопорушень серед неповнолітніх; затвердження комплексних та цільових програм перспективного розвитку органів і служб у справах неповнолітніх, визначення заходів щодо їх виконання;

□ розроблення і здійснення самостійно або разом з відповідними центральними органами державної виконавчої влади, громадськими організаціями заходів щодо забезпечення прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх, запобігання вчиненню ними правопорушень, контроль за виконанням цих заходів;

□ координація зусиль центральних органів державної виконавчої влади (планування та кооперування коштів) у вирішенні питань соціального захисту неповнолітніх і організації роботи щодо запобігання бездоглядності та правопорушенням серед них;

□ ведення державної статистики щодо неповнолітніх відповідно до законодавства України та міжнародних стандартів;

□ організація виконання актів законодавства з питань, що належать до його компетенції і здійснення систематичного контролю за їх реалізацією;

□ надання центральним та місцевим органам державної виконавчої влади, органам місцевого самоврядування, службам у справах

неповнолітніх, підприємствам, установам та організаціям незалежно від форм власності, громадським організаціям практичної, фінансової та методичної допомоги, консультації з питань соціального захисту і профілактики правопорушень серед неповнолітніх.

4. Комітет відповідно до покладених на нього завдань:

- узагальнює практику застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції, розробляє пропозиції щодо вдосконалення законодавства та в установленому порядку вносить їх на розгляд Президентові України, Кабінетові Міністрів України;

- видає наукові та методичні матеріали, періодичні збірники, створює науково-методичні підрозділи та тимчасові творчі колективи, виступає державним замовником наукових досліджень з проблем соціального захисту та запобігання правопорушенням серед неповнолітніх, сприяє впровадженню їхніх результатів у практику;

- вивчає міжнародний досвід соціальної роботи з неповнолітніми, в межах своїх повноважень сприяє розвитку міжнародних зв'язків;

- опрацьовує рекомендації з раціонального розміщення спеціальних установ для неповнолітніх і разом з відповідними центральними органами державної виконавчої влади готує пропозиції про розвиток міжгалузевого співробітництва у цій сфері діяльності;

- сприяє залученню громадських організацій і окремих громадян до захисту законних прав, свобод та інтересів неповнолітніх, запобігання вчиненню ними правопорушень;

- забезпечує спеціальну підготовку і перепідготовку керівників та фахівців (педагогів, соціальних психологів, соціологів, юристів, медичних та інших працівників) служб у справах неповнолітніх;

- опрацьовує заходи щодо забезпечення служб у справах неповнолітніх висококваліфікованими працівниками, координує діяльність органів освіти з питань підготовки таких спеціалістів;

- здійснює функції з управління майном установ, що перебувають у загальнодержавній власності й належать до сфери управління Комітету; виступає засновником цільових і благодійних фондів; здійснює інші функції, що впливають з покладених на нього завдань.

5. Комітет має право:

- приймати з питань, віднесених до його компетенції, рішення, які є обов'язковими для виконання центральними органами державної виконавчої влади, Урядом Автономної Республіки Крим, місцевими органами державної виконавчої влади і органами місцевого само-

врядування, підприємствами, установами і організаціями незалежно від форм власності, посадовими особами і громадянами;

□ звертатися у разі порушення прав та інтересів неповнолітніх, а також з питань працевлаштування, подання їм іншої допомоги до відповідних державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності;

□ здійснювати контроль за умовами утримання і виховання неповнолітніх у спеціальних установах для неповнолітніх, організацією виховної роботи у навчально-виховних і позашкільних закладах, за місцем проживання;

□ здійснювати контроль за дотриманням законодавства про працю неповнолітніх на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності;

□ порушувати перед відповідними органами клопотання про застосування передбачених законодавством санкцій до суб'єктів підприємницької діяльності засобів масової інформації, які здійснюють продаж порнографічної продукції, пропагують насильство, жорстокість, сексуальну розпусту;

□ ставити перед відповідними органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування питання про накладання дисциплінарних стягнень на посадових осіб у разі невиконання ними рішень, прийнятих Комітетом;

□ визначити потребу регіонів у створенні та функціонуванні спеціальних установ для неповнолітніх;

□ залучати спеціалістів центральних органів державної виконавчої влади, установ та організацій (за погодженням з керівниками) для розгляду питань, що належать до його компетенції;

□ представляти Уряд України за його дорученням у міжнародних організаціях та під час підписання міжнародних договорів України з питань, що належать до його компетенції;

□ одержувати в установленому законодавством порядку від центральних органів державної виконавчої влади, Уряду Автономної Республіки Крим, місцевих органів державної виконавчої влади і органів місцевого самоврядування інформацію, документи і матеріали, а від Мінстату — статистичні дані (безплатно) для виконання покладених на нього завдань;

□ скликати в установленому порядку наради, проводити конференції та семінари з питань, що належать до його компетенції.

6. Комітет контролює і координує діяльність служб у справах неповнолітніх Уряду Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій.

7. Комітет у процесі виконання покладених на нього завдань взаємодіє з іншими центральними органами державної виконавчої влади, Урядом Автономної Республіки Крим, місцевими органами державної виконавчої влади, представницькими органами та органами місцевого самоврядування, а також з відповідними органами інших держав.

8. Комітет у межах своїх повноважень на основі та на виконання законодавства України видає накази, організовує та контролює їх виконання.

Комітет у разі потреби видає разом з іншими центральними органами державної виконавчої влади, Урядом Автономної Республіки Крим, місцевими органами державної виконавчої влади, представницькими органами та органами місцевого самоврядування спільні акти.

9. Комітет очолює голова, який призначається Президентом України. Голова Комітету має заступників, яких призначає Президент України. Розподіл обов'язків між заступниками провадиться головою Комітету.

Голова Комітету несе персональну відповідальність за виконання покладених на Комітет завдань і здійснення ним своїх функцій, визначає ступінь відповідальності заступників голови, керівників підрозділів Комітету.

10. Для погодженого вирішення питань, що належать до компетенції Комітету, обговорення найважливіших напрямів його діяльності та розвитку служб у справах неповнолітніх у Комітеті утворюється колегія у складі голови Комітету, заступників голови за посадою, а також інших керівних працівників Комітету.

До складу колегії можуть входити керівники інших центральних органів державної виконавчої влади.

Членів колегії затверджує Кабінет Міністрів України. Рішення колегії проводяться в життя наказами Комітету.

11. Для розгляду наукових рекомендацій та інших пропозицій щодо головних напрямів розвитку служб у справах неповнолітніх, обговорення найважливіших програм та з інших питань у Комітеті може утворюватися наукова рада з учених і висококваліфікованих фахівців.

Склад наукової ради і положення про неї затверджує голова Комітету.

При Комітеті з урахуванням специфіки його діяльності можуть утворюватися й інші дорадчі та консультативні відомчі та міжвідомчі

органи. Склад цих органів і положення про них в установленому порядку затверджуються головою Комітету або спільно з керівниками заінтересованих державних органів і громадських організацій.

12. Граничну чисельність і фонд оплати праці працівників центрального апарату Комітету затверджує Кабінет Міністрів України.

Структуру центрального апарату Комітету затверджує Віце-прем'єр-міністр України.

Штатний розпис центрального апарату і положення про його структурні підрозділи затверджує голова Комітету.

13. Комітет з юридичною особою має самостійний баланс, рахунки в установах банків, печатку із зображенням Державного герба України і своїм найменуванням.

ВИТЯГИ З КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття 130. Зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби

1. Свідоме поставлення іншої особи в небезпеку зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини, карається арештом на строк до трьох місяців або обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк до трьох років.

2. Зараження іншої особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби особою, яка знала про те, що вона є носієм цього вірусу, — карається позбавленням волі на строк від двох до п'яти років.

Дії, передбачені частиною другою цієї статті, вчинені щодо двох чи більше осіб або неповнолітнього, — караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років.

4. Умисне зараження іншої особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини, карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.

Стаття 131. Неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби

1. Неналежне виконання медичним, фармацевтичним або іншим працівником своїх професійних обов'язків внаслідок недбалого ставлення до них, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини

чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини, карається обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

2. Те саме діяння, якщо воно спричинило зараження двох чи більше осіб — карається позбавленням волі на строк від трьох до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

Стаття 132. Розголошення відомостей про проведення медичного огляду на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини й іншої невиліковної інфекційної хвороби

Розголошення службовою особою лікувального закладу, допоміжним працівником, який самочинно здобув інформацію, або медичним працівником відомостей про проведення медичного огляду особи на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини, або захворювання на синдром набутого імунодефіциту (СНІД) та його результатів, що стали відомі у зв'язку з виконанням службових або професійних обов'язків — карається штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до двохсот сорока годин, або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

Стаття 133. Зараження венеричною хворобою.

1. Зараження іншої особи венеричною хворобою особою, яка знала про наявність у неї цієї хвороби, — карається виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк.

2. Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені особою, раніше судимою за зараження іншої особи венеричною хворобою, а також зараження двох чи більше осіб або неповнолітнього, — караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на строк до трьох років.

3. Дії, передбачені частинами першою або другою цієї статті, якщо вони спричинили тяжкі наслідки, караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років.

ЗАКОНОДАВСТВО ПРО ПРАЦЮ НЕПОВНОЛІТНІХ

Стаття 51. Скорочена тривалість робочого часу

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється:

— для працівників віком від 16 до 18 років — 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул) — 24 години на тиждень.

Тривалість робочого часу учнів, які працюють протягом навчального року у вільний від навчання час, не може перевищувати половини максимальної тривалості робочого часу, передбаченої в абзаці першому цього пункту для осіб відповідного віку.

Стаття 187. Права неповнолітніх у трудових правовідносинах.

Неповнолітні, тобто особи, що не досягли вісімнадцяти років, у трудових правовідносинах прирівнюються у правах до повнолітніх, а в галузі охорони праці, робочого часу, відпусток та деяких інших умов праці користуються пільгами, встановленими законодавством України.

Стаття 188. Вік, з якого допускається прийняття на роботу

Не допускається прийняття на роботу осіб молодше шістнадцяти років.

За згодою одного із батьків або особи, що його замінює, можуть як виняток, прийматись на роботу особи, які досягли п'ятнадцяти років.

Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає школи здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними чотирнадцятирічного віку за згодою одного із батьків або особи, що його замінює.

Стаття 189. Облік працівників, які не досягли вісімнадцяти років

На кожному підприємстві, в установі, організації має вестися спеціальний облік працівників, які не досягли вісімнадцяти років. із зазначенням дати їх народження.

Стаття 192. Заборона залучати працівників молодше вісімнадцяти років до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні.

Забороняється залучати працівників молодше вісімнадцяти років до нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Адлер А.* Практика и теория индивидуальной психологии. — М., 1995.
2. *Акимова М. К., Козлова В. Г.* Индивидуальность учащегося и индивидуальный подход. — М., 1991.
3. *Асмолов А. Г.* Психология личности. — М., 1990.
4. *Бадмаев Б. Ц.* Психология в работе учителя: В 2-х книгах. — М., 2000.
5. *Байярд Р. Г., Байярд Д.* Ваш беспокойный подросток: Практическое руководство для отчаявшихся родителей. — М., 1991.
6. *Бадмаев С. А.* Психологическая коррекция отклоняющегося поведения школьников. — М., 1990.
7. *Бандура А., Волтерс Р.* Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. — М., 1999.
8. *Бандурка О. М., Тюріна В. О., Федоренко О. І.* Основы психології і педагогіки. Підручник. — Харків, 2003.
9. Батьки і діти / За ред. В. Ф. Байдака. — Миколаїв, 1996.
10. *Беличева С. А.* и др. Психосоциальная коррекция и реабилитация несовершеннолетних с девиантным поведением. — М., 1999.
11. *Бурменская Г. В., Карабанова О. А., Лидере А. Х.* Возрастно-психологическое консультирование. Проблемы психологического развития детей — М., 1990.
12. *Бех М. І.* Виховання особистості: В 2—х книгах. — К., 2003.
13. *Буянов М. ІІ.* Ребенок из неблагополучной семьи. — М., 1988.
14. *Ващенко Г.* Виховний ідеал: підручник для педагогів, вихователів, молоді і батьків. — 3-є вид. — Полтава, 1994.
15. *Власова О. І.* Педагогічна психологія. — К., 2005.
16. *Вроно Е. М.* Несчастливые дети — трудные родители. Наблюдения детского психиатра. — М., 1997.

17. *Выготский Л. С.* Педагогическая психология. — М., 1991.
18. *Гензбиттель М.* На стороне учителя. — СПб., 1998.
19. *Гриндер Д., Бендлер Р.* Из лягушек — в принцы. — М., 1995.
20. *Дружинин В. Н.* Психология семьи. — М., 1996.
21. *Журецький Я. І., Квітковська Н. В., Литвиненко І. С.* Педагоги, батьки, діти. Навч.-метод. посібник. — Миколаїв, 2006.
22. *Заброцький М. М.* Вікова психологія. — К., 1998.
23. *Зайцева З. Г.* Школа та важковиховувані підлітки. Книга для вчителя. — К., 1991.
24. *Захаров А. И.* Как помочь нашим детям избавиться от страхов. — М., 1995.
25. *Захаров А. И.* Происхождение детских неврозов и психотерапия. — М., 2000.
26. *Зязюн І. А.* Педагогіка добра: ідеали і реалії. Науково-методичний посібник. — К., 2000.
27. *Иванов И. П.* Методика коммунарского воспитания. Книга для учителя. — М., 1990.
28. *Иванов И. П.* Энциклопедия коллективных творческих дел. — М., 1989.
29. *Ігнатенко П. Р., Поплужний В. Л., Косарєва Н. І.* Виховання громадянина: Психолого-педагогічний і народознавчий аспекти. Навчально-методичний посібник. — К., 1997.
30. *Караковський В. А.* Воспитательная система школы: педагогические идеи и опыт формирования. — М., 1992.
31. *Карпенчук С. Г.* Теорія і методика виховання. — К., 2005.
32. *Костюк Г. С.* Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості. — К., 1989.
33. *Коцур Н. І., Гармаш А. С.* Психогігієна. Навчальний посібник. — Чернівці, 2000.
34. *Кочетов А. И.* Как заниматься самовоспитанием. — Минск, 1991.
35. *Кочетов А. И.* Перевоспитание подростков. — М., 1990.
36. *Крайг Г.* Психология развития. — СПб, 2000.
37. *Леви В.* Нестандартный ребенок. — М., 1992.
38. *Личко А. Е.* Психопатии и акцентуации характера у подростков. — Л., 1983.
39. *Лозко Г.* Українське народознавство. — К., 1995.
40. *Макаренко А. С.* Книга для батьків. — К., 1990.

41. *Макаренко А. С.* Методика виховної роботи. — К., 1990.
42. *Марушкевич А. А., Постовий В. Г., Алексєєнко Т. Ф.* Родинна педагогіка. Навчальний посібник. — К., 2002.
43. *Маслоу А.* Психологія бытия. — М., 1997.
44. *Мудрик А. В.* Общение как фактор воспитания школьников. — М., 1984.
45. *Огієнко І.* Наука про рідномовні обов'язки. — Львів, 1995.
46. *Оржеховська В. М.* Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. Навч.-метод. посібник. — К., 1996.
47. *Осипова А. А.* Общая психокоррекция. Учебное пособие для студентов вузов. — М., 2004.
48. *Паренс Г.* Агрессия наших детей. — М., 1997.
49. *Пекеліс В. Д.* Як знайти себе. — К., 1991.
50. *Пергаменичик А. А., Фурманов І. А., Аладьин А. А., Отчик С. В.* Психодіагностика и психокоррекция в воспитательном процессе. — Минск, 1992.
51. *Петровский А. В.* Что мы знаем и чего не знаем о себе? — М., 1988.
52. *Петрасинский З.* Познай себя: Кн. для учащихся / Пер. с пол. — К., 1988.
53. *Поляков С. Д.* О новом воспитании. Очерки коммунарской методики. — М., 1990.
54. Проблеми девіантної поведінки. — К., 2002.
55. *Прутченков А. С., Сялов А. А.* Эй ты, параноик! (О психотипах личности, о диагностике акцентуаций характера детей и педагогической помощи им). — М., 1994.
56. Рабочая книга школьного психолога / Под. ред. И. В. Дубровиной. — М., 1991.
57. *Райс Ф.* Психология подросткового и юношеского возраста. — СПб., 2000.
58. Ранняя профилактика отклоняющегося поведения учащихся (Психолого-педагогический аспект). Пособие для учителя / Под ред. В. А. Татенко, Т. М. Титаренко. — К., 1989.
59. *Рувинский Л. И., Хохлов С. И.* Как воспитать волю и характер. — М., 1986.
60. *Русова С.* Дошкільне виховання. — К., 1968.
61. *Скинер Р., Клинд Д.* Семья и как в ней уцелеть. — М., 1995.

62. *Стельмах Н.В., Павленко Є.В.* Психолого-педагогічна корекція важковиховуваних підлітків. — Миколаїв, 1999.
63. *Стельмахович М.І.* Українська народна педагогіка. Навч. посібник. — К., 1996.
64. *Степанов В.Г.* Психология трудных школьников. — М., 2001.
65. *Судаков К.В.* Тайны мышления: генетические корни поведения. — М., 1990.
66. *Сухомлинський В.О.* Народження громадянина. Методика виховання колективу. Виховання почуттів. Батьківська педагогіка // Твори: В 5 т. — К., 1976.
67. *Ушинський К.Д.* Про народність у громадському вихованні. Три елементи школи. Твори: В 6т. — К., 1954.
68. *Фицула М.М.* Педагогічні проблеми перевиховання учнів. — Тернопіль, 1981.
69. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. — М., 1990.
70. *Фрейд З.* «Я» и «Оно»: В 2-х т. — Тбилиси, 1991.
71. *Хорни К.* Наши внутренние конфликты. — СПб, 1991.
72. *Чернецкая Л.В.* Психологические игры и тренинги в детском саду. — Р-на-Д., 2005.
73. *Чубар Б.С.* Письмо в будущее: рассказ о Сахновской школе. — М., 1988.
74. *Шацкий С.Т.* Бодрая жизнь // Пед. сочинения: В 4—х т. — М., 1981.
75. *Эйдемиллер З.Г., Юстицкий В.В.* Семейная психотерапия. — Л., 1989.
76. *Эриксон Э.* Детство и общество. — СПб, 1996.
77. *Эриксон Э.* Идентичность: юность и кризис. — СПб., 1996.
78. *Юнг К.* Конфликты детской души. — М., 1996.
79. *Яновская М.Г.* Эмоциональные аспекты нравственного воспитания. Кн. для учителя. — М., 1986.
80. *Ярмаченко М.Д.* Педагогічна спадщина А.С. Макаренка. — К., 1989.

Квітковська Ніна Володимирівна

ПСИХОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ УЧНІВ

(умови, причини, особливості виховання, проблемні родини,
профілактика та корекція)

Навчально-методичний посібник

Комп'ютерна верстка

О. Матвєєва

Дизайн обкладинки

О. Лошко

Здано до набору 01.12.2010 р. Підписано до друку 15.01.2011 р.
Формат 60×90^{1/16}. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк трафаретний.
Ум. друк. арк. 15,00. Обл.-вид. арк. 10,59. Тираж 200 прим. Вид. №27

Видавець Прокопчук Т.Ю.

Свідоцтво про держ. реєстрацію МК № 18 від 11.03.2010 р.

54001, Миколаїв, вул. Адміральська, 16

Тел./факс (0512) 67-40-74. E-mail: atoll@farlep.mk.ua